

પ્રાક્ટિકન

પ્રસ્તુત 'જૈન ચિત્રકળા' વિષયક પુસ્તકમાં 'જૈન લેખનકળા'ને લગતો વિસ્તૃત નિબંધ જોઈ સૌકાઈને એમ લાગ્યા સિવાય નહિ જ રહે કે આવા 'ચિત્રકળા' વિષયક ગ્રંથમાં 'લેખનકળા' વિષે આવડું વિસ્તૃત લખાણ શમાટે હોવું જોઈએ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં અમે ટૂંકમાં એટલું જ કહીશું કે પ્રસ્તુત જૈન ચિત્રકળા વિષયક પુસ્તકમાં આપેલાં ચિત્રો મુખ્યત્વે કરીને હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં આવતાં જ ચિત્રો છે. એ ચિત્રોની ચિત્રકળાનો વિકાસ જૈન લેખનકળાના વિકાસ સાથે સંકળાએલો હોઈ 'જૈન ચિત્રકળા' વિષયક આ પુસ્તકમાં 'જૈન લેખનકળા' વિષયક વિસ્તૃત નિબંધને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

જૈન લેખનકળા વિષયક અમારા આ નિબંધમાં અમે જૈન લેખનકળાનો અને તે સાથે સંબંધ ધરાવતાં દરેક અંગોનો જોટલો અને તેટલો ટૂંક છતાં વિશદ પરિચય આપ્યો છે. એ પરિચય આપવામાં અમે મુખ્યત્વે જૈન ધર્માનુયાયી શ્વેતાંબર અને દ્વિગંબર સંપ્રદાય પૈકી શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના જ્ઞાનભંડારોનાં વિસ્તૃત અવલોકન અને અભ્યાસને જ ધ્યાનમાં રાખ્યાં છે. શ્વેતાંબર સંપ્રદાય મૂર્તિપૂજક અને સ્થાનકવાસી એમ બે વિભાગમાં વહેંચાયેલો હોવા છતાં અમારે આ લેખ અમે શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયના જ્ઞાનભંડારોને લક્ષમાં રાખીને જ લખેલો છે કારણકે સ્થાનકવાસી સંપ્રદાય અતિ અર્વાચીન હોઈ તેમજ ફક્ત જૈન યત્રીસ આગમ મૂળમાત્રને જ માનતો હોઈ તેમના અર્વાચીન જ્ઞાનભંડારોમાં ભારતીય સાહિત્યની દૃષ્ટિએ કે લેખનકળાની દૃષ્ટિએ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયના જ્ઞાનભંડારોના જેવો ખાસ કશો યે પ્રાચીન વારસો નથી, તેમ નથી એ જ્ઞાનભંડારોમાં ખાસ નોંધવા લાયક કશી વિશેષતા. એ જ કારણથી અમે અમારા આ નિબંધમાં કચ્છ, કાઠિયાવાડ, ગુજરાત, રાજપૂતાના, પંજાબ આદિ દેશોમાંના વિદ્યમાન સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના જ્ઞાનભંડારોનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

પ્રસ્તુત નિબંધમાં જોકે અમે દ્વિગંબર સંપ્રદાયના જ્ઞાનભંડારોને લક્ષીને જૈન લેખનકળા વિષે ખાસ કશું કહેવા પ્રયત્ન સેવ્યો નથી, તેમ છતાં પ્રસંગોપાત્ દ્વિગંબર સંપ્રદાયના જ્ઞાનભંડારોના સંબંધમાં અમારે અહીં સંક્ષેપમાં માત્ર એટલું જ કહેવાનું છે કે દ્વિગંબર સંપ્રદાયના જ્ઞાનભંડારો મુખ્યત્વે મુંબાઈ, ઘડર, નાગોર, જયપુર, સહરાનપુર, આરા તેમજ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં ઘણું ઠેકાણું છે. આ ભંડારોનો દૂર બેઠાં જે પરિચય મળ્યો છે એ ઉપરથી તેમાંની એક વસ્તુ આપણને સહેજે ખટકે તેવી છે. એ જ્ઞાનભંડારોના સંગ્રહમાં શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના જ્ઞાનભંડારોની જેમ સાંપ્રદાયિકતાને કિનારે ન મૂકતાં તેને આગળ જ ધરવામાં આવી છે. શ્વેતાંબર જૈનાચાર્યોએ તેમજ તેમના અનુયાયી વર્ગે સાહિત્યના સર્જનમાં તેમજ તેના સંગ્રહણમાં સાંપ્રદાયિકતાને સદંતર એક આણુએ રાખી છે, બ્યારે દ્વિગંબર જૈનાચાર્યોએ અને તેમના અનુયાયી વર્ગે સાંપ્રદાયિકતાને મોખરે રાખી છે. શ્વેતાંબર જૈનાચાર્યોએ સાહિત્યના સર્જનમાં દ્વિગંબર સંપ્રદાયના તેમજ જૈનેતર સંપ્રદાયના સંખ્યાબંધ ગ્રંથોને

જા. શ્રી કૃષ્ણજ્ઞાનગુરુ જ્ઞાનમંદિર
શ્રી જ્ઞાનીવ જૈન સંપ્રદાયના કેન્દ્ર, કોલા,
જિ. નાંચાળાર

છૂટથી અપનાવ્યા છે, સંખ્યાબંધ દ્વિગંબરીય તેમજ જૈનેતર ગ્રંથો ઉપર ટીકાઓ રચી છે અને અતિ વિપુલ પ્રમાણમાં એ સંપ્રદાયોના સાહિત્યનો સંગ્રહ પોતાનાં પુસ્તકાલયોમાં કર્યો છે; બ્યારે દ્વિગંબર આચાર્યોએ જૈનેતર સાહિત્ય વગેરે ઉપર ટીકાદિ રચવાં, તેનો ઉદારતાથી સાહિત્યસર્જનમાં ઉપયોગ કરવો તેમજ પોતાના ગ્રંથાલયોમાં એ સાહિત્યનો છૂટથી સંગ્રહ કરવો વગેરે તો દૂર રહ્યું પરંતુ સ્વસમાન શ્વેતાંબરીય સંપ્રદાયના સાહિત્યને અપનાવવું, તેના ઉપર ટીકા વગેરેનું સર્જન કરવું, પોતાને ત્યાં એ ગ્રંથોનો અધ્યયન-અધ્યાપન વગેરેમાં ઉપયોગ કરવો કે છેવટે અનેક દષ્ટિએ એ સાહિત્યનો સંચય કરવો એ આદિ પણ અતિ અલ્પ પ્રમાણમાં અથવા નહિ જેવું જ કર્યું છે. શ્વેતાંબર જૈનાચાર્યોએ પોતાના સાહિત્યમાં ગુણગ્રાહી તેમજ તત્ત્વગ્રાહી દષ્ટિએ જેટલા વિપુલ પ્રમાણમાં દ્વિગંબર સાહિત્યનો ઉપયોગ કર્યો છે તેના શતાંશ જેટલો યે દ્વિગંબરાચાર્યોએ પોતાના સાહિત્યમાં શ્વેતાંબરીય સાહિત્યનો ગુણગ્રાહી તેમજ તત્ત્વગ્રાહી દષ્ટિએ ઉપયોગ કર્યો નથી, એટલું જ નહિ પણ અધ્યયન-અધ્યાપનની નજરે શ્વેતાંબરીય સાહિત્યને પોતાના જ્ઞાનભંડારોમાં સ્થાન સુધ્ધાં પણ આપ્યું નથી. એ જ કારણ છે કે આજના શ્વેતાંબરીય જ્ઞાનભંડારોમાં સંખ્યાબંધ દ્વિગંબરીય પુસ્તકોનો સંગ્રહ છે, બ્યારે દ્વિગંબરીય જ્ઞાનભંડારોમાં શ્વેતાંબરીય પુસ્તકો ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. અસ્તુ. આટલું કહ્યા પછી અહીં એક વાત ઉમેરી દેઈએ કે લેખનકળાના વિષયમાં દ્વિગંબર જૈનાચાર્યો અને દ્વિગંબર પ્રજ્ઞનો કાળો ગમે તેટલો વિશાળ હોય તેમ છતાં ગૂજરાત વગેરેમાં તેમનો કાળો લગભગ નથી એમ કહેવામાં જરા યે અણઘટતું કે વધારેપડતું નથી.

ભારતીય સમગ્ર સાહિત્યના સંગ્રહની દષ્ટિએ તેમજ લેખનકળાના વિધાનની દષ્ટિએ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોના જ્ઞાનભંડારોમાં જે અને જેટલી વિવિધતા તેમજ અસામાન્યતા પરાપૂર્વથી ચાલી આવી છે એની જોડ આજના પાશ્ચાત્ય પ્રજ્ઞના પુસ્તક સંગ્રહાલયોને બાદ કરી લઈએ તો ખીજે ક્યાં યે નથી અને પ્રાચીન કાળમાં ક્યાં યે ન હતી, એનો ખ્યાલ આજે પણ જૈન પ્રજ્ઞ પાસે પુસ્તક-લેખનકળા, પુસ્તક-સંશોધનકળા તથા પુસ્તકો-જ્ઞાનભંડારો-ના સંરક્ષણની કળાનો અને એ દરેકને લગતાં વિવિધ પ્રકારનાં ઉપકરણો તેમજ સાધનોનો જે પ્રાચીન મહત્ત્વનો વારસો છે,—જેનો વિસ્તૃત પરિચય અમે અમારા ‘જૈન લેખનકળા’ વિષયક આ નિબંધમાં આપ્યો છે,— એ ઉપરથી સહેજે આવી શકશે.

પ્રસ્તુત નિબંધમાં અમે અમારા અલ્પ સ્વલ્પ અવલોકનને પરિણામે જૈન લેખનકળા અને તેનાં સાધન વગેરેના સંબંધમાં જે કંઈ લખ્યું છે એ ઉપરથી સમજી શકાશે કે પ્રાચીન કાળમાં જૈન પ્રજ્ઞ પાસે લેખનકળા અને તેનાં સાધન આદિના સંબંધમાં જે કળા અને વિજ્ઞાનનો આદર્શ હતો એ ભારતીય લેખનકળામાં અતિ મહત્ત્વનું અને ઘેનમૂત સ્થાન ભોગવનાર હતો.

આજના મુદ્રણયુગમાં ઓસરતી જતી લેખનકળાના જમાનામાં પણ શ્વેતાંબર જૈન પ્રજ્ઞનો એ કળા તેમજ સાહિત્ય તરફ કેટલો આદર—પ્રેમ છે એ જાણવા માટે માત્ર એટલો જ નિર્દેશ પૂરતો છે કે ચાલુ છેલ્લી સદીમાં જૈન મુનિઓ, જૈન યતિઓ અને જૈન શ્રીસંઘે મળી લગભગ એ લાખની સંખ્યામાં પુસ્તકો લખ્યાં-લખાવ્યાં છે અને હજી પણ સંખ્યાબંધ પુસ્તકો લખાયે જાય છે. એ જ

કારણને લીધે આજની જૈન પ્રજા, ખાસ કરી જૈન શ્રમણો લેખનકળા અને તેના દરેકે દરેક સાધનના વિષયમાં વધારેમાં વધારે પરિચિત છે.

પ્રસ્તુત નિબંધ લખવામાં અમે કેવળ સાંપ્રદાયિક દષ્ટિ ન રાખતાં, અનેક દષ્ટિઓ અમારી નજર સામે રાખી છે, અને એ દષ્ટિએ લખાએલા અમારા આ નિબંધમાં અમે પ્રસંગવશાત અનેકાનેક વસ્તુઓ ચર્ચી છે.

આ નિબંધ લખવામાં અમને અમારા પૂજ્ય વૃદ્ધ ગુરુદેવ પ્રવર્તક શ્રી ૧૦૦૮ શ્રીકાંતિવિજયજી મહારાજ તથા પૂજ્ય ગુરુવર્ધ શ્રી ૧૦૮ શ્રીચતુરવિજયજી મહારાજ તેમજ અન્ય મિત્રો અને સ્નેહીઓ તરફથી મદદ મળવા ઉપરાંત અનેક વિદ્વાનોના ગ્રંથોનો પણ અમે ઉપયોગ કર્યો છે જેનો નિર્દેશ અમે તે તે સ્થળે કર્યો છે. એ સૌનો અહીં આભાર માનવાનું અમે વીસરી શકતા નથી.

આ બધાયના કરતાં, બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી જૈન ચેરના અગ્રગણ્ય પ્રોફેસર શ્રીયુત સુખલાલજીના નામને અમે ખાસ કરી વીસરી શકતા નથી, કે જેમણે સન્મતિતર્કની પાંડિત્યપૂર્ણ પ્રસ્તાવના લખતી વેળા પ્રસંગોપાત જૈન લેખનકળાને લગતી એક વિસ્તૃત પ્રશ્નમાળા અમારા ઉપર મોકલી હતી, જેને અમે અમારા પ્રસ્તુત નિબંધને છેડે પરિશિષ્ટ રૂપે આપી છે. એ પ્રશ્નમાળાએ અમને પ્રસ્તુત નિબંધને વિભાગશઃ તેમજ વિસ્તૃત સ્વરૂપમાં લખવા માટે ખૂબ જ સરળતા કરી આપી છે.

ભાઈ સારાભાઈ નવાળ, જેમની સ્નેહભરી પ્રેરણાથી અમે પ્રસ્તુત નિબંધ તૈયાર કર્યો છે તેમજ જેમણે પ્રસ્તુત નિબંધને લગતાં ચિત્ર વગેરે સાધનો માટે ખર્ચનો હિસાબ ગણ્યો નથી તેમને અને રા. રા. શ્રીયુત બચુભાઈ જેમણે પ્રસ્તુત નિબંધને ભાષાસરણી વગેરેમાં સંસ્કારયુક્ત કરી શોભાવ્યો છે તેમને અમારો હાર્દિક ધન્યવાદ છે.

અંતમાં, અમે આશા રાખીએ છીએ કે આજના જૈન શ્રમણોમાં પ્રાચીન લિપિનું અજ્ઞાન, લિખિત પુસ્તક વાંચવા પ્રત્યે કંટાળો, પુસ્તકરક્ષા માટેની બેદરકારી વગેરે દિનપ્રતિદિન જે વધતાં જાય છે તે સહંતર દૂર થવા ઉપરાંત પ્રાચીન જૈનાચાર્યોએ લૂપી સાંપ્રદાયિકતાના વાડામાં પુરાઈ ન રહેતાં વિશ્વના મેદાનમાં ઊભા રહી ભારતીય કલા, સંસ્કૃતિ અને સ્થાપત્યનાં પ્રત્યેક અંગોમાં વ્યાપકદષ્ટિએ વિકાસ અને પવિત્રતાના રંગો પૂરવા માટે જે પ્રકારની સૂક્ષ્મેક્ષિકાનો ઉપયોગ કર્યો છે તે પ્રકારની સૂક્ષ્મેક્ષિકાનો ઉપયોગ આજનો જૈન સંઘ પ્રત્યેક કાર્યમાં કરે; એટલું ઇચ્છી અમે વિરમીએ છીએ.

મુનિ પુણ્યવિજય

વિષયાનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ભારતીય જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિ અને તેનો વિકાસ	૧	મળી	૨૦
ઉદ્દેશ	૩	લેખણ	૨૧
નામ અને વિષય	૩	જેના ઉપર પુસ્તકો લખાયાં હતાં	૨૧
ભારતીય લેખનકળા	૩	પુસ્તકોના પ્રકારો	૨૨
ભારતીય લિપિઓની ઉત્પત્તિ	૩	ગંડી પુસ્તક	૨૩
ભારતીય લિપિઓ	૫	કચ્છપી પુસ્તક	૨૩
ભારતવર્ષમાં ખરોડી લિપિનો પ્રવેશ	૮	મુદ્રિ પુસ્તક	૨૩
બ્રહ્મી લિપિ	૯	સંપુટ ફલક	૨૩
ભારતની મુખ્ય લિપિ	૧૦	છેદપાટી	૨૪
ભારતીય લિપિની વિશિષ્ટતા	૧૦	છેદલાં એક હજાર વર્ષની લેખનસામગ્રી	૨૪
ભારતીય સભ્યતા અને લેખનકળા	૧૧	(૧) લિપિનું આસન અથવા પાત્ર—તાડપત્ર,	
ભારતીય લેખનસામગ્રી	૧૧	કપડું, કાગળ આદિ	૨૪
જૈન લેખનકળા	૧૨	તાડપત્ર	૨૯
લેખનકળાના સ્વીકાર પહેલાં જૈન શ્રમણોનું પઠન-પાઠન	૧૨	કાગળ	૨૯
જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિ દ્વારા લેખનકળાનો સ્વીકાર	૧૪	કાગળનાં પાનાં	૩૦
જૈન સંઘસમવાય અને વાચનાઓ	૧૫	ઘૂંટો	૩૧
દેવદ્વિગણિ ક્ષમાશ્રમણ અને પુસ્તકલેખન	૧૭	કપડું	૩૧
જૈન લેખનકળાનાં પ્રાચીન સાધનો	૧૭	ટિપ્પણાં	૩૧
લિપિ	૧૮	કાષ્ઠપટ્ટિકા	૩૨
પુસ્તકલેખન આદિનાં સાધનો	૧૮	(૨) જે વડે લિપિ લખી શકાય તે—લેખણ,	
પત્ર	૧૯	બુજવળ આદિ	૩૨
કંચિકા	૧૯	લેખણ માટે ખરૂં અને તેની પરીક્ષા	૩૨
દોરો	૧૯	લેખણ	૩૩
ગ્રંથિ	૨૦	શાહીના અટકાવ આદિ માટે	૩૩
લિખ્યાસન	૨૦	લેખણના ગુણદોષ	૩૩
છંદણ અને સાંકળ	૨૦	વતરણાં	૩૪
		બુજવળ	૩૫
		પ્રાકાર	૩૫
		ઓળિયું—તેની બનાવટ અને ઉત્પત્તિ	૩૫

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
કંબિકા	૩૬	લેખકોનો ગ્રંથલેખનારંભ	૫૮
(૩) લિપિરૂપે દેખાવ દેનાર—શાહીઓ		લેખકોની ગ્રંથલેખનસમાપ્તિ	૬૧
અને રંગો	૩૭	લેખકોનો અંકપ્રયોગ	૬૧
કાળી શાહી	૩૮	અક્ષરંકો	૬૩
તાડપત્ર ઉપર લખવાની કાળી શાહી	૩૮	શૂન્યાંક	૬૬
કાગળ કપડા ઉપર લખવાની કાળી શાહી	૪૧	શબ્દાત્મક અંકો	૬૬
કાળી શાહી માટે ખાસ સૂચનાઓ	૪૨	(૬) પુસ્તકલેખન	૬૯
પુસ્તકોની કાળાશ અને જીર્ણતા	૪૩	તાડપત્રીય પુસ્તકો	૬૯
સોનેરી અને રૂપેરી શાહી	૪૪	કાગળનાં પુસ્તકો	૭૦
લાલ શાહી	૪૪	પુસ્તકલેખનમાં વિશેષતા	૭૧
અષ્ટગંધ	૪૫	પુસ્તકલેખનના પ્રકારો	૭૨
યક્ષકર્દમ	૪૫	ત્રિપાટ કે ત્રિપાઠ	૭૨
'મધી' શબ્દનો પ્રયોગ	૪૫	પંચપાટ કે પંચપાઠ	૭૩
મધીભાજન	૪૬	શૂડ કે શૂઠ	૭૩
ચિત્રકામ માટે રંગો	૪૬	ચિત્રપુસ્તક	૭૩
(૪) જે લખાય તે—જૈન લિપિ	૪૭	સુવર્ણાક્ષરી અને રૌપ્યાક્ષરી પુસ્તકો	૭૪
લિપિનો વારસો	૪૭	સૂક્ષ્માક્ષરી પુસ્તકો	૭૬
જૈન લિપિ	૪૮	સ્થૂલાક્ષરી પુસ્તકો	૭૬
જૈન લિપિનો મરોડ	૪૮	કાતરથી કાપીને લખેલાં પુસ્તકો	૭૭
લિપિનું સૌજ્ઞવ	૪૯	(૭) પુસ્તકસંશોધન	૭૭
લિપિનું માપ	૪૯	પુસ્તકમાં વધતી અશુદ્ધિઓનાં કારણો	૭૭
અગ્રમાત્રા અને પડીમાત્રા	૪૯	લેખક તરફથી થતી અશુદ્ધિઓ અને પાઠભેદો	૭૮
(૫) જૈન લેખકો	૫૧	૧ લેખકનું લિપિવિષયક અજ્ઞાન કે ભ્રમ	૭૮
જૈન લેખકો	૫૧	૨ લેખકોનો પડી માત્રા વિષયક ભ્રમ	૭૯
લેખકના ગુણદોષ	૫૪	૩ પતિતપાઠસ્થાન પરાવર્તન	૭૯
લેખકનાં સાધનો	૫૫	૪ ટિપ્પનપ્રવેશ	૭૯
લેખકોની ટેવો	૫૫	૫ શબ્દપંડિત લેખકોને કારણે	૭૯
લેખકોનો લેખનવિરામ	૫૬	૬ અક્ષર કે શબ્દોની અસ્તવ્યસ્તતા	૭૯
લેખકોની નિર્દોષતા	૫૭	૭ પાઠના ખેવડાવાથી	૮૦
લેખકોની શબ્દશાસ્ત્ર ઉપર અસર	૫૭		

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
૮ સરખા જણાતા પાઠોને કાઠી નાખવાથી	૮૦	૧૩ અન્વયદર્શક ચિહ્ન	૮૮
વિદ્વાનો તરફથી ઉદ્ભવતી અશુદ્ધિઓ અને પાઠભેદો	૮૦	૧૪ ટિપ્પનકદર્શક ચિહ્ન	૮૮
૧ શોધકોની નિરાધાર કલ્પના	૮૦	૧૫ વિશેષ્ય-વિશેષણસંબંધદર્શક ચિહ્ન	૮૮
૨ અપરિચિત પ્રયોગો	૮૦	૧૬ પૂર્વપદપરામર્શક ચિહ્ન	૮૮
૩ ખંડિત પાઠોને કલ્પનાથી સુધારવાને લીધે	૮૦	જૈન જ્ઞાનભંડારો અને પુસ્તકલેખન	૮૯
પુસ્તકસંશોધનની પ્રાચીન-અર્વાચીન પ્રણાલી	૮૧	જ્ઞાનભંડારોની સ્થાપના અને અભિવૃદ્ધિ	૯૦
ગ્રંથસંશોધનનાં સાધનો	૮૨	રાજ્યો અને જૈન મંત્રીઓ તરફથી લખાએલ જ્ઞાનભંડારો	૯૨
પીછી	૮૨	ધનાઢય જૈન ગૃહસ્થોએ સ્થાપેલા જ્ઞાન-ભંડારો	૯૩
હરતાલ	૮૨	લિખિત પુસ્તકોના અંતમાં પ્રશસ્તિઓ	૯૫
સફેદો	૮૨	જ્ઞાનભંડારો માટે પુસ્તકલેખન અને મંગ્રહ	૯૫
ધૂંટો	૮૨	વર્તમાન પ્રાચીન જૈન જ્ઞાનભંડારો	૯૬
ગેરુ	૮૩	જ્ઞાનભંડારોની વ્યવસ્થા	૯૮
દોરો	૮૩	પુસ્તકોનો વિભાગ	૯૮
પુસ્તકસંશોધનના સંકેતો અને ચિહ્નો	૮૩	પુસ્તકની પોથીઓ અને દાખડાઓ	૯૯
૧ પતિતપાઠદર્શક ચિહ્ન	૮૪	પોથીઓ માટે પાટી-પાઠાં-પૂઠાં	૯૯
૨ પતિતપાઠવિભાગદર્શક ચિહ્ન	૮૪	બંધન	૧૦૧
૩ 'કાનો'દર્શક ચિહ્ન	૮૫	પાટી-પટ્ટી	૧૦૧
૪ અન્યાક્ષરવાચનદર્શક ચિહ્ન	૮૫	દાખડાઓ	૧૦૧
૫ પાઠપરાવૃત્તિદર્શક ચિહ્ન	૮૫	લાકડાના દાખડાઓ	૧૦૧
૬ સ્વરસંઘ્યંશદર્શક ચિહ્ન	૮૬	કાગળના દાખડાઓ	૧૦૧
૭ પાઠભેદદર્શક ચિહ્ન	૮૬	ચામડાના દાખડાઓ	૧૦૨
૮ પાઠાનુસંધાનદર્શક ચિહ્ન	૮૬	ચંદનના દાખડા	૧૦૨
૯ પદચ્છેદદર્શક ચિહ્ન	૮૬	પોથી અને દાખડા ઉપર નંબરો	૧૦૨
(વાક્યાર્થસમાપ્તિદર્શક ચિહ્ન તેમજ પાઠવિભાગદર્શકચિહ્ન)	૮૭	પેટી પટારા ભંડકિયાં વગેરે	૧૦૩
૧૦ વિભાગદર્શક ચિહ્ન	૮૭	જ્ઞાનભંડારની ટીપ	૧૦૩
૧૧ એકપદદર્શક ચિહ્ન	૮૭	જૈનાચાર્યોની ગ્રંથરચના	૧૦૪
૧૨ વિભક્તિવચનદર્શક ચિહ્ન	૮૭	ગ્રંથરચનાનું સ્થાન	૧૦૪
		ગ્રંથલેખન	૧૦૬
		ગ્રંથરચનામાં સહાયકો	૧૦૭

વિષયાનુક્રમણિકા

૯

ગ્રંથસંશોધન	૧૦૭	ઉદર, ઉઘેઠ, કંસારી, વાંતરી આદિ	
ગ્રંથમાં શ્લોકસંખ્યા	૧૦૭	ભવજંતુઓ	૧૧૪
ગ્રંથની પહેલી નકલ—પ્રથમાદર્શી	૧૦૮	બહારનું કુદરતી ગરમ અને શરદ વાતાવરણ	૧૧૪
ગ્રંથની પ્રશસ્તિ	૧૦૮	પુસ્તકોનું તડકાથી રક્ષણ	૧૧૪
ક્ષતકો અને જ્ઞાનભંડારોનું રક્ષણ	૧૦૯	પુસ્તકોનું શરદીથી રક્ષણ	૧૧૪
જાળદારી ઉચલપાથલ	૧૦૯	ચોંટી જતાં પુસ્તકો માટે	૧૧૫
માથકની શ્લેષરકારીને આશાતનાની ભાવના	૧૧૦	ચોંટી ગએલાં પુસ્તકો માટે	૧૧૫
સ્વચ્છતા અને શુદ્ધિ	૧૧૨	પુસ્તકની રક્ષા અને લેખકો	૧૧૫
સાંપડો અને સાંપડી	૧૧૨	જ્ઞાનપંચમી અને જ્ઞાનપૂજા	૧૧૬
કાંબી	૧૧૩	જ્ઞાનપંચમીનો આરંભ	૧૧૭
પુસ્તકવાચન	૧૧૩	પારિભાષિક શબ્દો	૧૧૭
પુસ્તકનાં સાધનો અને જૈનો	૧૧૩	ઉપસંહાર	૧૧૮

અવાંતર વિષયોની અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રાચીન સમયમાં જૈન પ્રજ્ઞની વસતી	૧	કપડા ઉપર લખાએલાં પુસ્તકો અને ચંત્ર ચિત્રપટ વગેરે	૨૬ (૩૩)
જૈન સાધુઓના વિહારયોગ્ય આર્યક્ષેત્ર	૧ (૧)	ભોજપત્ર ઉપર લખાએલું સૌથી પ્રાચીન પુસ્તક	૨૭ (૩૪)
જૈન ધર્મના ફેલાવા માટે સંપ્રતિરાજનો પ્રયત્ન	૧ (૧)	કાંચપત્ર, તામ્રપત્ર આદિ ઉપર લખાએલાં પુસ્તકો	૨૭ (૩૫)
પ્રાચીન જૈન અને બૌદ્ધ શિલાલેખો	૪ (૩)	હાથીદાંત, અગુસ્તવક આદિ ઉપર લખાએલાં પુસ્તકો	૨૮
૬૪ લિપિઓનાં નામ	૪ (૫)	ચામડા ઉપર પુસ્તકલેખન	૨૮ (૩૬)
આહ્લી લિપિની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં જૈન માન્યતા	૪ (૬)	પથ્થર ઉપર લખેલાં પુસ્તકો	૨૮ (૩૭)
ભારતવર્ષમાં પ્રાચીન લિપિઓના વાચનનું વિસ્મરણ	૫ (૬)	કાષ્ઠપટ્ટિકા ઉપર પુસ્તકલેખન	૩૨ (૪૬)
જુદી જુદી અદ્ધાર લિપિઓનાં નામો	૬ (૭ક-લ)	ખીઆરસનું વિધાન	૩૯ (૫૩)
કૌટિલીય, મૂલદેવી, અંકલિપિ, શૂન્યલિપિ, રેખાલિપિ, ઔષધલિપિ, દાતાસીલિપિ, સહદેવીલિપિ આદિ લિપિઓ ૬-૭-૮-૯ (૭)		લાક્ષારસનું વિધાન	૪૦ (૫૫)
ઉત્તરી અને દક્ષિણી શૈલીની આહ્લીલિપિના પ્રકારો	૧૦	યશોવિજયોપાધ્યાયના હસ્તાક્ષરમાં લખાએલી પ્રતો	૫૩ (૭૨)
પેપાયરસની બનાવટ અને તેનો પ્રચાર	૧૧ (૯)	પુસ્તકલેખનના પ્રારંભમાં લખાતી 'ભલે મીંડા'ની આકૃતિ	૫૮, ૫૯, ૭૦
કુલ, ગણ, સંઘ અને સંઘાટકનો પરિચય	૧૩ (૧૧, ૧૨)	ૐ નમઃ સિદ્ધં, કક્કાની—સ્વર—વ્યંજનની, કાતંત્ર વ્યાકરણ, પ્રથમ પાઠ વગેરેની પાટીઓ	૫૮ (૭૩)
કાગળનાં પુસ્તકોની વચમાં મૂકાતી ખાલી જગ્યાનું કારણ	૧૯, ૨૦	પુસ્તકલેખનના અંતમાં લખાતી ચિત્રાકૃતિઓ	૬૧, ૭૦
ભારતવર્ષમાં કાગળની બનાવટ અને તેના પ્રચારનો સમય	૨૨, ૨૫ (૩૦), ૩૦	જૈન પ્રજ્ઞની ધાર્મિક વસ્તુ ઉપર માલિકી!	૯૭
તાડપત્ર ઉપર લખાએલું સૌથી પ્રાચીન પુસ્તક	૨૫ (૨૯)	લિખિત પુસ્તકોની આસપાસ મૂકાતી ચિત્રપટ્ટિકાઓ	૯૯, ૧૦૦
કાગળ ઉપર લખાએલાં સૌથી પ્રાચીન પુસ્તકો	૨૫ (૩૦)	ચિત્રવાળા દાખડાઓ	૧૦૧
		જૈન ધાર્મિક વસતિઓ, પૌષ્ઠશાળાઓ, ચૈત્ય અને ચૈત્યવાસી મુનિઓનાં ઘર	૧૦૫ (૧૧૫), ૧૦૬ (૧૧૬થી ૧૨૦)

આવશ્યક સુધારો

- પૃષ્ઠ ૭ પંક્તિ ૧૮માં 'અમારી પા વત'ને બદલે 'અમારી પાસે સંવત' વાંચવું.
પૃષ્ઠ ૧૪ ટિપ્પણી ૧૪માં નિન્દીચૂર્ણને બદલે નન્દીચૂર્ણ વાંચવું.
પૃષ્ઠ ૨૭ પં. ૭ માં 'કાંચપાત્ર'ને બદલે 'કાંચપત્ર' વાંચવું.
પૃષ્ઠ ૪૭ પં. ૧૪માં 'વાપરવામ'ને બદલે 'વાપરવામાં' વાંચવું.
પૃષ્ઠ ૫૪ પં. ૩૧માં 'દ્રવ્યગુણુપર્યાયરાસ સ્વોપસુ ટીકા'ને બદલે 'દ્રવ્યગુણુપર્યાયરાસ સ્વોપસુ
ટયા વાંચવું.
પૃષ્ઠ ૯૨ ટિપ્પણી ૧૦૧ અ માં 'ચિત્ર નં. ૧૦૨'ને બદલે 'ચિત્ર નં. ૧૦૫' વાંચવું.
પૃષ્ઠ ૧૦૭ ટિપ્પણી ૧૨૨ (ક) નીચે મગવતીવૃત્તિ: અમયદેવીયા છે તેને બદલે શ્રેયાંસનાથ-
ચરિત્ર પ્રાકૃત વાંચવું.
પૃષ્ઠ ૧૦૮ ટિપ્પણી ૧૨૮ (ક) નીચે મગવતીવૃત્તિ: અમયદેવીયા એટલું ઉમેરવું.

॥ जयति वीर वर्धमानस्य प्रवचनम् ॥

भारतीय जैन श्रमणसंस्कृति अने लेખनकण।

भारतीय जैन श्रमणसंस्कृति अने तेनो विकास

विश्वतोमुખी जैन श्रमणसंस्कृतिअे भारतीय आर्य संस्कृतिना सार्वभौम विकासमां केवे अने केटखो विशाण क्षणे आये छे, अेनी विवेचना करवानुं आ स्थान नथी; तेम छतां प्रसंगोपात अेटखुं जणुववुं उचित बनाशे के जनसंख्यानी दृष्टिअे धतर संस्कृतिअे करतां सदाने माटे टूका प्रमाणमां रहेवा सरनअेखी जैन संस्कृतिअे जगत समक्ष पोतानुं अस्तित्व टकावी राख्युं छे अे अेना सर्वदेशीय विकासने आबारी छे.

सागमार्गना पवित्र आदर्शनी उपासना करनार जैन श्रमणसंस्कृतिअे अेक कणे समग्र भारतमां पोताने पसारो कर्यो हतो, अने सारे, कहेवामां आवे छे के, अेनी जनसंख्या आलीस करेअनी आस्थास पछेअी हती. अमने लागे छे के आ मान्यतामां अेक भौंडु वधी गयुं छे. जे अमाइं आ इधन संगत होय तो, जैन धर्मना विस्तार माटे महाराज श्रीसंप्रतिराज अने

१ 'कप्पइ निगंथाण वा निगंथीण वा पुरत्थिमेणं जाव अंग-मगहाओ एत्तए, दक्खिणेणं जाव कोसंबीओ, पच्चत्थिमेणं जाव थूणाविसयाओ, उत्तरेणं जाव कुणालाविसयाओ एत्तए । एताव ताव कप्पइ । एताव ताव आरिए खेत्ते । णो से कप्पइ एत्तो बाहिं । तेण परं जत्थ नाण-दंसण-चरित्ताइं उस्सप्पंत्ति-त्ति वेमि ५०॥'

उपरोक्त बृहत्कल्पसूत्रना उद्देश १मांना ५० भा सूत्रमां जैन निर्ग्रंथ निर्ग्रंथीअेना विहारयोग्य आर्यक्षेत्रनो विलाग दर्शावामां आव्यो छे, अे श्रमण लगवान महावीरना समयने लक्षीने छे. ते पछी अर्थात् महाराज श्रीसंप्रतिना जमाना पछी अे व्यवस्था अटलाछे अने 'अटलाछ शके' अे दर्शाववा माटे सूत्रकारे तेण परं० धत्याडि सूत्रांश उभेयो छे, जेनी व्याख्यामां टीकाकारे नीअे प्रमाणे जणुववुं छे:

'ततः परं' बहिर्देशेष्वपि सम्प्रतिनृपतिकालादारभ्य यत्र ज्ञान-दर्शन-चारित्र्याणि 'उत्सर्पन्ति' स्फा-
तिमासादयन्ति तत्र विहर्तव्यम् । अर्थात्-लगवान महावीरे जे आर्यक्षेत्रनी व्यवस्था करी छे तेथी अटारना देशोमां पण, संप्रतिराजथी लक्ष, ज्यां ज्ञान दर्शन अने अरित्रमां वधारो थाय छे त्यां पण विहरी शक्य." विलाग ३ पत्र ६०७.

आ सूत्रांशने ध्यानमां राभी लायकारे—

'आणादिणो य दोसा, विराहणा खंदएण दिट्ठंतो ।

एतेण कारणेणं, पडुच्च कालं तु पणवणा ॥ ३२७१ ॥

वृत्तिः—आज्ञादयश्च दोषाः । विराधना चात्मसंयमविषया । तत्र च स्कन्दकाचार्येण दृष्टान्तः कर्तव्यः । अत एतैः कारणेन बहिर्न गन्तव्यम् । एतद् भगवद्बर्द्धमानस्वामिकालं प्रतीत्योक्तम् । इदानीं तु सम्प्रतिनृपतिकालं

તે જમાનાના સમર્થ ધર્મપ્રચારક જૈન શ્રમણોના સાર્વત્રિક પ્રયત્નોને અંતે તેની જનસંખ્યા ચાર કરોડ સુધી પહોંચી હશે એમાં આશ્ચર્ય કે અતિશયોક્તિ જેવું કશું જ નથી. કેવળ ત્યાગમાર્ગ ઉપર પોતાની સંસ્કૃતિની ધર્મિયતા ખડી કરનાર જૈન સંસ્કૃતિની આટલી વિશાળ જનસંખ્યા, એ ખરે જ આપણને એના પ્રભાવશાળી ધર્મપ્રણેતાઓ અને એના પ્રચારકોના નિર્ભળ આંતરત્યાગ તથા તપની ઝાંખી કરાવે છે.

પરંતુ સમયના વહેવા સાથે જનતાના માનસમાંથી ઉપર જણાવેલાં આંતરત્યાગ અને તપનાં માન ઓછાં થવા ઉપરાંત દાર્શનિક, ધાર્મિક અને સામાજિક સ્પર્ધા તેમ જ સંઘર્ષણ વધી પડતાં, જૈન સંસ્કૃતિને પોતાની અસ્મિતા તથા ગૌરવને કાયમી ટકાવી રાખવા માટે પોતાનું દષ્ટિબિંદુ બદલવું પડ્યું અને ત્યાગમાર્ગની ઉપાસના સાથે વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, કળા વગેરે જીવંત ક્ષેત્રોનો આશ્રય લેવો પડ્યો. એ આશ્રય લીધા પછી જૈન સંસ્કૃતિએ અતિ ટૂંક સમયમાં તેના પ્રત્યેક અંગમાં કેવી કેટલી અને કઈ રીતે પ્રગતિ સાધી એને લગતી નોંધ કે વર્ણન ન આપતાં, અહીં માત્ર સાધારણ જેવી જણાતી 'લેખનકળા'ના વિષયમાં જ કાંઈક લખવાનો અમે વિચાર રાખ્યો છે; જે ઉપરથી સહેજે ખ્યાલ આવી શકશે કે એક મામૂલી જેવી લાગતી લેખનકળાના વિષયમાં પણ જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિએ આટલો ઊંડો અને ત્રીણવટભર્યો વિકાસ સાધ્યો છે તો એ સંસ્કૃતિએ ઇતર મહત્વનાં વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, કળા આદિનાં ક્ષેત્રોમાં કેટલો પ્રચુર અને આશ્ચર્યજનક વિકાસ સાધ્યો હશે જે ક્ષેત્રો આજ સુધી બહુ જ ઓછાં ખેડાયાં છે અને જે ખેડાયાં છે તેમાં તેને વાસ્તવિક ન્યાય મળ્યો જ નથી, જેની સાબિતી પ્રસ્તુત ગ્રંથ પૂરી પાડશે.

પ્રતીત્ય પ્રજ્ઞાપના ક્રિયતે—યત્ર યત્ર જ્ઞાનદર્શનચારિત્રાણિ ઉત્સર્પન્તિ તત્ર તત્ર વિહર્ત્તવ્યમ્ ॥' વિભાગ ૩ પત્ર ૬૧૫.

અર્થાત—“આર્યક્ષેત્રની બહાર વિહાર કરવામાં સંયમધર્મને હાનિ પહોંચે છે માટે બહાર ન જવું. આ નિયમ ભગવાન વર્ધમાનસ્વામિના જમાનાને લક્ષીને છે. સંપ્રતિરાજના જમાનાથી આર્યક્ષેત્રની બહાર જ્યાં જ્ઞાનાદિની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યાં વિહારી શકાય છે.”

—એમ જણાવી સંપ્રતિરાજનું દષ્ટાંત આપ્યું છે તેમાં જણાવ્યું છે કે—

“અવન્તીપતિ રાજ સંપ્રતિએ પોતાના સીમાકાના રાજ્યોને ઝોલાવી તેમના દ્વારા તેમજ પોતાના વિશ્વાસપાત્ર ધર્મપ્રિય સેવકો દ્વારા દેશવિદેશમાં જૈન ધર્મનો પ્રચાર કર્યો; જેને પ્રતાપે જન સાધુઓ કોઈપણ ભતની હરકત સિવાય બૈદિક સંસ્કૃતિ-પ્રધાન આદ્ર અને દ્રવિડ જેવા દૂર દેશોમાં ફરી શક્યા અને જૈન ધર્મનો સ્વિશેષ પ્રચાર કરી શક્યા.”

સો રાયાડવંતિવતી, સમણાણં સાવતો સુવિહિયાણં । પચ્ચંતિયરાયાણો, સવ્વે સદ્ધાવિયા તેણં ॥ ૩૨૮૩ ॥

કહિઓ ય તેસિ ધમ્મો, વિત્થરતો ગાહિતા ય સમ્મત્તં । અપ્પાહિતા ય બહુસો, સમણાણં મદ્દગા હોહ ॥ ૩૨૮૪ ॥

વીસજ્જિયા ય તેણં, ગમણં ઘોસાવણં સરજ્જેસુ । સાહૂણ સુહવિહારા, જાતા પચ્ચંતિયા દેસા ॥ ૩૨૮૫ ॥

સમણમહમાવિંદુસું, તેસૂ રજ્જેસુ એસણાદીસુ । સાહૂ સુહં વિહરિયા, તેણં ચિય મદ્દગા તે ડ ॥ ૩૨૮૬ ॥

ઉદિણ્ણજોહાઉલસિદ્ધસેણો, સ પત્થિવો ણિજ્જિયસત્તુસેણો ।

સમંતતો સાહુસુહપચારે, અકાસિ અંધે દમિલે ય ઘોરે ॥ ૩૨૮૭ ॥

બુદ્ધિત વિભાગ ૩ પત્ર ૬૧૬-૨૯-૨૧

ભારતીય જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિ અને લેખનકળા

ઉદ્દેશ

આજે અમે 'લેખનકળા'ના વિષયમાં કાંઈક લખવાનો નિર્ધાર કર્યો છે તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ છે કે આજે સૈકાઓ થયાં ચાલુ પતનને અંતે ભારતવર્ષે પોતાના પુનરુત્થાનનો આરંભ કર્યો છે. એ આરંભ કોઈ અમુક એક અંગ કે દિશાને લક્ષીને છે એમ નથી, પરંતુ એનું એ પુનરુત્થાન રાષ્ટ્રીય સામાજિક, ધાર્મિક તેમજ વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, કળા આદિ પ્રત્યેક વિભાગને લક્ષમાં રાખીને થઈ રહ્યું છે. સેંકડો વર્ષથી ભારતવર્ષમાં પ્રવર્તી રહેલ ભીષણ રાજકીય વિપ્લવ આદિને પરિણામે નાશ પામેલ પ્રત્યેક વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, કળા વગેરેને જીવંત કરવા માટે જેમ અનેકાનેક પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે એ જ રીતે વર્તમાન મુદ્રણયુગને લીધે અદૃશ્ય થતી આપણી પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી વિશિષ્ટ 'લેખનકળા, તેનાં સાધનો અને કલાધર લેખકો' એ સૌનો પુનરુદ્ધાર કરવાનો પણ એક જમાનો આવવાનો છે એમાં જરા પણ શંકા નથી. તેવે સમયે આવી નિબંધરૂપે સંગ્રહ કરાએલી સાધન વગેરેને લગતી નોંધો કાર્યસાધક અને એ મુખ્ય ઉદ્દેશને ધ્યાનમાં રાખીને અમે 'લેખનકળા'ના સંબંધમાં કાંઈક લખવા પ્રેરાયા છીએ.

નામ અને વિષય

ભારતવર્ષની ત્રણ મુખ્ય સંસ્કૃતિઓ: જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિ, બૌદ્ધ શ્રમણસંસ્કૃતિ અને વૈદિક સંસ્કૃતિ. આ ત્રણે મહાન સંસ્કૃતિઓએ આર્ય પ્રજાના આતર અને બાહ્ય જીવનના વિકાસ માટે જેમ સતત અનેકવિધ પ્રયત્નો સેવ્યા છે એ જ પ્રમાણે પ્રસ્તુત લેખનકળાના વિકાસ માટે ભારતની ત્રણે સંસ્કૃતિઓએ સંયુક્ત પ્રયત્ન કરેલા હોવા છતાં જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિએ એ કળા તેમજ તેનાં સાધન આદિના વિકાસ અને સંગ્રહમાં કેવી અનોખી ભાત પાડી છે એ વિષયને દર્શાવતો પ્રસ્તુત નિબંધ હોઈ એનું નામ અમે 'ભારતીય જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિ અને લેખનકળા' એવું આપ્યું છે.

ભારતીય લેખનકળા

ભારતીય લિપિઓની ઉત્પત્તિ

પ્રસ્તુત નિબંધમાં 'જૈન લેખનકળા'ના સંબંધમાં કાંઈક લખવા પહેલાં 'ભારતીય લિપિ અને લેખનકળા'ની ઉત્પત્તિના વિષયમાં થોડું લખવું યોગ્ય છે. ભારતીય પ્રજાની લિપિ-વર્ણમાલા ક્યારે અને કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ, એ સંબંધમાં પાશ્ચાલ્ય વિદ્વાનોના અનેક મતો હોવા છતાં રાયબહાદુર શ્રીયુક્ત ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝાજીએ પોતાના 'ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા' નામના પુસ્તકમાં એમ નક્કી કર્યું છે કે ભારતીય આર્ય સભ્યતા અતિ પ્રાચીન હોઈ એની લિપિ અત્યંત પ્રાચીન તેમજ સ્વતંત્ર છે. એની ઉત્પત્તિ ક્યારે અને શામાંથી થઈ એ કહેવું શક્ય નથી, તેમ છતાં ચાલુ ઐતિહાસિક પદ્ધતિ મુખ્યત્વે કરીને દૃષ્ટ પ્રમાણે ઉપર આધાર રાખતી હોઈ, ઉપલબ્ધ થતાં પ્રમાણોને

૨ આ વિભાગ લગલગ અક્ષરશઃ ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલામાંથી ફકરાઓ લઈને જ લખવામાં આવ્યો છે. જેઓ ભારતીય પ્રાચીન-અર્વાચીન લિપિઓ, તેની ઉત્પત્તિ, આદિનો વિસ્તૃત અને વિશિષ્ટ પરિચય તેમ જ અભ્યાસ કરવા ઇચ્છતા હોય તેમણે ભા૦ પ્રા૦ લિ૦ પુસ્તક જ જોવું જોઈએ.

આધારે એટલું નિર્વિવાદ રીતે કહી શકાય છે કે ઈ.સ. પૂર્વે પાંચ સૈકા પહેલાં ભારતીય લિપિ પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરી ચૂકી હતી. ઘણાંખરા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ ભારતીય લિપિમાત્રને 'સેમેટિક' લિપિમાથી ઉત્પન્ન થયાનું મનાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે, પરંતુ એ વાતને તેઓએ સચોટ દલીલો દ્વારા અમત્ય પુરવાર કરી છે.

આઈનીઝ ભાષામાં રચાએલા 'દ્વા યુઅન્ યુ લિન્' નામના બૌદ્ધ વિશ્વકોશમાં આહ્લી, ખરોષ્ટી આદિ લિપિઓની ઉત્પત્તિ વિષે લખતાં તેમાં બૌદ્ધ ગ્રંથ 'લલિતવિસ્તર' પ્રમાણે ૬૪ લિપિઓના નામ આપ્યાં છે, જેમાં પહેલું આહ્લી અને બીજું ખરોષ્ટી (કિઅ-લુ-સે-ટો=ક-લુ-સે-ટો=ખરો-સ-ટ=ખરોષ્ટ) છે. 'ખરોષ્ટ'ના વિવરણમાં લખ્યું છે કે 'લખવાની કળાની શોધ ત્રણ દૈવી શક્તિવાળા આચાર્યોએ કરી છે. તેમાં સૌથી પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મા છે, જેમની લિપિ (આહ્લી) ડાબી

૩ અત્યાર સુધીમાં અશોકથી પહેલાંના માત્ર બે નાનાનાના શિલાલેખો મળ્યા છે. જેમાંનો એક અજમેર જિલ્લાના 'વડલી' ગામથી શ્રીયુક્ત ગૌ. હી. એઝાજને મળ્યો છે અને બીજો નેપાલમાંના 'પિપ્રાવા' નામના સ્થાનમાં આવેલ એક સ્તૂપની અંદરથી મળેલ પાત્ર ઉપર ખોદાયેલો છે, જેમાં બુદ્ધદેવનાં અસ્તિ છે. આમાંનો પહેલો એક થાંભલા ઉપર ખોદાયેલા લેખનો ટુકડો છે, જેની પહેલી પંક્તિમાં 'વીર[]ય મગવ[ત]' અને બીજી પંક્તિમાં 'ચતુરાસિતિવ[સ]' ખોદાયેલ છે. આ લેખનું ચોરાસીમું વર્ષ જૈનોના છેલ્લા તીર્થંકર વીર (મહાવીર)ના નિર્વાણ સંવતનું છે. એટલે આ લેખ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૪૩નો છે. બીજો પિપ્રાવાના સ્તૂપમાંનો લેખ બુદ્ધના નિર્વાણસમય અર્થાત્ ઈ.સ. પૂર્વે ૪૮૭થી કાંઈક પછીનો હોવો જોઈએ. પહેલો શિલાલેખ અજમેરના 'રાજપૂતાના મ્યુઝીઅમ'માં છે અને બીજો કલકત્તાના 'ઇન્ડિયન મ્યુઝીઅમ'માં છે. ભા. પ્રા. લિ. પૃ. ૨-૩.

૪ અરબી, ઈથિઓપિક્, અરબિક્, સીરીઅક્, ફિનિશીઅન્, હિબ્રુ આદિ પશ્ચિમી એશિયા અને આફ્રિકા ખંડની ભાષાઓ તથા તેમની લિપિઓને 'સેમેટિક' અર્થાત્ આઈબલપ્રસિદ્ધ નૂહના પુત્ર શેમનાં સંતાનોની ભાષા અને લિપિઓ કહે છે.

૫ બ્રાહ્મી, खरोष्ठी, पुष्करसारी, अंगलिपि, बंगलिपि, मगधलिपि, मांगल्यलिपि, मनुष्यलिपि, अंगुलीयलिपि, शकारिलिपि, ब्रह्मवल्लीलिपि, द्राविडलिपि, कनारिलिपि, दक्षिणलिपि, उग्रलिपि, संख्यालिपि, अनुलोमलिपि, ऊर्ध्वधनुलिपि, दरदलिपि, खास्यलिपि, चीनलिपि, हूणलिपि, मध्याक्षरविस्तरलिपि, पुष्पलिपि, देवलिपि, नागलिपि, यक्षलिपि, गन्धर्वलिपि, किन्नरलिपि, महोरगलिपि, असुरलिपि, गरुडलिपि, मृगचक्रलिपि, चक्रलिपि, वायुमरुलिपि, भौमदेवलिपि, अंतरिक्षदेवलिपि, उत्तरकुरुद्वीपलिपि, अपरगौडादिलिपि, पूर्वविदेहलिपि, उत्क्षेपलिपि, निक्षेपलिपि, विक्षेपलिपि, प्रक्षेपलिपि, सागरलिपि, वज्रलिपि, लेखप्रतिलेखलिपि, अनुद्रुतलिपि, शास्त्रावर्त्तलिपि, गणावर्त्तलिपि, उत्क्षेपावर्त्तलिपि, विक्षेपावर्त्तलिपि, पादलिखितलिपि, द्विरुत्तरपदसन्धिलिखितलिपि, दशोत्तरपद-सन्धिलिखितलिपि, अध्याहारिणीलिपि, सर्वरुत्संग્રहणीलिपि, विद्यानुलोमलिपि, विमिश्रितलिपि, ऋषितपस्त-लिपि, धरणीપ્રેક્ષણાલિપિ, સર્વોપધનિહ્યંદલિપિ, સર્વસારસંગ્રહણીલિપિ અને સર્વમૂતરૂદ્ગ્રહણીલિપિ.

—લલિતવિસ્તર અધ્યાય ૧૦

ભા. પ્રા. લિ. પૃ. ૧૭ ટિ. ૩માં ઉપરોક્ત નામો આપીને છેવટે ઉમેરવામાં આવ્યું છે કે 'આમાંનાં ઘણાંખરાં નામો કલ્પિત છે.'

૬ આહ્લીલિપિની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં જૈન માન્યતા આ પ્રમાણે છે:

(ક) ભગવાન ઋષભદેવે પોતાની પુત્રી આહ્લીને સૌ પહેલાં લિપિ લખવાનું જ્ઞાન આપ્યું હતું તેથી એનું નામ 'આહ્લી લિપિ' કહેવામાં આવે છે. લેહં લિવીવિહાણં, જિણેણ બંમીઝ દાહિણકરેણં । (આવશ્યકનિર્યુક્તિ-માઘ્ય ગાથા ૧૩.)

બ્રાહ્મી જમણી બ્રાહ્મી લખી વાંચી શકાય છે. તેના પછી કિચ્ચ-લુ (કિચ્ચ-લુ-સે-ટા=ખરોડનું ટૂંકું રૂપ) છે, જેની લિપિ જમણી બ્રાહ્મીથી ડાબી બ્રાહ્મી વાંચી શકાય છે. સૌથી ઓછા મહત્વનો ત્સં-કી છે, જેની લિપિ (ચીની) ઉપરથી નીચે અર્થાત્ ઊભી વાંચી શકાય છે. બ્રહ્મા અને ખરોડ ભારતવર્ષમાં થયા છે અને ત્સં-કી ચીનમાં થયેલા છે. બ્રહ્મા અને ખરોડે તેમની લિપિઓ દેવ-લોકમાંથી મેળવી છે અને ત્સં-કીએ પક્ષી વગેરેનાં પગલાંના ચિહ્ન ઉપરથી તૈયાર કરી છે.’

ભારતીય લિપિઓ

પ્રાચીન કાળમાં ભારતવર્ષમાં મુખ્યત્વે કરીને બ્રાહ્મી^૭ અને ખરોડી એ બે લિપિઓ જ પ્રચલિત

(ક) સમવાયાંગસૂત્રની ટીકામાં આચાર્ય શ્રીઅભયદેવે નીચે મુજબ જણાવ્યું છે:

‘તથા ‘બંમિ’ ત્તિ બ્રાહ્મી-આદિદેવસ્ય ભગવતો દુહિતા બ્રાહ્મી વા-સંસ્કૃતાદિમેદા વાળી તામાશ્રિત્ય તેનૈવ યા દર્શિતા અક્ષરલેખનપ્રક્રિયા સા બ્રાહ્મી લિપિ: ।’ પત્ર ૩૬ ।

આ ઉલ્લેખમાં એક વાત એ ઉમેરવામાં આવી છે કે ‘બ્રાહ્મી એટલે સંસ્કૃત આદિ ભારતીય ભાષાઓને લખવા માટે અનુકૂળ લિપિ તે બ્રાહ્મી લિપિ.’

(ગ) ભગવતીસૂત્રના ‘નમો બંમીએ લિવીએ’ સૂત્રની વ્યાખ્યા કરતાં આચાર્ય શ્રીઅભયદેવે જણાવ્યું છે કે

‘લિપિ:-પુસ્તકાદાવક્ષરવિન્યાસ:, સા ચાષ્ટાદશપ્રકારાઽપિ શ્રીમન્નાભેયજિનેન સ્વસુતાયા બ્રાહ્મી નામિકાયા દર્શિતી તતો બ્રાહ્મીત્યમિધીયતે । આહ ચ—‘લેહં લિવીવિહાણં, જિણેણ બંમીઙ્ઙ દાહિણકરેણં ॥’ ઇતિ, અતો બ્રાહ્મીતિ સ્વરૂપવિશેષણં લિપેરિતિ ।’ પત્ર ૫ ।

આમાં આચાર્યશ્રી જણાવે છે કે ‘અહીં “બ્રાહ્મી” એ નામમાં બ્રાહ્મી આદિ અઢારે લિપિઓને સમાવેશ કરવાનો છે. સ્વતંત્ર બ્રાહ્મી લિપિ તરીકે આ નમસ્કાર નથી.’

[અહીં પ્રસંગોપાત જણાવવું જોઈએ કે ભારતવર્ષમાં પ્રાચીન લિપિઓના વાચનનું વિસ્મરણ આચાર્ય શ્રીમાન અભયદેવ પહેલાં અર્થાત્ વિક્રમની અગીઆરમી સદી પૂર્વે થઈ ચૂક્યું હતું. જ્યે તે સમયે પ્રાચીન લિપિઓના વાચકા કે ભણકાર હોત તો શ્રીમાન અભયદેવસૂત્રને સમવાયાંગસૂત્રની ટીકામાં અઢાર લિપિઓનું વ્યાખ્યાન કરતાં ‘एतत्स्वरूपं न दृष्ट-मिति न दर्शितम् । अर्थात् आ लिपिओनुं स्वइप कथांय ज्ञेयुं नष्ट्युं नथी माटे यताव्युं नथी’ એમ લખવું ન પડત. આ જ કારણથી કેવળ શાબ્દિક અર્થઘટના ખાતર કરેલી ટીકામાંથી નીકળતા આશયો ઉપર ખાસ કર્યું જ ધોરણુ રાખી ન શકાય; એટલે અમે માનીએ છીએ કે આચાર્ય શ્રીઅભયદેવ આદિ વ્યાખ્યાકારોએ બ્રાહ્મી, યવનાની, દ્રોણપુરિકા, ખરોડી આદિ લિપિઓને બ્રાહ્મી લિપિના ભેદ તરીકે જણાવી છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તેમ ન હોતાં ફક્ત સૂત્રકારના સમયમાં પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મીપ્રધાન અઢાર લિપિઓનાં નામોનો અથવા પ્રકારોનો જ એ સંગ્રહ છે. અલખત એ ખરું છે કે આ અઢાર નામોમાં બ્રાહ્મીલિપિના ફેટલાક ભેદોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

ભગવતીસૂત્રના અરંભમાં નમો બંમીએ લિવીએ એમ મૂકવામાં આવ્યું છે એ, જન આગમોનું લેખન બ્રાહ્મીલિપિમાં થયેલું હોઈ એની યાદગીરી તરીકે બ્રાહ્મીલિપિને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે, નહિ કે માત્ર સામાન્ય લિપિ તરીકે.]

૭ મહારાજ અશોક પહેલાના જૈન સમવાયાંગસૂત્રમાં અને તે પછી રચાયેલા લલિતવિસ્તરમાં બ્રાહ્મી ને ખરોડી સિવાયની બીજી ઘણી લિપિઓનાં નામ મળે છે, પરંતુ તે લિપિઓના કોઈ શિલાલેખો અત્યાર સુધી મળ્યા નથી. આનું કારણ એમ માનવામાં આવે છે કે એ બધી યે લિપિઓ પ્રાચીન સમયથી જ લુપ્ત થઈ ગઈ હશે અને એ બધીનું સ્થાન બ્રાહ્મી લિપિએ લીધું હશે. અમ્મિ એ જ કારણે લિપિઓની નામાવલિમાં બ્રાહ્મીલિપિને પ્રથમ સ્થાન આપવામાં આવ્યું હોતું જોઈએ.

હતી. આહી લિપિ ડાખી આબુથી જમણી આબુ લખાતી અને ખરોડી લિપિ ઉર્દૂ, અરબી, ફારસી આદિ લિપિઓની જેમ જમણી આબુથી ડાખી આબુ લખાતી હતી. ખરોડી લિપિ જમણી આબુથી ડાખી આબુ લખાતી હોઈ 'સેમેટિક' વર્ગની છે. એનો પ્રચાર ઈ.સ.ની ત્રીજી શતાબ્દી સુધી પંજાબમાં હતો. તે પછી એ લિપિ ભારતવર્ષમાંથી સદાને માટે અદૃશ્ય થઈ ગઈ અને તેનું સ્થાન આહી

(ક) લલિતવિસ્તરનો ઉલ્લેખ અમે ૮૦ પ માં આપી ચૂક્યા છીએ; સમવાયાંગસૂત્રનો ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે છે: બંમીએ ણં લિંવીએ અટ્ટારસવિહે લેલવિહાણે પં૦ તં૦—બંમી, જવણાલિયા (જવણાણિયા), દોસાઉરિઆ, ખરોટ્ટિઆ, પુક્લરસારિયા, પહારાઈયા (પહરાઈયા), ઉચ્ચત્તરિયા, અક્લરપુટ્ટિયા, મોગવયતા, વેણતિયા, ણિણહૃયા અંકલિવી, ગણિઅલિવી, ગંધવ્વલિવી-મૂયલિવી, આદંસલિવી, માહેસરીલિવી, દામિલીલિવી, પોલિંદિલિવી ।

—સમવાયાંગ ૧૮ સમવાયે ॥

પન્નવણાસૂત્રની ભુટ્ટીભુટ્ટી પ્રતોમાં ઉચ્ચત્તરિયાને અહલે અંતક્લરિયા, ઉચ્ચત્તરિવિલ્લયા અને ઉચ્ચત્તરકરિયા એવાં નામો પણ મળે છે અને આદંસલિવીને અહલે આયાસલિવી એવું નામ પણ મળે છે.

(ખ) વિશેષાવશ્યક ગા૦ ૪૬૪ની ટીકામાં અઠાર લિપિનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:

“અઘાદશ લિપય:—

૧ હસલિવી ૨ મૂઅલિવી, ૩ જક્લ્લી તહ ૪ રક્લ્લી ય બોધવ્વા । ૫ ઉઢ્ઠી જવણિ ૬ તુરુક્કી, ૭ કીરી ૮ દલિંડી ય ૯ સિંધવિયા ॥
૧૧ માલવિણી ૧૨ નહિ ૧૩ નાગરિ, ૧૪ લાહલિવી ૧૫ પારસી ય બોધવ્વા । તહ ૧૬ અનિમિત્તી ય ૧૭ લિંવી, ૧૮ ચાણક્કી મૂલદેવી ય ॥”

(ગ) સમવાયાંગસૂત્રમાં અને વિશેષાવશ્યકટીકામાં આવતાં અઠાર લિપિઓનાં નામોમાં મોટો ફરક છે. સમવાયાંગસૂત્રમાં આહી ને ખરોડી લિપિનાં નામ છે જ્યારે વિશેષાવશ્યકટીકામાં તે ખીલકુલ છે જ નહિ. વિશેષાવશ્યકટીકામાં આવતાં નામોમાં એશિયાઈ અને ભારતીય પ્રદેશોનાં તેમજ આણ્કય, મૂલદેવ જેવા ભારતીય વિદ્વાનોનાં નામોની ઝંખી વધારે થાય છે જ્યારે સમવાયાંગસૂત્રમાં આવતાં નામો માટે તેમ નથી.

સમવાયાંગસૂત્ર, લલિતવિસ્તર અને વિશેષાવશ્યકટીકામાં દર્શાવેલ લિપિઓ અધી યે કોઈ સ્વતંત્ર સંકેતજનિત લિપિઓ જ હશે એમ માનવાને કશું જ કારણ નથી કેટલીક લિપિઓ અસુક વસ્તુને ગુપ્ત રાખવા ખાતર કે ઢુંકાવવા ખાતર વૈદ, જોષી, મંત્રવાદી આદિએ કરેલા એક જ લિપિના માત્ર વર્ણપરિવર્તનરૂપ ફેરફારમાંથી પણ જન્મી છે. ઉ. ત. વિશેષાવશ્યકટીકામાંનાં અઠાર લિપિઓનાં નામોમાં આવતી 'આણ્કયી' લિપિ અને 'મૂલદેવી' લિપિ એ 'નાગરી' લિપિના વર્ણપરિવર્તન માત્રથી ઉત્પન્ન થઈ છે. આ જાતની લિપિઓને વાત્સયાયનીય કાન્તસૂત્રમાં ૬૪ કલાઓમાં મ્લેચ્છિતવિકલ્પા: અર્થાત્ 'મ્લેચ્છિત' લિપિઓના ભેદ તરીકે ઓળખાવેલી છે. આ 'કલા'વાક્યની જયમંગલા ટીકામાં ટીકાકારે—

'મ્લેચ્છિતવિકલ્પા:' इति, यत् साधुशब्दोपनिबद्धमप्यक्षरव्यत्यासादस्यथ तद् म्लेच्छितं गूढवस्तुमन्त्राथम् ।
अर्थात्—જે શુદ્ધ શબ્દરચનાવાળું હોવા છતાં અક્ષરોનો ફેરફાર કરવાથી—કરીને લખવા-ઓલવાથી અસ્પષ્ટ અર્થવાળું હોય તે મ્લેચ્છિત. એનો ઉપયોગ સંતાડવા લાયક વાત કે મંત્રાદિમાટે થાય છે.”

—એમ જણાવી 'કૌટિલીય=આણ્કયી' અને 'મૂલદેવી' લિપિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે

'तद्यथा कौटिलीयम्—

दादेः क्षान्तस्य कादेश्च, स्वरयोर्ह्रस्वन्दीर्घयोः ।

बिन्दूभ्रमणोविपर्यासाद्, दुर्बोधमिति सङ्गितम् ॥

લિપિએ લીધું; તેમ છતાં હિંદુકુશ પર્વતના ઉત્તરના દેશોમાં તેમજ આધુનિક તુર્કસ્તાન આદિ દેશોમાં, જ્યાં બૌદ્ધ ધર્મ અને ભારતીય સભ્યતા પોતાનો પગ જમાવી રહી હતી ત્યાં, કેટલીયે સદીઓ સુધી તે ચાલુ હતી.

अ-कौ ख-गौ घ-ङौ चैव, च-टौ त-पौ य-शौ तथा ।

एते व्यस्ताः स्थिराः शेषाः, मूलदेवीयमुच्यते ॥ ’

—अधि० १ अध्या० ३ सूत्र १६.

પ્રસ્તુત કામસૂત્રની ‘નિર્ણયસાગરીય’ અને ‘ચૌખંખા સીરીઝ’ની આજ્ઞતિમાં પાઠભેદો ઘણા છે; તેમ છતાં એ પાઠ-ભેદોને જતા કરી જે પાઠો ગ્રાહ્ય અને પ્રામાણિક લાગ્યા તે જ અહીં અમારા પ્રમાણમાં સ્વીકાર્યા છે.

‘ક’ થી ‘થ’ સુધીના અને ‘હ’ થી ‘ક્ષ’ સુધીના વ્યંજનો, હ્રસ્વ અને દીર્ઘ સ્વરો, અતુરવાર અને વિસર્ગ, આ બધાને ઉલટાવીને લખવાથી ‘કૌટિલીય=ચાણક્યી’ લિપિ અને છે. આનો કોઠો આ પ્રમાણેનો હોવો જોઈએ—

ક	ખ	ગ	ઘ	ઙ	ચ	છ	જ	ઝ	ઞ	ટ	ઠ	ડ	ઢ	ણ	ત	થ
દ	ધ	ન	પ	ફ	બ	મ	મ	ય	ર	લ	વ	શ	ષ	સ	હ	ક્ષ

अ	इ	उ	ऋ	ॠ	ए	ओ
आ	ई	ऊ	ऋ	ॠ	ऐ	औ

• (अं)
: (अः)

‘મૂલદેવી’ લિપિમાં અ આ ઇ ઈ ઊ ઊઊ ઋ ઋઋ ઋઋઋ અને ક કા ઇ ઇઈ ઈઈઈ અને ક કા ઇ ઇઈ ઈઈઈ લખવા. ખ અને ગ, ઘ અને ઙ, ચ વર્ગ અને ટ વગ, ત વર્ગ અને ધ વર્ગ, ય વર્ગ અને શ વ એ એકબીજાને અહલે લખવા. વ્યંજન સાથે મળેલા સ્વરો જેમના તેમ કાયમ રહે છે.

અમારી પાસે વત ૧૬૬૩માં લખાવ્યાં એક પાનું છે જેમાં ક્રેટલાક ‘મ્લેચ્છિત’ લિપિના અને ‘અક્ષરમુષ્ટિકા’ના પ્રકારે આપેલા છે, તેમાં મૂલદેવી લિપિ કોઠો અને ઉત્કલરણ સાથે આપેલી છે તે અહીં ઉતારવામાં આવે છે:

अ	ख	घ	च	छ	ज	झ	ञ	त	थ	द	ध	न	य	र	ल	व
क	ग	ङ	ट	ठ	ड	ढ	ण	प	फ	ब	म	म	श	ष	स	ह

आदयः कादयो ज्ञेयाः, ख-गौ घ-ङौ परस्परम् ।

शेषवर्गेषु वर्गेषु, मूलदेवेन भाषितम् ॥ १ ॥

स्वरः स एव कथ्यते ॥ इति मूलदेवी लिपिः ॥ धिरिलोनडीएम सिरिपं ॥ श्रीरस्तु ॥

અંતમાં ધિરિલોનડીએમ સિરિપ લખ્યું છે તેનો આશય એ છે કે-મૂલદેવી લિપિમાં રિષિસોમજીકૈન લિખિતં એમ લખવું હોય તો ધિરિલોનડીએમ સિરિપં એમ લખાય છે.

ચાણક્ય અને મૂલદેવ એ બન્નેય વિદ્વાન રાજમાન્ય પુરુષો ઈ.સ. પૂર્વે થઇ ગયેલા હોઈ ચાણક્યી અને મૂલદેવી લિપિઓ અતિ પ્રાચીન છે.

સમવાયાંગસૂત્રમાં આવતી ‘અંકલિપિ’ અંકોથી લખાતી હોવી જોઈએ. ઉપરોક્ત પાનામાં અંકલિપિ નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવી છે:

अ क-च-ट-त-प-य शवर्गाः । अआइईउऊएओऔंअंअः । कखगघङ । चछजझञ । टठडढण । तथदधन । पफबभम । यरलव । शषसह । प्रथमं वर्गो गण्यते । पश्चात् वर्गस्य अक्षरो

ભારતવર્ષમાં ખરોટી લિપિનો પ્રવેશ

ઈતિહાસવેત્તાઓની એ માન્યતા છે કે ઈરિનવાસીઓ સાથે હિંદુસ્તાનના વ્યાપારિક સંબંધને લીધે તેમજ તેમના રાજત્વકાળમાં તેમની સત્તા નીચે રહેલ હિંદુસ્તાનના ઈલાકાઓમાં તેમની રાજકીય લિપિ ‘અરમઠક’નો પ્રવેશ થયો હશે અને તેમાંથી ખરોટી લિપિની ઉત્પત્તિ થઈ હોવી જોઈએ દાખલા તરીકે જેમ મુસલમાનોના રાજ્ય દરમિયાન તેમની શરસી લિપિ આ દેશમાં દાખલ થઈ અને તેમાં કેટલાક અક્ષરો ઉમેરાઈ ઉર્દૂ લિપિ બની.

‘અરમઠક’ લિપિમાં ફક્ત ૨૨ અક્ષરો હોઈ તેમાં સ્વરોની અપૂર્ણતા અને હ્રસ્વદીઘના ભેદનો અભાવ તેમજ સ્વરોની માત્રાઓનો સદંતર અભાવ હોવાથી એ લિપિ ભારતવર્ષની ભાષાને માટે યોગ્ય ન હતી. તેથી ઈ.સ. પૂર્વે પાંચમી શતાબ્દીની આસપાસ તેમાં અક્ષરોની સંખ્યા વધારીને તેમજ કેટલાક અક્ષરોને આવશ્યકતા પ્રમાણે બદલીને અને સ્વરોની માત્રાઓની યોજના કરીને તેના ઉપરથી ‘ખરોટી’ લિપિ તૈયાર કરી હોય. સંભવ છે કે આ લિપિને વ્યવસ્થિત રીતે તૈયાર

ગણ્યતે । પશ્ચાત્ માત્રા ગણ્યતે । અઙ્કો લિહ્યતે ॥ इति अङ्कपल्लवी ॥

૭૨૩ । ૮૨૩ । ૮૩૯ । ૬૫ । ૩૩૪ । ૭૩૩ । ૮૨૨ । ૫૧-૧૧ ॥ શ્રીઃ ॥

અહીં અંકમાં જણાવ્યું છે કે રિષિસોમજીલિહિતં

અંકલિપિ પછી ‘શૂન્યલિપિ’ અને ‘રેખાલિપિ’ આપવામાં આવી છે:

अनेन प्रकारेण शून्यपल्लवी शून्यानि कार्याणि । रेखापल्लवी रेखाः कार्याः ॥

જૈન છેઃ આગમોમાં ચૂર્ણિકારોએ પ્રાયશ્ચિત્તોના પ્રસંગમાં જે અંકલિપિ અને શૂન્યલિપિનો ઉપયોગ કર્યો છે એનો પરિચય આગળ ઉપર અંકના પરિચય પ્રસંગે આપીયું.

આ સિવાય આ પાનામાં ઔષધલિપિ, દાતાસીલિપિ અને સહદેવીલિપિ પણ આપવામાં આવી છે, જેને ઉતારો અહીં આપવામાં આવે છે:

औषधपल्लवी यथा—अगर १ कपूर २ चेलूर ३ टंकण ४ तगर ५ पीपरिं ६ यावित्री ७ सूंठि ८ ।
जे वर्गनो अक्षर ते औषधनाम । जे वर्गनुं जेतमु अक्षर तेतलां टांक । जेतमु स्वर तेतला वाल ॥ इति
औषधपल्लवी ॥ श्रीरस्तुः ॥

दाता धण कोस भावं, बाला महं खगं घटा ।

आशा पीठं जढे षंडे, चयं रिच्छं थनं झफा ॥ १ ॥ इति दातासी ॥

अ प । फ ब । म म । क च । ख छ । ग ज । घ झ । ड ञ । ट त । ठ थ
ड द । ढ ध । ण न । ह य । श व । र स । ल ष ॥ इति सहदेवी ॥

લાઈ સારાલાઈ નવાબ પાસેના “૧૮૯૭ રા ફા । સુ । ૧૨ ॥” ના લખેલ પાનામાં ‘દાતાસી’ અને ‘સહદેવી’ લિપિ આ પ્રમાણે આપવામાં આવી છે:—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६

‘દા-તા ધ-ન કો-સ ભા-વો, વા-લ મ-હિ-ષ ગો ઘ-ટા ।

૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨

આ-ઈ પૂ - છ જ-હા થ-ઢા, ડ-વ-રી-ય ઠ-ણ જ્ઞ-ફૂ ॥૧॥’

ભારતીય જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિ અને લેખનકળા

૯

કરનાર, 'ચાઈનીઝ બૌદ્ધ વિશ્વકોશ'માં લખ્યા મુજબ, 'ખરોષ્ટ' નામનો આચાર્ય (બ્રાહ્મણ) હોય, જેના નામથી લિપિનું નામ 'ખરોષ્ટી' પડ્યું હોય. તેમજ એ પણ સંભવ છે કે તક્ષશિલા જેવા ગાંધારના કોઈ પ્રાચીન વિદ્યાપીઠમાં આ લિપિનો પ્રાદુર્ભાવ થયો હોય.

બ્રાહ્મી લિપિ

ઈ.સ. પૂર્વે ૫૦૦થી લઈ ઈ.સ. ૩૫૦ સુધીની ભારતવર્ષની તમામ લિપિઓની સંજ્ઞા 'બ્રાહ્મી' છે. તે પછી તેની લેખનપ્રણાલી બે વિભાગમાં વહેચાય છે, જેને 'ઉત્તરી' અને 'દક્ષિણી' નામથી ઓળખવામાં

આહી 'સહદેવી' લિપિમાં લખ્યું છે કે

“^૧ઓ-^૨દી-^૩સૈ-^૪ર ^૫પ-^૬હિ-^૭લા ^૮ન-^૯મું, અનુક્રમે અક્ષર અંક ।

ક મિંડું ◦ સ્વ ચોકડી+, ગગેં વિવળો વંક ૯ ॥૧॥

ચવિં આધો ચંદલો ◌, તતેં લીહ તરાલ ≡ ।

જજેં સાથીઓ જાણીં ફ્ર, બવિં મિંડું ઘાડ ◦ ॥૨॥

છછેં દો લીટી સ્વડી ॥, ટટેં ઉમી ચ્યાર ॥ ॥ ।

મમ્મેં મિંડું આંકડો ઈ, ઢઢેં ત્રિસ્વુળ વિચાર Δ ॥૩॥

एता अक्षर एणें रूपें करवा । तेहना काना मात्र जे अक्ष-
रना बोलता होय ते करवा । बीजा अक्षर बाकी रह्या ते अक्षर करवा ।
इति सहदेवी जाणवी ॥

ॐ।+।≡।पां।णो।३।चं।२॥

पाः४ः३ः८।थः०ः८।एः३ः, ३ःबः३ः०ः।ताः।णीः।ताः।फ्राः।१ः।

एः८ः।दुःधेः।३ः।०ः।४ः, ≡।घः।४ः।७ः।पीः।दुःहाः।१ः ॥१॥”

लिखतं पं० मोतीचंद ॥

પારસનાથકે નામસેં, સબ સંકટ મીટ જાઅ ।

મનસુધેં સેવા કરેં, તા ઘરેં લછી સુહાઅ ॥૧॥

ભાઈ સારાભાઈ પાસેના પાનામાંની 'સહદેવીલિપિ' માટેના હુલાઓ અને તેની ભાષા જ્ઞેતા અંભાણ કાઠ યાતઅ ખનાવેલી હોય તેમ લાગે છે. સભવ છે કે તેના લેખક પંચ મોતીચંદણ યતિની જ એ ખનાવેલી હોય.

ઉપર્યુક્ત અમારી પાસેના પાનાના અંતમાં સંવત્ ૧૬૬૩ વર્ષે । મુ૦ સોમજીલિપીકૃતં એવા ઉલ્લેખ છે.

આવે છે. ઉત્તરી શૈલીનો પ્રચાર વિંધ્યાચલથી ઉત્તરના દેશોમાં અને દક્ષિણી શૈલીનો પ્રચાર દક્ષિણ તરફના દેશોમાં રહ્યો છે, તેમ છતાં ઉત્તરના દેશોમાં દક્ષિણી શૈલીના અને દક્ષિણના દેશોમાં ઉત્તરી શૈલીના શિલાલેખો કોઈ કોઈ ઠેકાણે મળી આવે છે. ઉત્તરી શૈલીની લિપિઓમાં ગુપ્તલિપિ, કુટિલલિપિ, નાગરી, શારદા, ળંગલાલિપિનો સમાવેશ થાય છે અને દક્ષિણી શૈલીની લિપિઓમાં પશ્ચિમી, મધ્ય-પ્રદેશી, તેલુગુ, કનડી, ગ્રંથલિપિ, કલિંગલિપિ, તામિલલિપિ, અને વદ્રેણુત્તુલિપિઓનો સમાવેશ થાય છે. જેમને પ્રાચીન લિપિઓનો પરિચય નહિ હોય તેઓ તો એકાએક માનશે પણ નહિ કે આપણા દેશની ચાલુ નાગરી, શારદા (કાશ્મીરી), ગુરુમુખી (પંજાબી), ળંગલા, ઉડિયા, તેલુગુ, કનડી, ગ્રંથ, તામિલ આદિ દરેક લિપિ એક જ મૂળ લિપિ બ્રાહ્મીમાંથી નીકળી છે; તેમ છતાં એ વાત તદ્દન જ સાચી છે કે અત્યારની પ્રચલિત તમામ ભારતીય લિપિઓનો જન્મ ‘બ્રાહ્મી’ લિપિમાંથી થયો છે.

ભારતની મુખ્ય લિપિ

ઉપર જણાવવામાં આવ્યું એ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે ભારતવર્ષમાં ખરોડી લિપિનો પ્રચાર ધરિાનવાસીઓના સહવાસથી જ થયો છે. ખરૂં જોતાં ભારતવાસીઓની પોતાની લિપિ તો બ્રાહ્મી જ છે. બ્રાહ્મી લિપિ ભારતવર્ષની સ્વતંત્ર તેમજ સર્વદૈશિક લિપિ હોવાથી જૈન સંસ્કૃતિ અને બૌદ્ધ સંસ્કૃતિએ પોતાના ગ્રંથો પણ એમાં લખ્યા છે અને લિપિઓની નામાવલિમા એતું નામ પણ પહેલું મૂક્યું છે.

ભારતીય લિપિની વિશિષ્ટતા

ભારતીય આર્ય પ્રજાએ યુદ્ધિમતાભર્યાં અને સૌથી મહત્વના બે કાર્યો કર્યાં છે. એક બ્રાહ્મી લિપિની રચના અને બીજું ચાલુ પદ્ધતિના અંકોની કલ્પના. દુનિયાભરની પ્રગતિશીલ જાતિઓની લિપિઓ તરફ નજર કરતાં તેમાં ભારતીય આર્ય લિપિના વિકાસની ગંધ સરખી નથી દેખાતી. ક્યાંક તો ધ્વનિ અને ચિહ્ન-અક્ષરોમા સામ્યતા ન હોવાને લીધે એક જ ચિહ્ન-અક્ષરમાંથી એક કરતાં અનેક ધ્વનિઓ પ્રગટ થાય છે અને કેટલાએક ધ્વનિઓ માટે એક કરતાં અધિક ચિહ્નો વાપરવાં પડે છે, એટલું જ નહિ પણ એ વર્ણમાલામાં કોઈ વાસ્તવિક શાસ્ત્રીય ક્રમ જ દષ્ટિગોચર થતો નથી. કોઈક ઠેકાણે લિપિ વર્ણાત્મક ન હોતાં ચિત્રાત્મક છે. આ બધીએ લિપિઓ માનવજાતિના જ્ઞાની પ્રારંભિક દશાની નિર્માણસ્થિતિમાંથી આજસુધીમાં જરા પણ આગળ વધી શકી નથી; બ્યારે ભારતીય આર્ય પ્રજાની બ્રાહ્મી લિપિ હજારો વર્ષ પૂર્વે જ એટલી ઉચ્ચ હદે પહોંચી ગઈ હતી કે એની સરસાઈ જગતભરની લિપિઓમાંની કોઈ પણ લિપિ આજ સુધી કરી શકી નથી. આ લિપિમાં ધ્વનિ અને અક્ષરનો સંબંધ બરાબર ફેનોબ્રાફના ધ્વનિ અને તેની ચૂડીઓ ઉપરનાં ચિહ્નો જેવો છે. આમાં પ્રત્યેક આર્ય ધ્વનિને માટે બુદ્ધાંબુદ્ધાં ચિહ્નો હોવાને લીધે જેવું બોલવામાં આવે છે તેવું જ લખાય છે અને જેવું લખવામાં આવે છે તેવું જ બોલાય છે, તેમજ વર્ણમાલા-અક્ષરોનો ક્રમ પણ બરાબર

૮ બુઓ 1૮૫૫ ન. ૫ અને ૭ (ક).

જૈન આગમ મગવતીસૂત્રમાં ‘નમો વંસીણ લિવીણ’ એ પ્રમાણે બ્રાહ્મીલિપિને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે.

વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ ગોઠવાએલો છે. આ વિશિષ્ટતા ખીજી કોઈ લિપિમાં નથી.

આ જ પ્રમાણે પ્રાચીન કાળમાં સમગ્ર સંસારની અંકવિદ્યા પણ પ્રારંભિક દશામાં હતી. ક્યાંક તે અક્ષરોને જ લિપ્તલિપ્ત અંકો માટે કામમાં લેતા તે ક્યાંક એકમ, દશક, સો, હજાર ઇલાદિ માટે ૧ થી ૯ સુધીના અંકો માટે જુદાંજુદાં ચિહ્નો કરવામાં આવતાં; એટલું જ નહિ પણ એ ચિહ્નો દ્વારા ફક્ત લાખ નીચેની જ સંખ્યા જણાવી શકાતી. પ્રાચીન ભારતમાં પણ અંકો માટે આ જ જાતનો ક્રમ હતો, પરંતુ આ ગૂંચવણભર્યાં અંકોથી ગણિતવિદ્યામાં વિશેષ વિકાસ થવાનો સંભવ ન લાગવાથી ભારતવાસીઓએ વર્તમાન અંકક્રમ શોધી કાઢ્યો, જેમાં ૧ થી ૯ સુધીના નવ અંકો અને ખાલી સ્થાનસૂચક શૂન્ય (૦) આ દશ ચિહ્નોથી અંકવિદ્યાનો સંપૂર્ણ વ્યવહાર ચાલી શકે છે. આ અંકોનો ક્રમ જગતે ભારતવર્ષ પાસેથી જ જાણ્યો છે અને વર્તમાન સમયમાં ગણિત તથા એનાથી સંબંધ ધરાવનાર ખીજાં શાસ્ત્રોમાં પ્રગતિ થઈ છે એ આ અંકોની શોધને આભારી છે.

આ બે બાબતો ઉપરથી પ્રાચીન ભારતીય આર્થ પ્રગ્નની બુદ્ધિ અને વિદ્યા સંબંધીની ઉન્નત દશાનું અનુમાન થાય છે.

ભારતીય સહ્યતા અને લેખનકળા

ભારતવર્ષના આઠ લેખકો અને સાહિત્યકારો સામે જે જે વસ્તુઓ હતી તેમાં વૃક્ષો મુખ્ય હતાં. તેઓએ લખવાની પ્રેરણા થતાં વૃક્ષોનાં પાંદડાંનો ઉપયોગ કર્યો હતો. જેના ઉપર લખાતું તે સાંવનના અર્થમાં 'પર્ણ' કે 'પત્ર' શબ્દનો ઉપયોગ કરાતો હતો, જે આજસુધી 'પાનું' કે 'પતું' શબ્દમાં જળવાએલો છે. એ પર્ણ કે પત્ર શબ્દ જ સૂચવે છે કે આપણે ત્યાં પ્રાચીન સમયમાં એના વાચ્યાર્થનો જ લખવાના વાહન તરીકે ઉપયોગ થતો હતો. તદુપરાંત લેખ્ય અંશોના જુદાંજુદાં વિભાગો જણાવવા માટે તે તે અંશોને સ્કંધ, કાંડ, શાખા, વહ્ની, સૂત્ર વગેરે નામો આપ્યાં, જે વૃક્ષના અંશવિશેષોને ઓળખાવવા માટે પહેલેથી પ્રસિદ્ધ હતાં. આ રીતે 'એક યુગમાં ભારતીય વનનિવાસસભ્યતા અને લેખનકળા વચ્ચે ગાઢ સગાઈ જામી હતી' એ વાત ભૂલી શકાય તેમ નથી.

ભારતીય લેખનસામગ્રી

પ્રાચીન સમયમાં ભારતવર્ષના જેટલી લેખનસામગ્રી કોઈપણ દેશમાં ન હતી. કુદરતે અહીં તાડપત્ર અને ભોજપત્ર વિપુલ પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન કર્યાં છે. મિસરના 'પેપાયરસ ની' જેમ તેમને ઉગાડવાં

દે 'પેપાયરસ' એક જાતના છોડનું નામ છે. તેનો પાક 'મિસર'માં ઘણા પ્રાચીન કાળથી થતો હતો. આ છોડ ચાર હાથ ઊંચો અને એના થડીઆની સરાંખડીને લાગ ત્રિકોણ આકૃતિનો થતો હતો, જેમાંથી ઠાઠ ઈંચથી લઈ લા ઈંચ સુધીની લંબાઈના ઢુકડાઓ કાપવામાં આવતા હતા. એની ઓળખી બહુ જ સાંકડી ચીપો નીકળતી હતી, જેને ચોખાની લાહી આદિથી એકબીજા સાથે ચોંટાડીને પાનાં બનાવવામાં આવતાં હતાં. આ પાનાંઓને દબાવીને સૂકવતા હતા. જ્યારે એ તદ્દન સુકાઈ જતાં ત્યારે તેમને હાથાહાત અથવા શબ આદિથી ઘૂંટીને સુંવાળાં અને સરખાં બનાવતા હતા તે પછી એ લખવા લાયક બનતાં હતાં. આ રીતે તૈયાર કરેલા પાનાંઓને યુરોપવાસીઓ 'પેપાયરસ' કહે છે. આના ઉપર જ તેઓ પુસ્તક, ચિટ્ટી વગેરે લખતા હતા, કેમકે તે જામાનામાં કાગળ તરીકે આ જ કામ આવતાં હતાં. આ રીતે તૈયાર થએલાં પેપાયરસો અત્યંત ટૂંકાં થતાં હોઈ તેનાં કેટલાંયે પાનાંને એકબીજા સાથે ચોંટાડીને લાંબાં લાંબાં પેપાયરસો પણ બનાવતા હતા. જે મિસરની પ્રાચીન કબરોમાં મળી

પડતાં ન હતાં. ભારતવાસીઓ રૂમાંથી કાગળ બનાવવાનું ઈ.સ. પૂર્વે ત્રીજા ચોથા સૈકાથી જાણી ગયા હતા. પુરાણોમાં પુસ્તકો લખાવીને દાન કરવાનું મોટું પુણ્ય માનવામાં આવ્યું છે. ચીની યાત્રી હ્યુએન્ટસંગ અહીંથી ચીન પાછો ફરતી વખતે વીસ ઘોડાઓ ઉપર પુસ્તકો લાદીને પોતાની સાથે લઇ ગયો હતો, જેમાં ૬૫૭ જુદાજુદા ગ્રંથો હતા. મધ્યભારતનો શ્રમણ પુણ્યોપાય ઈ.સ. ૬૫૫માં પંદરસો કરતાં વધારે પુસ્તકો લઈ ચીન ગયો હતો. આ બૌદ્ધ લિપ્તુઓ યુરોપ કે અમેરિકાના લક્ષ્મીપતિઓ ન હતા કે રૂપીઆની થેલીઓ ખોલીને પુસ્તકો ખરીદે. એ બધાં પુસ્તકો તેમને ગૃહસ્થો, લિપ્તુઓ, મઠો અથવા રાજાઓ તરફથી દાન જ મળ્યાં હશે. જ્યારે માત્ર દાનમાં ને દાનમાં જ આટલાં પુસ્તકો આપવામાં આવ્યાં તો સહેજે અનુમાન કરી શકાય છે કે લિપ્તિ પુસ્તકો અને વિવિધ પ્રકારની લેખનસામગ્રીની ભારતવર્ષમાં કેટલી પ્રચુરતા હશે!

જૈન લેખનકળા

પ્રસંગોપાત ભારતીય આર્ય સંસ્કૃતિ સાથે સંબંધ ધરાવતી લેખનકળાનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આપ્યા પછી હવે 'જૈન લેખનકળા'ના મુખ્ય વિષય તરફ આપણે આવીએ. પરંતુ એને અંગે અમારું વક્તવ્ય રજુ કરતાં પહેલાં જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિએ લેખનકળા ક્યારે અને શા માટે સ્વીકારી અને એનો સ્વીકાર કર્યા અગાઉ જૈન શ્રમણોની પોતાના પઠનપાઠનને અંગે શી વ્યવસ્થા હતી એ આપણે જોઈએ.

લેખનકળાના સ્વીકાર પહેલાં જૈન શ્રમણોનું પઠન-પાઠન

ત્યાગધર્મની ઉચ્ચ કક્ષાને સાધનાર જૈન શ્રમણો પરિગ્રહલીરુ હાઇ જમ બન તમ આછામાં આછા વસ્તુના પરિગ્રહથી અથવા સાધનોથી પોતાનો નિર્વાહ કરી લેતા હતા, તેમજ તે જમાનામાં પ્રત્યેક વિષયને મુખપાઠ રાખવાની ને મુખપાઠ લણવા-લણાવવાની પદ્ધતિ સમગ્ર ભારતવર્ષમાં હોવા ઉપરાંત જૈનશ્રમણોની પરિગ્રહને લગતી વ્યાખ્યા પણ અતિ ગ્રીણવટલરી હતી કે અધ્યયન-અધ્યાયન માટેનાં પુસ્તકો જોવાં સાધનો લેવાં એ પણ અસંયમરૂપ અર્થાત્ ત્યાગધર્મને હાનિ પહોંચાડનાર તેમજ પાપરૂપ^{૧૦} મનાતું. કારણ એ હતું કે જૈન શ્રમણો બુદ્ધિસંપન્ન તેમજ અદ્ભુત સ્મરણશક્તિવાળા

આવે છે. આ પેપાયરસો કાં તો લાકડાની પેટ્ટીમાં સુરક્ષિત રીતે રાખેલા મૃતકોના હાથમાં રાખેલા હોય છે અથવા તેમના શરીર ઉપર લપેટેલાં હોય છે. મિસરમાં ઈ.સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ વર્ષ લગલગનાં એવાં પેપાયરસો મળે છે. લખવાની કુદરતી સામગ્રી સુલભ ન હોવાને કારણે યુરોપવાસીઓ ખૂબ પરિશ્રમપૂર્વક ઉપરોક્ત છોડની છાલને ચોંટાડીચોંટાડીને પાનાં બનાવતા હતા. લા. પ્રા. લિ. પૃ. ૧૬ ટિ. ૧.

૧૦. (ક) નિશીઘમાણ્ય તથા કલ્પમાણ્યમાં જણાવ્યું છે કે

‘પોત્યગ જિણ દિટ્ટો, વગુર લેવે ય જાલ. ચક્રે ય ।’

અર્થાત્—“શિકારીઓના ફાસલામાં સપડાએલું હરણ, તેલ વગેરેમાં પડેલી માખ, જળમાં પકડાએલા માછલાં વગેરે તેમાંથી છટકી જઈ બચી શકે છે, પણ પુસ્તકના વચમાં ફાસાઇ ગએલા જીવો બચી શકતા નથી. તેથી પુસ્તક રાખનાર શ્રમણોના સંયમને હાનિ પહોંચે છે.”

આ પછી આગળ ચાલતાં કેવળ મોહને ખાતર પુસ્તકનો સંગ્રહ કરનાર, લખનાર, પુસ્તકોની બાંધછોડ કરનાર

હોઈ તેમને પુસ્તકાદિનો પરિગ્રહ કરવાનું કશું જ કારણ નહોતું. અને જો આ દશામાં તેઓ પુસ્તકાદિનો સંગ્રહ કરે તો તેમને માટે કેવળ મમત્વ સિવાય બીજું કશું જ કારણ કદપી ન શકાય. અહીં એમ પૂછવામાં આવે કે ‘શું તે જમાનામાં બધા યે જૈન શ્રમણો એકસરખા બુદ્ધિશાળી તેમજ યાદશક્તિવાળા હતા?’ તો અમે કહીશું કે ‘નહિ’; પરંતુ તે માટે તે જમાનામાં જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિના સૂત્રધાર સ્થવિરોએ જૈન શ્રમણસંઘનું બંધારણ કુલ-ગણ-સંઘને^{૧૧} લગતી વિશાળ યોજનારૂપે વ્યવસ્થિત કરેલું હોઈ તેના આશ્રય નીચે અલ્પ-મધ્યમ બુદ્ધિવાળા શ્રમણોનાં પઠન-પાઠનને લગતી વ્યવસ્થા, પુસ્તકાદિનો પરિગ્રહ કર્યા સિવાય પણ, અખંડ રીતે ચાલતી હતી. આ સિવાય જૈન સ્થવિરોએ ‘લિક્ષુસંઘાટક’ની અર્થાત્ ‘લિક્ષુયુગલ’ની અથવા ‘લિક્ષુસમૂહ’ની વ્યવસ્થાને પણ સ્થાન આપ્યું હતું, એટલેકે અલ્પબુદ્ધિવાળા શ્રમણને મળતાવડા સ્વભાવવાળા શાંત બુદ્ધિમાન લિક્ષુને સોંપી દેતા. દરેકને યુગલરૂપે વહેચવામાં આવતા એમ જ ન હતું. પ્રસંગ જોઈ યોગ્યતાનુસાર વધારે પણ સોંપવામાં આવતા અને ત્યારે એ ‘સાધુસંઘાટક’માં આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પ્રવર્તક, સ્થવિર વગેરે જેવા જોખમદાર પદ્ધીધરોની યોજના કરવામાં આવતી હતી. સામાન્ય રીતે ‘લિક્ષુસંઘાટક’ની^{૧૨} વ્યવસ્થા એવી રીતની રહેતી કે ત્યારે કોઈ પણ લિક્ષુને કાંઈ પણ કામ કરવું હોય,—અર્થાત્ સ્વાધ્યાય, ધ્યાન, પઠન-પાઠન, બહાર જવું-આવવું, આચાર્ય-ઉપાધ્યાય-સ્થવિર આદિના હુકમને પહોંચી વળવું. ઇત્યાદિ ચૈકી કાંઈ પણ કરવું હોય,—ત્યારે તેણે ઓછામાં ઓછા યુગલરૂપે રહીને કરવું જોઈએ, જેથી એક-

જૈન શ્રમણ માટે પ્રાયશ્ચિતો કહેલાં છે:

‘જત્તિયમેત્તા વારા, મુંચાંતિં બંધાંતિં વ જાત્તિયા વારા ।
જતિ અક્ખરાણિ લિહતિ વ, તત્તિ લહુગા જં ચ આવજ્જે ॥’

(સ્વ) દશવૈકાલિકચૂર્ણીમાં જણાવ્યું છે કે ‘પુસ્તકો રાખવાથી અસંયમ થાય છે.’

‘પોત્થણ્ણુ ઘેપ્પંતણ્ણુ અસંજમો ભવઈ ।’—પત્ર ૨૧

૧૧ જૈન શ્રમણસંસ્થાનું સૂત્ર વ્યવસ્થિત રીતે ચલાવવા માટે તેમાં કુલ, ગણ અને સંઘને લગતી વ્યવસ્થા હતી અને સંઘાટકની યોજના પણ ઘડવામાં આવી હતી. સંઘાટકની યોજના યુગલરૂપે પણ હતી અને સમુદાયરૂપે પણ હતી. સમુદાયરૂપે ‘સાધુ-સંઘાટક’ને ‘ગચ્છ’ એ નામથી ઓળખતા. પરસ્પર સંબંધ ધરાવતા ગચ્છો, કુલો અને ગણોને અવુકમ્બે કુલ, ગણ અને સંઘ એ નામથી ઓળખતા. એ ગચ્છો, કુલો અને ગણો ઉપર કાણુ રાખવા માટે એક એક સ્થવિર શ્રમણની નીમણુક થતી, જેમને અવુકમ્બે કુલાચાર્ય, ગણાચાર્ય અને સંઘાચાર્ય તરીકે માનવામાં આવતા. સમગ્ર શ્રમણસંસ્થા ઉપર છેવટની સત્તા ધરાવનાર સમર્થ મહાપુરુષ ‘સંઘાચાર્ય’ છે. એમની સત્તા અને આજ્ઞા સમસ્ત શ્રમણસંસ્થા ઉપર પ્રવર્તતાં અને મહત્વનાં કાર્યોના અંતિમ નિર્ણયો તેમના હાથમાં રહેતા, એટલું જ નહિ પણ એમના એ નિર્ણયો સર્વમાન્ય કરવામાં આવતા.

૧૨ (ક) ‘નેપાલવત્તણીણ ય મહવાહુસામી અચ્છંતિ ચોદ્દસપુવ્વી, તેસિં સંઘેણં પત્થવિતો સંઘાહઓ ‘દિટ્ઠિવાદં વાણ્ણિ ત્તિ । x x x x x પઠિનિયત્તેહિં સંઘસ્સ અક્ખાતં । તેહિં અણ્ણો વિ સંઘાહઓ વિસજ્જિતો ।’

—આવશ્યકચૂર્ણિ ભાગ ૨ પત્ર ૧૮૭.

(સ્વ) ‘તત્થ ણ્ણો સંઘાહઓ મહાણ્ણ સિટ્ઠિમજ્જાણ્ણ ઘરં મિક્ખંતો અતિગતો ॥’

આવશ્યકચૂર્ણિ ભાગ ૨ પત્ર ૧૫૭.

ખીજને કાર્ય કરવામાં સરળતા રહે અને તે સાથે કોષનામાં કોષ પશુ જાતની શિથિલતા પ્રવેશવા પામે નહિ.

જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિ દ્વારા લેખનકળાનો સ્વીકાર

જ્યાંસુધી જૈન શ્રમણો યુદ્ધિશાળી અને યાદશક્તિવાળા હતા તેમજ તેમનામાં ઉપર ટૂંકમાં જણાવ્યા પ્રમાણેની સંઘ અને સંઘાટકની વ્યવસ્થા વ્યવસ્થિતપણે ચાલુ હતી ત્યાંસુધી તેમને પુસ્તકોનો પરિગ્રહ કરવાની કે લેખનકળા તરફ નજર દોડાવવાની લેશ પણ જરૂરીઆત જણાઈ નહોતી; પરંતુ એક પછી એક ઉપસ્થિત થતા બારબાર વર્ષો ભયંકર દુકાળોને લીધે^{૧૩} જૈન શ્રમણોને ભિક્ષા વગેરે મળવાં અશક્ય થયાં અને પરિણામે તેમનામાં સ્વાધ્યાય, પઠન-પાઠન આદિ વિષયક શિથિલતા દાખલ થતાં તેઓ જૈન આગમોને ભલવા લાગ્યા. આ સ્થિતિમાં પણ જૈન શ્રમણોએ સંઘસમવાય—સંઘના મેળાવડાઓ કરી સૂલાઈ જતા જૈન આગમોને વાચના દ્વારા કેટલી યે વાર પૂર્ણ કરી લીધાં અથવા સાંધી લીધાં. તેમ છતાં કાળના પ્રભાવે જૈન શ્રમણોની યાદદાસ્તી મોટા પાયા પર ઘસાતી ચાલી, એટલું જ નહિ પણ તે સાથે દૈવની પ્રતિકૂલતાને લઈ તે યુગમાં એક પછી એક એમ અનેક શ્રુતધર સ્થવિર આચાર્યો એકીસાથે પરલોકવાસી^{૧૪} થતા ચાલ્યા, ત્યારે વીર સંવત ૯૮૦ માં સ્થવિર આચે દેવદિગણિ ક્ષમાશ્રમણ આદિ સ્થવિરોના આધિપત્ય નીચે વલ્લભીપુર—વળામાં જૈન આગમોનાં સાવેત્રિક લેખનને અંગે વિચાર કરવા માટે ‘સંઘસમવાય’ કરવામાં આવ્યો.^{૧૫} આ સંઘ-સમિતિમાં તે યુગના સમર્થ ભિક્ષુસ્થવિરો અને સંભવ પ્રમાણે દેશ-વિદેશના માન્ય શ્રમણોપાસકો^{૧૬} પણ સામેલ હતા. આ એકત્રિત થએલા ‘સંઘસમવસરણ’માં પરસ્પર મંત્રણા કરી જૈન આગમોને

૧૩ જૈન આગમો પુસ્તકકાઠ થયા પહેલાં ચાર બારવર્ષો દુકાળ પડ્યાની નોંધ જૈન સાહિત્યમાં મળે છે: એક સ્થવિર આચે-લદ્રખાહુના સમયમાં, બીજો સ્થવિર આચેમહાગિરિ-આચેસુહસ્તિના વખતમાં, ત્રીજો વજ્રસ્વામિના મૃત્યુ સમય દરમિયાન અને ચોથો સ્કંદિલાચાર્ય-નાગાર્જુનાચાર્યના જન્મનામાં.

‘इतो य वइरसामी दक्खिणावहे विहरति, दुब्भिकखं च जायं बारसवरिसगं, सव्वतो समंता छिन्नपंधा, निराधारं जातं । ताहे वइरसामी विज्जाए आहडं पिंडं तद्विवसं आणेति ॥’—आवश्यकचूर्णी भाग १ पत्र ४०४.

દુકાળના ખીજ ઉલ્લેખો માટે ભુઓ ટિ૦ ૧૪, ૧૬, ૧૮, ૧૯.

૧૪ ‘अण्णे भणंति—जहा सुतं णो णट्टं तम्मि दुब्भिकखकाले, जे पहाणा अणुओगधरा ते विणट्टा ॥’
—निन्दीचूर्णी पत्र ८.

૧૫ વલ્લહિપુરમ્મિ ણયરે, દેવિહ્વીપમુહસયલસંઘેહિં ।
પુત્યે આગમ લિહિઓ, નવસયઅસિયાઓ વીરાઓ ॥

૧૬ ‘पाठविपुत्री’ वाचना प्रसंगे श्रावके डारर होवानी वात जीवानुशासन गाथा ८४नी टीकाમાં છે—

‘श्रीवीरस्वामिनो मोक्षगतस्य दुष्कालो महान् संवृत्तः । ततः सर्वोऽपि साधुवर्ग एकत्र मिलितः, भणितं च परस्परम्—कस्य किमागच्छति ? । यावन्न कस्यापि पूर्वाणि समागच्छन्ति । ततः श्रावकैर्विज्ञाते भणितं तैः, यथा—कुत्र साम्प्रतं पूर्वाणि सन्ति ? । तैर्भणितम्—भद्रबाहुस्वामिनि । ततः सर्वसंघसमुदायेन पर्यालोच्य भेषितः तत्समीपे साधुसंघाटकः’ इत्यादि ।

લિપિબદ્ધ કરવાનો અર્થાત પુસ્તકારૂઢ કરવાનો નિરધાર કરવામાં આવ્યો. આ નિર્ણય જાહેર થતાં જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિને કહો, જૈન લિક્ષુઓને કહો યા જૈન સંપ્રદાયને કહો, લેખનકળા અને તેનાં સાધનો એકઠાં કરાવવાની આવશ્યકતા ઊભી થઈ અને તે એકઠાં કરાવા પણ લાગ્યાં. જેમ-જેમ જૈન લિક્ષુઓની યાદદાસ્તીમાં દિન-પ્રતિદિન ઘટાડો થતો ગયો અને મૂળ આગમોને મદદગાર અવાંતર આગમો, નિર્ચુકિત-સંગ્રહણી-લાખ્ય-ચૂર્ણિરૂપ વ્યાખ્યાગ્રંથો તેમજ સ્વતંત્ર વિધવિધ પ્રકારનો વિશાળ સાહિત્યરાશિ રચવા-લખવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો ગયો તેમતેમ લેખનકળાની સાથેસાથે તેનાં સાધનોની વિવિધતા અને ઉપયોગિતામાં વધારો થતો ગયો. પરિણામે જૈન શ્રમણો પોતે પણ એ સાધનોનો સંગ્રહ કરવા લાગ્યા. એટલું જ નહિ પણ જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિ, જે એક કાળે પુસ્તકાદિનો પરિગ્રહ કરવાની વાતને મહાપાપ તરીકે માનતી હતી અને તે બદલ કડકમાં કડક દંડ-પ્રાયશ્ચિત્ત ફરમાવતી હતી, તે જ સંસ્કૃતિનો વારસો ધરાવનાર તેના સંતાનભૂત સ્થવિરોને નવેસરથી એમ નોંધવાની જરૂરત પડી કે ‘બુદ્ધિ,^{૧૭} સમજ અને યાદશક્તિની ખામીને કારણે તેમજ કાલિકશ્રુતાદિની નિર્ચુકિતના કોશને માટે પાંચ પ્રકારનાં પુસ્તકો લઘુ શકાય છે અને તે લેવામાં સંયમની વૃદ્ધિ છે.’

જૈન સંઘસમવાય અને વાચનાઓ

ઉપર અમે જે જૈન સંઘસમવાય અને વાચનાઓનો ઉલ્લેખ કરી ગયા તેનો અહીં ટૂંક પરિચય આપવો આવશ્યક માનીએ છીએ. ‘સંઘસમવાય’નો અર્થ ‘સંઘનો મેળાવડો’ અથવા ‘સંઘસમ્મેલન થાય છે અને ‘વાચના’નો અર્થ ‘ભણાવવું’ થાય છે. આચાર્ય પોતાના શિષ્યોને સૂત્ર, અર્થ વગેરે ભણાવે છે એને જૈન પરિભાષામાં ‘વાચના’ કહેવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે સંઘસમવાયો ઘણે પ્રસંગે થતા રહે છે, પરંતુ જૈન સંપ્રદાયમાં જૈન આગમોના વાચન, અનુસંધાન અને લેખન નિમિત્તે મળી એકંદર ચાર યાદગાર મહાન સંઘસમવાયો થયા છે, એ પૈકીના પહેલા ત્રણ સંઘસમવાયો જૈન આગમોના વાચન અને અનુસંધાન નિમિત્તે થયા છે અને ચોથો સંઘસમવાય તેના લેખન નિમિત્તે થયો છે. પહેલો સંઘસમવાય ચૌદપૂર્વધર સ્થવિર આર્ય ભદ્રબાહુના જન્મનામાં વીર સંવત ૧૬૦ ની આસપાસ જૈન સ્થવિરોના આધિપત્ય નીચે પાટલિપુત્રમાં થયો હતો. તે સમયે થએલ જૈન આગમોની વાચનાને ‘પાટલિપુત્રી વાચના’ એ નામથી ઓળખવામાં આવે^{૧૮} છે. ખીજો અને ત્રીજો સંઘસમવાય

આ ઉપરથી સમજ શકાય છે કે-દરેક મહત્વના સંઘસમવાયોમાં સંભાવિત શ્રાવકોની હાજરી માન્ય હતી.

૧૭ (ક) ‘ઘેપ્પતિ પોત્થગપ્પગં, કાલિગણિજ્જુત્તિકોસટ્ટા ॥’—નિશીથમાખ્ય ૩૦ ૧૨.

(ખ) ‘મેહા-ઓગહણ-ધારણાદિપરિહાણિ જાણિજ્જણ, કાલિયસુયણિજ્જુત્તિણિમિત્તં વા પોત્થગપ્પગં ઘેપ્પતિ । કોસો ત્તિ સમુદાઓ ॥’—નિશીથચૂર્ણી.

(ગ) ‘કાલં પુણ પહુચ્ચ ચરણકરણટ્ટા અવ્વોચ્છિત્તિનિમિત્તં ચ ગેપ્પમાણસ્સ પોત્થે સંજમો ભવહ ।’

-દશવૈકાલિકચૂર્ણી પત્ર ૨૧.

૧૮ ‘તમ્મિ ય કાલે બારસવરિસો દુક્કાલો ઉવટ્ઠિતો । સંજતા હતો હતો ય સમુદતીરે ગચ્છિત્તા પુણરવિ પાટલિ-પુત્તે મિલિત્તા । તેસિં અણ્ણસ્સ ઉદ્દેસઓ, અણ્ણસ્સ સંઘં, એવં સંઘાહિતેહિં એકારસ અંગાણિ સંઘાતિતાણિ,

એકીકાળે સ્થવિર આર્ય સ્કંદિલ અને સ્થવિર આર્ય નાગાર્જુનના પ્રમુખપણામાં વીરનિર્વાણ સંવત ૮૨૭થી ૮૪૦ સુધીના કોઇ વર્ષમાં અનુક્રમે મથુરા અને વલ્લભીમાં થયા હતા. આ બે સંઘસમવાયોમાં થએલ આગમવાચના અને આગમોના અનુસંધાનને અનુક્રમે 'માથુરી' અને 'વાલ્લભી' વાચના તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.^{૧૯} એથો સંઘસમવાય વીર સંવત ૯૮૦માં પુસ્તકલેખન નિમિત્તે સ્થવિર આર્ય દેવદ્વિગણિ ક્ષમાશ્રમણના આધિપત્યમાં વલ્લભીમાં મળ્યો હતો. કેટલાકો વલ્લભીમાં થએલ આ પુસ્તકલેખનને 'વલ્લભી' વાચના તરીકે જણાવે છે, પરંતુ એ માન્યતા તદ્દન ભૂલ-ભરેલી છે. કારણ કે સ્થવિર આર્ય દેવદ્વિગણિ ક્ષમાશ્રમણના પ્રમુખપણા નીચે વલ્લભીમાં મળેલું સંઘસમવાયમાં માત્ર પુસ્તકલેખનની પ્રવૃત્તિને અંગે જ વિચાર અને નિર્ણય કરવામાં આવ્યો હતો. પુસ્તકલેખનને જુદી વાચના તરીકે ઓળખાવવાનું કશું જ કારણ ન હોઈ શકે.^{૨૦}

દિટ્ટુવાદો નાત્ય । નેપાલવાત્તણાએ ચ મહ્વાહુસામી અચ્છંતિ ચોદ્સપુવ્વી, તેસિં સંઘેણં પથવિતો સંઘાહઓ 'દિટ્ટુવાદં વાણહિ' ત્તિ । ગતો, નિવેદિતં સંઘકજ્જં । તં તે મળંતિ—દુક્કાલનિમિત્તં મહાપાણ ન પવિટ્ટો મિ તો ન જાતિ વાયણં દાતું । પહિનિયત્તેહિં સંઘસ્સ અક્ખાતં । તેહિ અણ્ણો વિ સંઘાહઓ વિસજ્જિતો—જો સંઘસ્સ આણં અતિક્કમતિ તસ્સ કો દંહો? । તો અક્ખાહ—ઉગ્ઘાહિજ્જહ । તે મળંતિ—મા ઉગ્ઘાહેહ, પેસેહ મેહાવી, સત્ત પાહિપુચ્છગ્ગાણિ દેમિ ।'—આવશ્યકચૂર્ણી ભાગ ૨, પત્ર ૧૮૭.

૧૯ (ક) 'બારસસંવચ્છરીએ મહંતે દુભ્મિક્ખકાલે મિક્ખટ્ટા અણ્ણતો ઠિતાણં ગહણ-ગુણના-ડણુપેહાડભાવતો સુતે વિપ્પણટ્ટે પુણો સુમિક્ખકાલે જાતે મધુરાએ મહંતે સાધુસમુદાએ ળંદિલાયરિયપ્પમુહસંઘેણ જો જં સંમરહ ત્તિ એવં સંઘહિતં કાલિતસુતં । જમ્હા ચ એતં મધુરાય કતં તમ્હા માધુરા વાયણા મળ્ણતિ । x x x x x અણ્ણે મળંતિ—જહા સુતં ણો ણટ્ટં તમ્મિ દુભ્મિક્ખકાલે, જે અણ્ણે પહાણા અણુયોગધરા તે વિણટ્ટા, એને ળંદિલાયરિએ સંઘરે, તેણ મધુરાએ અણુયોગો પુણ સાધૂણં પવત્તિઓ ત્તિ સા માહુરા વાયણા મળ્ણતિ ।' —નન્દીચૂર્ણી પત્ર ૮.

(ઘ) 'અત્થિ મહુરાઉરીએ સુયસમિદ્ધો ળંદિલો નામ સૂરી, તહા વલહિનયરીએ નાગજ્જુણો નામ સૂરી । તેહિ ચ જાએ બારસવરિસિએ દુક્કાલે નિવ્વહાવઓ વિફુદ્ધિં (?) કાઠ્ઠણ પેસિયા દિસોદિસિં સાહવો । ગમિડં ચ કહવિ દુત્થં તે પુણો મિલિયા સુગાલે । જાવ સંજ્ઞાયંતિ તાવ ળંદુહુહીદ્ધયં પુવ્વાહીયં । તતો મા સુય-વોચ્છત્તી હોહ તે પારદ્ધો સૂરીહિં સિદ્ધંતુદ્ધારો । તત્થ વિ જં ન વીસરિયં તં તહેવ સંઠવિયં । પમ્હુટ્ટાણં ઊણ પુવ્વાવરાવહંતસુત્તથાણુસારઓ કયા સંઘહણા ।'—કહાવલી લિખિત પ્રતિ ।

(ગ) 'ઇહહિ સ્કન્દિલાચાર્યપ્રવૃત્તૌ દુષ્પમાનુભાવતો દુર્ભિક્ષપ્રવૃત્ત્યા સાધૂનાં પઠનગુણનાદિકં સર્વમપ્યનેશત્ । તતો દુર્ભિક્ષાતિક્રમે સુમિક્ષપ્રવૃત્તૌ દ્વયોઃ સંઘયોર્મેલાપકોડભવત્ । તથથા—એકો વલખ્યામ્, એકો મથુરાયામ્ । તત્ર ચ સૂત્રાર્થસંઘટને પરસ્પરં વાચનાભેદો જાતઃ ।'—જ્યોતિષ્કરંડકટીકાપત્ર ૪૧ ।

૨૦ આ વાચનાઓનો વિસ્તૃત અને પાંડિત્યપૂર્ણ પરિચય મેળવવા ઇચ્છનારે નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા ભાગ ૧૦માં પ્રસિદ્ધ થએલો શ્રીમાન કચ્ચાણવિજયજ્ઞનો 'વીરનિર્વાણસંવત ઔર કાલગણના' શીર્ષક લેખ પૃ. ૬૩થી જોવો.

દેવદ્વિગણિ ક્ષમાશ્રમણ અને પુસ્તકલેખન

‘સ્થવિર આર્ય દેવદ્વિગણિએ સંઘસમવાય કરી પુસ્તકલેખનની શરૂઆત કરી’ એ વાત સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ હોવા છતાં તે પહેલાં જૈન આગમો લખાયા હતાં કે નહિ એ જાણવું જરૂરી છે. આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે યોગશાસ્ત્રની સ્વોપજ્ઞ ટીકામાં જણાવ્યું છે કે ‘જિનવચનં ચ દુષ્વમાકાલવશાદુચ્છિન્નપ્રાયમિતિ મત્વા મગ-વદ્ધિર્નાગાર્જુન-સ્કન્દિલાચાર્યપ્રમૃત્તિભિઃ પુસ્તકેષુ ન્યસ્તમ્ અર્થાત્ દુઃપમાકાળના પ્રભાવથી જિનવચનને નાશ પામવું જોઈ લગવાન નાગાર્જુન, સ્કન્દિલાચાર્ય વગેરેએ પુસ્તકમાં લખ્યું.’ આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે શ્રીમાન દેવદ્વિગણિ ક્ષમાશ્રમણ પહેલાં પણ જૈન આગમો પુસ્તક રૂપે લખાયા હતાં; તેમ છતાં જૈન આગમોને પુસ્તકારૂઢ કરનાર તરીકે શ્રીમાન દેવદ્વિગણિ ક્ષમાશ્રમણનું નામ મશહૂર છે તેનું મુખ્ય કારણ અમને એ જણાવ છે કે માથુરી અને વાલ્લભી વાચનાના સૂત્રધાર જેસ્થવિરો-આર્યસ્કન્દિલ અને આર્યનાગાર્જુન વૃદ્ધાવસ્થાદિ કારણોને લઈ પરસ્પર નહિ મળી શકવાને લીધે તેમની વાચનાઓમાં જે મહત્વના પાઠભેદો રહ્યા હશે એ બધાનું, તે તે વાચનાના અનુયાયી સ્થવિરોને એકત્ર કરી સર્વમાન્ય રીતે પ્રામાણિક સંશોધન અને વ્યવસ્થા કરવાપૂર્વક તેમણે જૈન આગમોને પુસ્તક રૂપે લખાવ્યાં હશે, એ હોવું જોઈએ. ખીજું કારણ સંભવતઃ એ હોવું જોઈએ કે દેવદ્વિ-ગણિના પુસ્તકલેખન પહેલાંનું પુસ્તકલેખન સર્વમાન્ય અને સાર્વત્રિક નહિ થઈ શક્યું હોય, તેમજ આગમ સિવાયનાં ખીજાં શાસ્ત્રોના લેખન તરફ લક્ષ્ય નહિ અપાયું હોય, જેના તરફ પણ શ્રીમાન દેવદ્વિગણિએ ખાસ ધ્યાન આપ્યું હશે. તેમ છતાં અમે ઉપર જણાવ્યું તેમ તેઓની પ્રસિદ્ધિ તો ‘પુત્યે આગમ લિહિઓ’ એ વચનાનુસાર આગમલેખન માટે જ છે.

અનુયોગદ્વારસૂત્ર^{૨૧}માં પત્ર-પુસ્તક રૂપે લખેલ શ્રુતને દ્રવ્યશ્રુત તરીકે ઓળખાવ્યું છે. એ જોતાં સહેજે એમ લાગે ખરું કે સ્થવિર આર્યરક્ષિતના જમાનામાં પણ આગમો પુસ્તકરૂપે લખાતાં હશે. પરંતુ અમને લાગે છે કે-એ ઉપલક્ષણ અને સંભવ માત્ર જ હોવું જોઈએ, સિવાય સ્થવિર આર્યરક્ષિતના જમાનામાં જૈન આગમો પુસ્તક રૂપે લખાવાનો સંભવ અમને લાગતો નથી.

જૈન લેખનકળાનાં પ્રાચીન સાધનો

જૈન સંસ્કૃતિએ લેખનકળાને ક્યારે અને કેમ સ્વીકારી, એ જણાવ્યા પછી પુસ્તકલેખનના આરંભ સંબંધે તેણે કઈ લિપિને સ્થાન આપ્યું હશે, શાના ઉપર પુસ્તકો લખ્યાં હશે, પુસ્તકો લખવા માટે કઈ જાતની અને કયા રંગની શાહી પસંદ કરવામાં આવી હશે, શા વડે પુસ્તકો લખ્યાં હશે, એ પુસ્તકોને કેવી રીતે રાખવામાં આવતાં હશે, એના બચાવનાં સાધનો કયાં કયાં હશે, ઇલાદિ અનેક જિજ્ઞાસાઓને પૂરે તેવી વ્યવસ્થિત નોંધ આપણને એકીસાથે કોઈપણ સ્થળેથી મળી શકે તેમ નથી; તોપણ જૈન સૂત્ર, લાખ્ય, ચૂર્ણી આદિ જેવા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પ્રસંગવશાત જે

૨૧ ‘સે કિં તં જાણયસરીર-ભવિયસરીરવદ્ધરિતં દબ્બજુયં? પત્તયવોત્થયલિહિયં.’ પત્ર ૩૪-૧।

કેટલીક સૂચક અને મહત્વની નોંધો થએલી છે તેને આધારે તે સમયની લેખનકળા અને તેનાં સાધનો ઉપર પ્રકાશ પાડે તેવું આપણને ઘણું ઘણું જાણવા મળે છે.

લિપિ

મગધતીસૂત્ર નામના જૈન અંગઆગમના પ્રારંભમાં, પ્રથમ પંચપરમેષ્ઠિને નમસ્કાર કર્યા પછી તરત જ નમો બમીએ લિવીએ એ રીતે 'બ્રાહ્મી' લિપિને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે. એ નમસ્કાર જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિએ પુસ્તકલેખનના આરંભ સમયે જે લિપિને સ્થાન આપ્યું તેનો સૂચક છે. જેમ બૌદ્ધ સાહિત્ય બ્રાહ્મી, ખરોષ્ઠી, બર્મીઝ, સિંહાલીઝ, ટિબ્બેટન, ચાઈનીઝ આદિ અનેક દેશવિદેશની ભિન્નભિન્ન લિપિઓમાં લખાયું છે એ રીતે જૈન પ્રબ્લ દ્વારા જૈન આગમ આદિ સાહિત્ય બ્રાહ્મી લિપિ સિવાયની બીજી કોઈપણ લિપિમાં લખાયેલું હોવાનો કે મળવાનો સંભવ નથી. અમે પ્રથમ કહી આવ્યા તેમ બ્રાહ્મી લિપિમાંથી અનેક લિપિઓ જન્મ્યા છે એટલે અહીં બ્રાહ્મી લિપિથી દેવનાગરીને મળતી બ્રાહ્મી લિપિ એમ કહેવાનો અમારો આશય છે.

મગધની ભૂમિ પર ઉપરાઉપરી આવી પડતા ભયંકર દુકાળો અને દાર્શનિક તેમજ સાંપ્રદાયિક સંઘર્ષણ-અથડામણી અને કલહને પરિણામે ક્રમેક્રમે જૈન શ્રમણોએ પોતાની માન્ય મગધ-ભૂમિનો સદાને માટે ત્યાગ કરી સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિમાં કાંઈક સ્થાયી આશ્રય લીધા પછી એ ભૂમિમાં જૈન ધર્મનાં મૂળ જાડાં રોપી એને પોતાના કેન્દ્ર તરીકે બનાવી. એ જ ભૂમિમાં પ્રસંગ પડતાં સ્થવિર આર્ય દેવર્દ્ધિગણે ક્ષમાશ્રમણે પોતાના આધિપત્ય નીચે સંઘસમવાય એકત્ર કરી નક્કી કર્યું કે જૈન આગમોને લિપિબદ્ધ કર્યા સિવાય સાધુજીવીઓનાં સાધુજીવનો અને જૈન ધર્મ લાંબા સમય સુધી ટકી શકશે નહિ. આ મુજબના સૌરાષ્ટ્રભૂમિમાં થએલ નિર્ણયને અંતે એ જ પ્રદેશમાં શરૂ કરેલ પુસ્તકલેખન ત્યાંની સંસ્કૃતિને અનુકૂળ લિપિમાં જ થાય એ સ્વાભાવિક છે. એટલે 'જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિએ ગ્રંથલેખન માટે નાગરી લિપિને મળતી બ્રાહ્મી લિપિને પસંદ કરી હતી, જેનો પ્રચાર પ્રાચીન કાળમાં અને અત્યારે પણ લાંબા વિસ્તારમાં હતો—છે' એમ માનવામાં અમને બાધ જણાતો નથી.

પુસ્તકલેખન આદિનાં સાધનો

રાજપ્રશ્નીયોપાંગસૂત્ર, જેનો સમય બીજાં કોઈ ખાસ પ્રમાણે ન મળે ત્યાંસુધી વલ્લભીવાચનાને મળતો એટલે કે વીરાત્ લગભગ હજાર અને વિક્રમતી છઠ્ઠી સદીનો નિર્ણીત છે, તેમાં એક સ્થળે દેવતાઓને વાંચવાનાં પુસ્તકોનું વર્ણન આવે છે. એ વર્ણન તે જમાનાને અનુકૂળ લેખનોપયોગી સાધનો દ્વારા કરેલું છે. સૂત્રકારે એ બધાં સાધનોને સુવર્ણ-રત્ન-વજ્રમય વર્ણવેલાં છે, પણ આપણે એનો સાદી દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો એ ઉલ્લેખ તે જમાનામાં લખાતાં તાડપત્રીય પુસ્તકોને બરાબર બંધ એસે તેવો છે. રાજપ્રશ્નીયસૂત્રના એ ઉલ્લેખને અહીં નોંધી તેમાં દર્શાવેલાં સાધનોને આપણે જોઈએ:

તસ્સ ણં પોત્થરચણસ્સ હમેચારૂવે વણ્ણાવાસે પણ્ણત્તે, તં જહા—ચણામચાઈં પત્તગાઈં, રિટ્ટામહંચો કંબિયાઓ, તવણિજ્જમણે દોરે, નાણામણિમણે ગંઠી, વેહલિયમણિમણે લિપ્પાસણે, રિટ્ટામણે છંદધિ, તવણિજ્જમણે સંકલા, રિટ્ટામણે મસી, વહરામણે લેહ્ણી, રિટ્ટામણે અક્ખરાઈં, ધમ્મિણે સત્થે । (પૃ. ૧૬).

પ્રસ્તુત ઉલ્લેખમાંથી આપણને લેખનકળા સાથે સંબંધ ધરાવતાં સાધનો પૈકી પત્ર, કંબિકા-કાંખી, દોરો, ગ્રંથિ-ગાંઠ, લિખ્યાસન-ખડીઓ, છંદણુ-છાંદણુ-ખડીઆનું ઢાંકણું, સાંકળ, મધી-શાહી અને લેખણુ એટલાં સાધનોનો ઉલ્લેખ મળી રહે છે. આ સાધનોમાં ચાર પ્રકારનાં સાધનોનો સમાવેશ થાય છે: ૧ જે રૂપમાં ગ્રંથો લખાતા, ૨ જે સાધનોથી લખાતા, ૩ લખવા માટે જે સાધનો—શાહીનો ઉપયોગ કરાતો અને ૪ તૈયાર ગ્રંથોને જે રીતે બાંધીને રાખવામાં આવતા.

પત્ર

જેના ઉપર પુસ્તકો લખાતા એ સાધનને 'પત્ર' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ 'પત્ર' શબ્દથી અને આગળ ઉપર પુસ્તકને બાંધવા માટેનાં જે સાધનોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે બેતા સમજી શકાય છે કે પુસ્તકો મુખ્યતઃ ઘટ્ટાં પાનાં—રૂપેજ લખાતાં હતાં.

કંબિકા

તાડપત્રીય લિખિત પુસ્તકના રક્ષણ માટે તેની ઉપર અને નીચે લાકડાની ચીપો—પાટીઓ રાખવામાં આવતી તેનું નામ 'કંબિકા' છે. જોકે આજકાલ તો 'કંબિકા' શબ્દથી મુખ્યપણે એક ઈંચ પહોળી અને લગભગ એક-સવા ફૂટ જેટલી લાંબી વાંસની, લાકડાની, હાથીદાંતની. અકીકની અગર ગમે તે વસ્તુની બનેલી પાતળી ચપટી ચીપ,—જેનો ઉપયોગ, અમે આગળ જણાવીશું તેમ, લીટીઓ દોરવા માટે (જુઓ ચિત્ર નં. ૨ માં આકૃતિ નં. ૨), પાનાને હાથનો પરસેવો ન લાગે તે માટે (જુઓ ચિત્ર નં. ૨ માં આકૃતિ નં. ૩-૪) અથવા કાગળ કાપવા માટે (જુઓ ચિત્ર નં. ૨ માં આકૃતિ નં. ૧) કરવામાં આવે છે,—તે ઓળખવામાં આવે છે; તેમ છતાં આચાર્ય મલયગિરિએ ટીકામાં 'કમ્બિકે વૃષ્ટકે इति भावः अर्थात् ये कंबिका એટલે એ પૂંઠાં અર્થાત્ પુસ્તકની એ પૂંઠે એટલે કે ઉપર-નીચે મુકાતી લાકડાની એ પાટીઓ કે પાઠાં અથવા પૂંઠાં' એમ દ્વિવચનથી જણાવ્યું છે એટલે આ ઠેકાણે 'કંબિકા' શબ્દનો અર્થ પુસ્તકના રક્ષણ માટે તેના ઉપર નીચે રખાતી પાટીઓ જ કરવો જોઈએ. આ પાટીઓનો ઉપયોગ તેના ઉપર પાના રાખી પુસ્તક વાંચવા માટે પણ થઈ શકે છે.

દોરો

તાડપત્રીય પુસ્તકો સ્વાભાવિક રાત પહોળાઈમાં સાંકડાં અને લંબાઈમાં વધારે પ્રમાણના હોઈ તેમજ તેનાં પાનાંમાં કાગળની જેમ એકબીજાને વળગી રહેવાનો ગુણ ન હોવાથી તેનાં પાનાં ખસી પડી વારંવાર સેળભેળ કે અસ્તવ્યસ્ત થઈ ન જાય અને પઢનપાઢનમાં વ્યાધાત ન પડે એ માટે પુસ્તકની લંબાઈના પ્રમાણમાં પાનાની વચમાં એક અગર એ કાણાં પાડી તેમાં કાયમને માટે લાંબો દોરો પરીવી રાખવામાં આવતો (જુઓ ચિત્ર નં. ૪). આ રિવાજ કાગળ ઉપર લખાતાં પુસ્તકો માટે શરૂશરૂમાં ચાલુ રહવા છતાં, એનાં પાનાં પહોળાં હોઈ તાડપત્રીય પુસ્તકોની જેમ એકાએક તેના ખસી પડવાનો કે સેળભેળ થઈ જવાનો સંભવ નહિ હોવાથી તાજેતરમાં જ લુપ્ત થઈ ગયો છે; તોપણ એ દોરો પરીવવાના રિવાજની યાદગીરી તરીકે કાગળ ઉપર લખાએલાં ઘણાંખરાં પુસ્તકોમાં લલિયાઓ આજસુધી પાનાની વચમાં ૦૦ આવા સાદા ચોરસ કે ગોળ આકારની અથવા ચિત્રવિચિત્ર આકારની

કોરી જગ્યાઓ (જુઓ ચિત્ર નં. ૫-૬) રાખતા આવ્યા છે. માત્ર આપણી ચાલુ વીસમી સદીમાં જ આ રિવાજ ગૌણ તેમજ લગભગ અદૃશ્ય થઈ ગયો છે. 'લિખિત કાગળની પ્રતિઓના મધ્યભાગમાં જે ખાલી કોરી જગ્યા જોવામાં આવે છે એ તાડપત્રીય પુસ્તકોને દોરાથી પરોવી રાખવાના રિવાજની યાદગારી રૂપ છે.'

ગ્રંથિ

તાડપત્રીય પુસ્તકમાં દોરો પરોવ્યા પછી તેના બે છેડાની ગાંઠો પુસ્તકના કાણામાંથી નીકળી ન જાય, તેમજ પુસ્તકની ઉપરનીએ લાકડાની પાટીઓ ન હોય તોપણ તાડપત્રીય પ્રતિને દોરાનો કાપ ન પડે તથા પુસ્તકનાં કાણાં કે પાનાં ખરાબ ન થાય તે માટે તેની બંને બાજુએ હાથીદાંત, છીપ, નાળીએરની કાચલી, લાકડા વગેરેની બનાવેલી ગોળ ચપટી ફૂદડીઓ તેની સાથેના દોરામાં પરોવવામાં આવતી. આ ફૂદડીઓને 'ગ્રંથિ' અથવા 'ગાંઠ' કહેવામાં આવે છે. અત્યારે મળતાં મધ્યમ કદની લંબાઈનાં તાડપત્રીય પુસ્તકો પૈકી ફેટલાંકની સાથે આ ગ્રંથિ જોવામાં આવે છે. (જુઓ ચિત્ર નં. ૨ માં આકૃતિ નં. ૫-૬-૭ અને ચિત્ર નં. ૩ માં આકૃતિ નં. ૨ ના વચમાં).

લિખ્યાસન

જેને આપણે ખડીઓ કહીએ છીએ તેનું સૂત્રકારે 'લિખ્યાસન' એ નામ આપ્યું છે. લિખ્યાસનનો સીધો અર્થ 'લિપિનું આસન, એટલેકે જેનાં ઉપર લિપિ બેસી શકે' એટલો થઈ શકે. આ અર્થ મુજબ 'લિખ્યાસન'નો અર્થ તાડપત્ર, કાગળ કે કપડું આદિ થાય, જેના ઉપર લિપિ લખાય છે; પરંતુ આચાર્ય મલયગિરિએ ટીકામાં લિખ્યાસનં સર્વીમાજનમિત્યર્થઃ એમ જણાવ્યું છે એટલે આપણે 'લિપિનું અર્થાત્ લિપિને દૃશ્ય રૂપ ધારણ કરવા માટેના મુખ્ય સાધન શાહીનું આસન' એમ કરીશું તો 'લિખ્યાસન'નો અર્થ 'ખડીઓ' થવામાં બાધ નહિ આવે, જે આ સ્થળે વાસ્તવિક રીતે ઘટમાન છે.

છંદણ અને સાંકળ

ખડીઓ ઉપરના ઢાંકણને સૂત્રકારે છંદણ-છાદણ-ઢાંકણ એ નામથી જણાવેલું છે. ખડીઓને લખજવા-લાવવામાં કે તે ઠોકરે ન ચડે એ માટે તેને જાંચે લટકાવવામાં સગવડ રહે એ સારૂ તેના ગળામાં સાંકળ બાંધવામાં આવતી. આના સ્થાનમાં અત્યારે આપણે ફેટલાક લહીઓઓ અને બાળ-નિશાળીઓઓને ખડીઓના ગળામાં દોરો બાંધતા જોઈએ છીએ.

મખી

જે સાધનથી લિપિ-અક્ષરો દૃશ્ય રૂપ ધારણ કરે તેનું નામ 'મખી' છે. મખી એટલે શાહી 'મખી-મેસ-કાજળ' એ શબ્દ પોતે જ એ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરે છે કે આપણે ત્યાં પુસ્તકો લખવાના કામમાં કાળી શાહીનો જ ઉપયોગ થતો હતો. સૂત્રકારે રિટ્ટુમઈ મસી, રિટ્ટુમચાઈ અક્ષરાઈ એ ઠેકાણે શાહી અને અક્ષરોને રિષ્ટરતનમય જણાવેલ છે, એ રિષ્ટરતન કાળું હોય છે એટલે આ વિશેષણ જોતાં પણ ઉપરોક્ત હકીકતને ટેકો મળે છે.

લેખણ

જેનાથી પુસ્તક લખી શકાય છે તે સાધનનું નામ લેખણ છે. લેખણ એ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ વસ્તુ છે. આથી એક વસ્તુ ઉપર પ્રકાશ પડે છે કે તે યુગમાં પુસ્તક લખવા માટે કલ્પમનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હશે. ખર્મીઝ આદિ લિપિઓ લખવા માટે લોઢાના સોયા વગેરેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેવા કોઈ સાધનનો ઉપયોગ કરાયો નહિ હોય; કારણકે જન સંસ્કૃતિએ માત્ર નાગરીને અનુકૂળ આહી લિપિમાં જ પુસ્તકો લખાવ્યાં હોઈ એના મરોડને લેખણ સિવાય ખીજું કોઈ સાધન માફક જ ન આવી શકે.

જેના ઉપર પુસ્તકો લખાયાં હતાં

જૈન સંસ્કૃતિએ પુસ્તકલેખનનો આરંભ કર્યો ત્યારે શાના ઉપર કર્યો હશે એને લગતો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ ક્યાંયે જેવામાં નથી આવતો, તોપણ અનુયોગદ્વારચૂર્ણી, નિશીથચૂર્ણી^{૨૨} વગેરેમાં આવતા ઉલ્લેખોને અનુસારે કદ્દપી શકાય છે કે ત્યારે પુસ્તકો લખવા માટે મુખ્યત્વે કરીને તાડપત્રનો જ ઉપયોગ થયા છે. કપડાનો કે લાકડાની પાટી વગેરેનો પુસ્તક લખવા માટે ફેટલીક વાર ઉપયોગ થતો હશે, પરંતુ તે કરતાં યે અમે આગળ ઉપર જણાવીશું તેમ ટિપ્પણાં, ચિત્રપટો, ભાંગાઓ, યંત્રો વગેરે લખવા માટે જ તેનો ઉપયોગ વધારે પ્રમાણમાં થતો હોવો જોઈએ. આજે પણ જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં પુસ્તકો કરતાં ટિપ્પણાં, ચિત્રપટો, યંત્રો વગેરે જ વધારે પ્રમાણમાં મળે છે.

ભોજપત્રનો ઉપયોગ પુસ્તક લખવા માટે જૈન સંસ્કૃતિએ કર્યો હોય તેવો સંભવ નથી. તેમ છતાં ક્વચિત્ એનો ઉપયોગ થયો હોય તો અશક્ય પણ નથી. હિમવંત થેરાવલી પૃ. ૧૧માં ભોજપત્ર અને ખીજાં ઝાડની છાલ ઉપર કલિંગાધિપતિ રાજા ખારવેલે જૈન પુસ્તકો લખાવ્યાની વાત જણાવી છે, પરંતુ આ થેરાવલી અને તેમાંની હકીકતો વિશ્વાસપાત્ર નથી મનાતી એટલે એના ઉપર અમે ભાર મૂકતા નથી.

૨૨ (ક) 'વહરિત્તં ઇમં—તાલિમાદિપત્તલિહિતં, તે ચેવ તાલિમાદિપત્તા પોત્થકતા તેસુ લિહિતં, વત્થે વા લિહિતં ॥'—અનુયોગદ્વારચૂર્ણી પત્ર ૧૫-૧.

(ખ) 'इह पत्रकाणि तलताल्यादिसम्बन्धीनि, तत्संघातनिष्पन्नास्तु पुस्तकाः, वस्त्रणिष्फण्णे इत्यन्ये ।'
—અનુયોગદ્વારસૂત્ર હારિમદ્રી ટીકા પત્ર ૨૧.

(ગ) 'पुस्तकेषु वस्त्रेषु वा पोथं—'નિશીથચૂર્ણી ૩૦ ૧૨.

(ઘ) 'दुमादिफलगा संपुडगं' નિશીથચૂર્ણી.

(ઙ) 'ज्ञशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तो द्रव्यव्यवहारः खल्वेष एव ग्रन्थः पुस्तकपत्रलिखितः, आदि-शब्दात् काष्ठसम्पुट-फलक-पट्टिकादिपरिग्रहः, तत्राप्येतद्ग्रन्थस्य लेखनसम्भवात् ।'

—વ્યવહારપીઠિકા ગા૦ ૬ ટીકાયામ્ પત્ર ૫.

(ચ) 'पूर्वाचार्योपदेशलिखितपट्टकादिचित्रबलेन तु सर्वा एव देव्यो न निषीदन्ति ।'

—આવશ્યક હારિમદ્રી ટીકા પત્ર ૨૩૩.

નિઆર્કસ^{૨૩} અને મેંગેસ્થિનિસના^{૨૪} કથનાનુસાર ઈ.સ. પૂર્વે ત્રણ સૈકા પહેલાંથી જ ભારતીય પ્રજા રૂને અથવા રૂનાં ચીથરાંને ફૂટીફૂટીને લખવા માટેના કાગળો બનાવવાનું શીખી ગઇ હતી. તેમ છતાં એ વાત તેા નિર્ણીત જ છે કે તેનો પ્રચાર ભારતવર્ષમાં સાર્વત્રિક થયો નથી, એટલે જૈન પ્રજાએ એનો ઉપયોગ કર્યાનો સંભવ જ નથી. તેમ લેખનના સાધન તરીકે તાડપત્ર, વસ્ત્ર, કાષ્ટપદ્ધિકાનો જેમ ચૂર્ણી આદિ ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ છે એ રીતે ભોજપત્ર કે કાગળને અંગે કોઇ પ્રાચીન ઉલ્લેખ કે પુસ્તક મળતાં નથી.

પુસ્તકોના પ્રકારો

નાનાં મોટાં પુસ્તકોની જાતો માટે જેમ અત્યારે રાયલ, સુપર રાયલ, ડેમી, ક્રાઉન વગેરે અંગ્રેજી શબ્દોનો આપણે ત્યાં પ્રચાર છે તેમ પ્રાચીન કાળમાં અમુક આકાર અને માપમાં લખાતાં પુસ્તકો માટે ખાસ ખાસ શબ્દો હતા. આ વિષે જૈન લાખ્યકાર, ચૂર્ણીકાર અને ટીકાકારો જે માહિતી પૂરી પાડે છે તે જાણવાજેવી છે.

તેઓ જણાવે છે કે પુસ્તકોના પાંચ પ્રકાર છે.^{૨૫} ગંડી, કચ્છપી, મુષ્ટિ, સંપુટફલક અને છેદપાટી.^{૨૬} આ સ્થળે ચૂર્ણીકાર-ટીકાકારોએ ફક્ત પાંચ પ્રકારનાં પુસ્તકોની આકૃતિ અને તેનાં માપનો

૨૩ નિઆર્કસ, ઈ.સ. પૂર્વે ૩૨૬માં હિંદુસ્તાન પર ચડાઈ લઇ આવનાર આદશાહ અલેક્ઝાંડરના સેનાપતિઓમાંનો એક હતો. એણે પોતાની ચડાઈનું વિસ્તૃત વર્ણન લખ્યું હતું, જેની નોંધ એરીઅને પોતાના 'ઈડિકા' નામના પુસ્તકમાં કરી છે.

૨૪ મેંગેસ્થિનિસ, સીરિયાના આદશાહ સેલ્યુકસનો રાજદૂત હતો. જે ઈ.સ. પૂર્વે ૩૦૬ની આસપાસ મૈથિલવંશી રાજા ચંદ્ર-શુક્તના દરબારમાં આદશાહ સેલ્યુકસ તરફથી આવ્યો હતો. એણે 'ઈડિકા' નામનું પુસ્તક લખ્યું હતું જે અત્યારે મળતું નથી, પણ ખીજ લેખકોએ તેના જે ઉતારાઓ કર્યા હતા તે મળે છે.

૨૫ (ક) "ગંડી કચ્છવિ મુટ્ટી, સંપુટફલક તહા છિવાડી ય । એયં પુત્થયપણયં, વક્ખાળમિણં ભવે તસ્સ ॥
વાહલ્લ-પુહત્તેહિં, ગંડીપુત્થો ડ તુલ્લગો ડીહો । કચ્છવિ અંતે તણુઓ, મજ્જે પિહુલો મુણેયવ્વો ॥
ચરંગુલડીહો વા, વઘ્ઘગિહિ મુટ્ટિપુત્થગો અહવા । ચરંગુલડીહો ચ્ચિય, ચરરંસો હોહિ વિન્નેઓ ॥
સંપુટગો ડુગમાઈ, ફલગા વોચ્છં છિવાડિમેત્તાહે । તણુપત્તુસિયરૂવો, હોહિ છિવાડી બુહા બેત્તિ ॥
ડીહો વા હસ્સો વા, જો પિહુલો હોહિ અપ્પવાહલ્લો । તે મુણિયસમયસારા, છિવાડિપોત્થં મળંતીહ ॥"

—દશવૈકાલિક હારિભદ્રી ટીકા, પત્ર ૨૫.

(ખ) 'પોત્થગપણગં—ડીહો વાહલ્લપુહત્તેણ તુલ્લો ચરરંસો ગંડીપોત્થગો । અંતેસુ તણુઓ મજ્જે પિહુલો અપ્પવાહલ્લો કચ્છમી । ચરરંગુલો ડીહો વા વૃત્તાકૃતી મુટ્ટિપોત્થગો, અહવા ચરરંગુલડીહો ચરરંસો મુટ્ટિપોત્થગો । ડુમાદિફલગા સંપુટગં । ડીહો હસ્સો વા પિહુલો અપ્પવાહલ્લો છિવાડી, અહવા તણુપત્તેહિં ડસ્સિતો છિવાડી ॥'

—નિશીથચૂર્ણી.

૨૬ કેટલાક લેખકોના ગાથામાં આવતા છિવાડી શબ્દનું (ભુઓ ટિ.૨૫) સંસ્કૃત રૂપ સુપાટિકા કરે છે. પરંતુ અમે બૃહત્કલ્પસૂત્રવૃત્તિ, સ્થાનાંગસૂત્રટીકાગતગાથાટીકા આદિ માન્ય પ્રાચીન ગ્રંથોને આધારે છિવાડી શબ્દનું સંસ્કૃત રૂપ છેદપાટી આપ્યું છે.

(ક) 'ગંડી કચ્છવિ મુટ્ટી, છિવાડિ સંપુટગ પોત્થગા પંચ ।'

જ પરિચય આપેલો છે. એટલે અહીં જે કેટલુંક વિગતવાર લખવામાં આવે છે તે, તે તે પુસ્તકના નામ અને વ્યત્પત્તિને અનુસરીને લખવામાં આવે છે.

ગંડી પુસ્તક

જે પુસ્તક જાડાઈ અને પહોળાઈમાં સરખું અર્થાત્ ચોખંડું હોઈ લાંબું હોય તે ‘ગંડી પુસ્તક’ કહેવાય છે. ‘ગંડી’ શબ્દનો અર્થ ગંડિકા-કાતળી થાય છે, એટલે જે પુસ્તક ગંડિકા-ગંડી જેવું હોય તેને ગંડી પુસ્તક કહેવામાં આવ્યું હોય. આજકાલ જે હસ્તલિખિત નાનાંમોટાં તાડપત્રીય પુસ્તકો મળે છે તેનો અને તાડપત્રની ઢખમાં લખાએલાં કાગળનાં પુસ્તકોનો આ ગંડી પુસ્તકની જાતમાં સમાવેશ થઈ શકે.

કચ્છપી પુસ્તક

જે પુસ્તક જે બાજુને છેડે સાંકડું હોય અને વચમાંથી પહોળું હોય તેનું નામ ‘કચ્છપી પુસ્તક’ છે. આ પુસ્તકના જે બાજુના છેડા શંકુના આકારને મળતા લંબગોળ અણીદાર હોવા જોઈએ. આ જાતનાં પુસ્તકો અત્યારે ક્યાંય દેખાતાં નથી.

મુષ્ટિ પુસ્તક

જે પુસ્તક ચાર આંગળ લાંબું હોઈ ગોળ હોય તેને ‘મુષ્ટિ પુસ્તક’ કહે છે; અથવા જે ચાર આંગળનું ચતુરસ્ર-ચોખંડું હોય તે ‘મુષ્ટિ પુસ્તક’. મુષ્ટિ પુસ્તકના ઉપરોક્ત જે પ્રકાર પૈકી પહેલા પ્રકારમાં ‘ગાયકવાડ ઓરીએન્ટલ ઈન્સ્ટીટ્યૂટ વડોદરા’ના સંગ્રહમાં વિદ્યમાન ૭૫૭૭ નંબરના મગવદ્વીતા^{૨૭} જેવાં પુસ્તકોનો સમાવેશ થઈ શકે. આ પુસ્તક મૂઠીમાં રાખી શકાય તેવું હોવાથી અથવા મૂઠીની જેમ ગોળ વાળી શકાતું હોવાથી તેને મુષ્ટિ પુસ્તક કહી શકાય. જોકે અહીં લંબાઈનું માપ માત્ર ચાર આંગળનું જ જણાવ્યું છે, તેમ છતાં નાનાંમોટાં ટિપ્પણાકારમાં લખાતાં પુસ્તકોનો આમાં સમાવેશ કરી શકાય. ખીજા પ્રકારમાં અત્યારની નાનીનાની રોજનીશી-ડાયરીઓને મળતા નાની હાથપોથી જેવા લિખિત ગુટકાઓ ગણી શકાય. તેમજ મૂઠીની એવડમાં રાખી-પકડી શકાય તેવા દરેક નાના કે મોટા, ચોરસ કે લંબચોરસ ગુટકાઓનો આ ખીજા પ્રકારના મુષ્ટિપુસ્તકમાં સમાવેશ કરી શકાય.

સંપુટફલક

લાકડાની પાટીઓ^{૨૮} ઉપર લખેલા પુસ્તકનું નામ ‘સંપુટફલક’ છે. યંત્ર, લાંગાઓ, જંખૂદ્વીપ,

વૃત્તિ:—‘ગણ્ડીપુસ્તકઃ કચ્છપીપુસ્તકઃ મુષ્ટિપુસ્તકઃ સમ્પુટફલકઃ છેદપાટીપુસ્તકશ્ચેતિ પચ્ચ પુસ્તકાઃ।’

વૃં કં સૂં ઉં ૩.

(સ્વ) ‘તનુમિઃ પત્રૈરુચ્છિત્તરૂપઃ કિચ્છિદુન્નતો ભવતિ છેદપાટીપુસ્તક ઇતિ ।’ સ્થાં અં ૪ ઉં ૨.

અભિધાનરાજેન્દ્ર ભાગ ૩ પત્ર ૧૩૫૮.

૨૭ આ પુસ્તક સોનેરી શાહીથી સચિત્ર ટિપ્પણા રૂપે જે કૉલમમાં લખાએલું છે. એની લંબાઈ ૧૦ ફીટની અને પહોળાઈ ૪।। ઈંચની છે. એકેક ઈંચમાં ખાર લીટીઓ છે અને એ દરેક લીટીમાં ૧૯ થી ૨૧ અક્ષરો છે. જે કૉલમમાં થઈને ૩૮ થી ૪૨ અક્ષરો છે. કૉલમની પહોળાઈ લગલગ સવાસવા ઈંચની છે અને આકીનો લાગ જે બાજુ અને વચમાં માર્જિન તરીકે છે.

૨૮ જુઓ ટિપ્પણ નં. ૨૨ ઘ-ઙ.

અઢી ઢીપ, લોકનાલિકા, સમવસરણુ વગેરેનાં ચિત્રવાળી કાષ્ટપટ્ટિકાઓને સંપુટકલક પુસ્તક તરીકે કહી શકાય; અથવા લાકડાની પાટી ઉપર લખાતા-લખેલા પુસ્તકને સંપુટકલક પુસ્તક કહી શકાય.

છેદપાટી

જે પુસ્તકનાં પાનાં થોડાં હોઈ જાયું થોડું હોય ત 'છેદપાટા' પુસ્તક; અથવા જે પુસ્તક લંબાઈમાં ગમે તેવડું લાંબું કે ટૂંકું હોય પણ પહોળું ડીકડીક હોવા સાથે જડાઈમાં (પહોળાઈ કરતાં) ઓછું હોય તે 'છેદપાટી' પુસ્તક. આપણાં કાગળ ઉપર લખાએલાં અને લખાતાં પુસ્તકોનો આ છેદપાટી પુસ્તકમાં સમાવેશ થઈ શકે.

ઉપર પ્રાચીન લેખનસામગ્રીની નોંધ જે ઉલ્લેખોને આધારે લેવામાં આવી છે, એ બધા યે વિક્રમની સાતમી સદી પહેલાંના છે. એ ઉલ્લેખોને આધારે તારવેલી વિવિધ અને યુદ્ધિમત્તાલરી લેખનકળાનાં સાધનોની નોંધ જોતાં એમ અનુમાન થઈ શકે છે કે ગ્રંથલેખનના આરંભકાળમાં આ જાતની કેટકેટલી યે વિશિષ્ટ લેખનસામગ્રી અને સાધનો હશે! પરંતુ ગ્રંથલેખનના આરંભકાળ પછીના છ સૈકા સુધીમાં લખાએલા ગ્રંથસંગ્રહમાંના કશા જ અવશેષો અમારી નજર સામે ન હોવાને કારણે અમે એ માટે ચૂપ છીએ.

છેદલાં એક હજાર વખના લખનસામગ્રી

ઉપર જણાવવામાં આવ્યું તેમ પુસ્તકલેખનના આરંભકાળ પછીના છ સૈકા સુધીનો જૈન લેખનકળાનો વાસ્તવિક ઇતિહાસ અંધારામાં ડૂબેલો હોવા છતાં પ્રાચીન ઉલ્લેખોને આધારે તેના ઉપર જેટલો પ્રકાશ પાડી શકાય તેટલો પાડવા યત્ન કર્યો છે. હવે તે પછીનાં એક હજાર વર્ષનો અર્થાત વિક્રમની અગિયારમી સદીથી આરંભી વીસમી સદી સુધીનો લેખનકળા, તેનાં સાધન અને તેના વિકાસને લગતો ઇતિહાસ અહીં આપવામાં આવે છે. આ લેખનકળા અને તેનાં સાધન આદિનો ઐતિહાસિક પરિચય આપવામાં અનુકૂલતા રહે એ માટે એની નીચેના વિભાગોમાં ચર્ચા કરીશું: ૧ લિપિનું આસન અથવા પાત્ર—તાડપત્ર, કપડું, કાગળ, ભૂર્જપત્ર આદિ; ૨ જે વડે લિપિ લખી શકાય તે—લેખણ, જુજવળ, ઓળિયું આદિ; ૩ લિપિરૂપે દેખાવ દેનાર—શાહી, હીંગજોક આદિ; ૪ જે લખાય તે—જૈનલિપિ; ૫ જૈન લેખકો; ૬ પુસ્તકલેખન અને ૭ પુસ્તકસંશોધન અને તેનાં સાધન, સંકેત વગેરે

(૧) લિપિનું આસન અથવા પાત્ર—તાડપત્ર, કપડું, કાગળ આદિ

રાજપ્રશ્નીય સૂત્રમાં 'લિપિ + આસન=લિપ્યાસન' એ નામથી 'ખડિયો' અર્થ લેવામાં આવ્યો છે, તેમ છતાં અમે અહીં લિપિના આસન અથવા પાત્ર તરીકેના સાધનમાં તાડપત્ર, કપડું, કાગળ, કાષ્ટપટ્ટિકા, ભૂર્જપત્ર, તામ્રપત્ર, રૌપ્યપત્ર, સુવર્ણપત્ર, પત્થર આદિનો સમાવેશ કરીએ છીએ.

ગુજરાત, મારવાડ, મેવાડ, કચ્છ, દક્ષિણ આદિમાં અત્યારે જે જૈન જ્ઞાનસંહારો વિદ્યમાન છે એ સમગ્રનું અવલોકન કરતાં સ્પષ્ટપણે સમજી શકાય છે કે જૈન પુસ્તકો મુખ્યપણે વિક્રમની

ભારતીય જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિ અને લેખનકળા

૨૫

તેરમી સદી પહેલાં તાડપત્ર^{૨૯} તેમજ કપડા ઉપર જ લખાતાં હતાં,—ખાસ કરી તાડપત્ર ઉપર જ. પરંતુ તે પછી કાગળનો પ્રચાર^{૩૦} વધતાં તાડપત્રનો જમાનો ક્રમેક્રમે કરી સદંતર આથમી ગયો અને એનાં સ્થાન કાગળે લીધું. એક તરફથી તાડપત્રની મોંઘવારી^{૩૧} અને તેને મદ્રાસ, બ્રહ્મદેશ

૧૬ પાટણ, ખંભાત, લોંબદી, જેસલમેર, પૂના વગેરેના પુસ્તકસંગ્રહો, તેની ટીપો, રિપોર્ટ આદિ જોયા પછી એમ ખાતરી પૂર્વક જણાયું છે કે જૈન જ્ઞાનલંકારોમાં અત્યારે મળતી તાડપત્રીય પ્રતિઓ,—જેના જેના અંતમાં સંવતનો ઉલ્લેખ થયેલો છે એ મધી,—ચૈત્રી એક પણ પ્રતિ વિક્રમની ખારમી સદી પહેલાંની લખાએલી નથી.

ભા. પ્રા. લિ. પૂ. ૨ ટિ. ૩ મા તાડપત્ર ઉપર લખાએલા સૌથી પ્રાચીન એક ત્રુટિત નાટકની પ્રતિ મળ્યાની નોંધ આપી છે, જે ઈ. સ. ના બીજા સૈકાની આસપાસમાં લખાએલું મનાય છે.

૩૦ ભારતીય પ્રભુ કાગળ બનાવવાની કળા ઈ.સ. પૂર્વે ત્રણ સૈકા પહેલાં પ્રાપ્ત કરી ચૂકી હતી, તેમ છતાં ભારતવર્ષમાં એનો લેખન માટે સાર્વત્રિક પ્રચાર થઇ શક્યો નહોતો.

આરબોએ ઈ.સ. ૭૦૪માં સમરકંદ નગર સર કર્યું ત્યારે તેઓ પહેલવહેલાં ૩ અને ચીંથરામાંથી કાગળ બનાવવાનું શીખ્યા. તે પછી તેઓ દમારકસમાં કાગળ બનાવવા લાગ્યા અને ઈ.સ. ની નવમી શતાબ્દીથી એના ઉપર અરબી પુસ્તકો લખવાં શરૂ કર્યાં. ઈ.સ.ની ખારમી સદીમાં આરબો દ્વારા યુરોપમાં કાગળનો પ્રવેશ થયો અને તે પછી પેપાયરસ બનાવવાં બંધ થઈ લખવાના સાધનરૂપે કાગળો મુખ્ય થયા. આ રીતે વિદેશમાં કાગળનો પ્રચાર વધવા છતાં ભારતમાં લેખન માટે એનો ખાસ પ્રચાર થયો નહોતો. એ જ કારણથી કાગળ ઉપર લખાએલાં પ્રાચીન પુસ્તકો અહીંના જ્ઞાનસંગ્રહોમાં ક્યાંય દેખાતાં નથી.

ભા. પ્રા. લિ. માં કાગળ ઉપર લખાએલા પ્રાચીન ભારતીય લિપિના ચાર સંસ્કૃત ગ્રંથો મધ્ય એશિયામાંના ચારકંદ નગરની દક્ષિણે ૬૦ મીઈલ ઉપર આવેલ 'કુગિયર' સ્થાનમાંથી વેપરને મળ્યાનું જણાવ્યું છે, જે ઈ.સ. ની પાંચમી સદીમાં લખાએલા મનાય છે.

જૈન પ્રભુ પુસ્તકલેખન માટે કાગળોને ક્યારથી કામમાં લેવા લાગી એ કહેવું શક્ય નથી; તેમ છતાં શ્રીમાન જિન-મંડનગણિકૃત કુમારપાલપ્રબંધ (રચના સં. ૧૪૬૨) અને શ્રી રત્નમંદિરગણિકૃત ઉપદેશતરણિણીમાં (સોળમો સૈકા) આવતા ઉલ્લેખો મુજબ આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્ર અને મહામાત્ય શ્રીવસ્તુપાલે પુસ્તકો લખાવવા માટે કાગળોનો ઉપયોગ કર્યો હતો એટલે ગૂજરાતની ભૂમિમાં વસતી જૈન પ્રભુ વિક્રમની ખારમી સદી પહેલાંથી ગ્રંથલેખન માટે કાગળોને વાપરતી થઇ ગઈ હતી એમ કહી શકાય. જોકે આજ સુધીમાં કોઇ પણ જૈન જ્ઞાનલંકારમાં ખારમી તેરમી સદીમાં અગર તે પહેલાં કાગળ ઉપર લખાએલું એક પણ પુસ્તક ઉપલબ્ધ થયું નથી. જૈન જ્ઞાનલંકારોના અમારા આજ પર્યંતના અવલોકન દરમિયાન ચૌદમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં લખાએલું કોઇ કોઇ પુસ્તક અમે જોએલું છે, પણ તે પહેલાં લખાએલું એક પણ પુસ્તક અમારા જ્ઞેવામાં આવ્યું નથી.

(ક) 'एकदा प्राप्तगुरुन् सर्वसाधुंश्च वन्दित्वा लेखकशालाविलोकनाय गतः । लेखकाः कागदपत्राणि लिखन्तो दृष्टाः । ततः गुरुपार्श्वे पृच्छा । गुरुमिरूचे—श्रीचौलुक्यदेव ! सम्प्रति श्रीताडपत्राणां त्रुटिरस्ति ज्ञानकोशे, अतः कागदपत्रेषु ग्रन्थलेखनमिति ।' कु०प्र० पत्र १६.

(ख) 'श्रीवस्तुपालमन्त्रिणा सौवर्णमषीमयाक्षरा एका सिद्धान्तप्रतिलेखिता । अपरास्तु श्रीताड. कागद-पत्रेषु मषीवर्णाञ्चिताः ६ प्रतयः । एवं सप्तकोटिद्रव्यव्ययेन सप्त सरस्वतीकोशाः लेखिताः ।' उ०त० पत्र १४२.

પાટણ સંઘવીના પાડાના જૈન જ્ઞાનલંકારમાં વિક્રમ સંવત ૧૨૧૧માં લખાએલી આચાર્ય શ્રી અખલક્રિકૃત સ્તુતિચતુ-વિંશતિકા સદીકની પ્રતિ છે, પરંતુ પ્રતિમાંનો એ સંવત વિશ્વસનીય માનવો કે નહિ એ માટે અમે પોતે શંકાશીલ છીએ.

૩૧ પાટણના જૈન જ્ઞાનલંકારમાંથી ચૌદમી સદીનો એક તાડપત્રનો ટુકડો મળ્યો છે, જેમાં તાડપત્રના હિસાબની નોંધ કરી છે. તેમાં એક પાતું લગીલગ છ આને પડયાનું જણાવ્યું છે. જોકે હમણેને માટે આવી મોંઘવારી ન હોય એ સહેજે સમજી શકાય છે, તેમ છતાં ક્યારેક ક્યારે ઉપરોક્ત પ્રાચીન તાડપત્રીય પાનામાં જણાવ્યા પ્રમાણેની મોંઘવારી થઇ ભય એમાં શંકા જેવું નથી.

આદિ જેવા દૂર દેશોમાંથી મંગાવવાની હાડમારી ઉપરાંત તેના ઉપર લખવાની કડાકૂટ તો હતી જ; તેમાં રજપૂતોની અરસ્પરસની સાહમારી તેમજ મોગલ આદ્શાહોના ઉપરાઉપરી થતા હુમલાઓને પરિણામે એ દરેક હાડમારીમાં સવિશેષ ઉમેરો થતો ગયો; જ્યારે ખીજી બાબુથી કાગળના સાધનની સુલભતા અને સોંધવારી ઉપરાંત તેના ઉપર લખવાની પણ દરેક રીતે સગવડ હતી. આ કારણને લીધે જૈન પ્રજામાં સૈકાઓ થયાં ચાલ્યું આવતું તાડપત્ર પરનું લેખન કાગળના પ્રચાર પછી ફક્ત બેત્રણ સૈકામાં જ^{૩૨} આથમી ગયું; તે એટલે સુધી કે આજે એ તાડપત્રોને લખવા પહેલાં કેમ કેળવવાં, તેના ઉપરની સહજ કુમાશ—જે તેના ઉપર લખાતી શાહીને ટકવા દેતી નથી તે—ને કેમ દૂર કરવી વગેરેની માહિતી સરખી કોઈને રહી નથી; એટલું જ નહિ પણ તાડપત્ર ઉપર લખવા માટેની શાહી બનાવવાની જે અનેક રીતો મળે છે, એ બધી રીતો પૈકીની કઈ રીત સરળ હોવા સાથે કાર્યસાધક છે એ પણ આજે કોઈ કહી શકે તેમ નથી. કપડા^{૩૩} ઉપર પુસ્તકો કવચિત્ પત્રાકારે લખાતાં હતાં,

૩૨ અમારો અનુભવ છે ત્યાં સુધી પંદરમી સદીના અંત સુધી તાડપત્ર પર લખવાનું ચાલુ રહ્યું છે. પંદરમી સદીના અસ્ત સાથે તાડપત્ર ઉપરનું લેખન પણ આથમી ગયું છે.

૩૩ કપડા ઉપર લખાએલી ૯૩ પાનાંની એક પોવા-પાટણના વખતજીના શરામાના 'સઘના જનલંકાર'માં છે, જેમાં ધર્મવિધિ-પ્રકરણ વૃત્તિસહિત, કચ્છલીરાસ અને ત્રિષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર—અષ્ટમ પર્વ આ ત્રણ પુસ્તકો છે એ વિક્રમના પંદરમા સૈકામાં લખાએલાં છે. (ભુઓ ચિત્ર નં. ૭) એની લંબાઈ-પહોળાઈ ૨૫×૫ ઈંચની છે. દરેક પાનામાં સોળસોળ લીટીઓ છે. ધ. વિ. પ્ર. ના અંતમાં નીચે પ્રમાણે લેખકની પુષ્પિકા છે:

સંવત્ ૧૪૧૦૮ (૧૪૦૮ કે ૧૪૧૦?) વર્ષે ચીલાપ્રાને શ્રીનરચંદ્રસૂરીણાં શિષ્યેણ શ્રીરત્નપ્રમસૂરીણાં બાંધવેન પંડિતગુણમદ્રેણ કચ્છલીશ્રીપાર્શ્વનાથગોષ્ઠિક લીલામાર્યા ગૌરી તત્પુત્ર શ્રાવક જસા ડૂંગર તદ્ગિની શ્રાવિકા ઘોંઘી તિલ્હી પ્રમૃત્યેષાં સાહાય્યેન પ્રમુશ્રી શ્રીપ્રમસૂરિવિરચિતં ધર્મવિધિપ્રકરણં શ્રીઉદયસિંહસૂરિવિરચિતાં વૃત્તિં શ્રીધર્મવિધેર્પ્રન્યસ્ય કાર્તિકવદિદશમીદિને ગુરુવારે દિવસપાશ્વાત્યઘટિકાદ્વયે સ્વપિતૃમાત્રોઃ શ્રેયસે શ્રીધર્મવિધિ-પ્રન્યમલિખત્ ॥ ઉદકાનલચૌરેભ્યો મૂષ્કેભ્યસ્તથૈવ ચ । કષ્ટેન લિખિતં શાસ્ત્રં યત્નેન પરિપાલયેત્ ॥ છ ॥

આજ પચૈતની વિદ્વાનોની શોધ દરમિયાન કપડા ઉપર લખાએલું પુસ્તક પત્રાકારે માત્ર આ એક જ મળી શક્યું છે.

કપડા ઉપર લખાએલા લોકનાલિકા, અઢીઢીપ, બંબૂઢીપ, નવપદ, હોંકાર, ઘંટાકર્ણ આદિ મંત્ર-ચંત્રના ચિત્રપટો મળે છે; તેમજ શાસ્ત્રીય વિષયના, જેવા કે સંગ્રહણી, ક્ષેત્રસંભાસ, પ્રાયશ્ચિત્ત, સંયમશ્રેણીનાં પટસ્થાન, ખાસકે માર્ગલા, પંચતીર્થી વગેરેના અનેક ટિપ્પણાકાર પટો મળે છે.

આજ સુધીમાં કપડા ઉપર લખાએલા જ પુસ્તકો અને મંત્ર-ચંત્ર-ચત્રપટો જોવામાં આવ્યાં છે તે પૈકી સૌથી પ્રાચીન પંદરમી સદીમાં લખાએલાં એક પુસ્તક અને બે ચિત્રપટો મળ્યાં છે. પુસ્તકનો પરિચય અમે ઉપર આપ્યો છે. બે ચિત્રપટો પૈકીનો એક સંગ્રહણીટિપ્પનકપટ સંવત ૧૪૫૩માં લખાએલો છે, જે પ્રવર્તક શ્રીકાંતિવિજયજી મહારાજના પ્રશિષ્ય મુનિ જસવિજયજીના સંગ્રહમાં છે. એની લંબાઈ-પહોળાઈ ૧૬૬×૧૧૧ ઈંચની છે. પટના અંતમાં લેખકની પુષ્પિકા આ પ્રમાણે છે:

સં ૧૪૫૩ વર્ષે ચૈત્રમાસે શુક્લપક્ષે દ્વાદશ્યાં તિથૌ રવિવારે અયેહ શ્રીમદ્ગણહિલ્લપુરપત્તને સાશુર્ણિમા-પક્ષીયમદ્વારકશ્રીઅમયચંદ્રસૂરિપટ્ટે શ્રીરામચંદ્રસૂરિયોગ્યં સંગ્રહણીટિપ્પનકં લિખિતમસ્તિ લાલાકેનીલેલિ

મીલે, પાટણના સંઘવીના પાડાના જૈન તાડપત્રીય પુસ્તકલંકારમાંનો પો. નં. ૨૪૦ તરીકે રાખેલ બે ટુકડા રૂપે

તેમ છતાં અમે અગાઉ જણાવી ગયા છીએ તેમ એનો ઉપયોગ ટિપ્પણારૂપે લખવા માટે તેમજ ચિત્રપટો કે મંત્ર-ચંત્રપટો લખવા માટે જ વધારે પ્રમાણમાં થતો અને થાય છે. ૩૪ ભૂર્જપત્ર-ભોજ-પત્રનો ઉપયોગ ઐદ્ધે અને વૈદિકોની જેમ જૈન પુસ્તકો લખવા માટે થયો જણાતો નથી, તેમ એના ઉપર લખાએલો કોઈ નાનોમોટો જૈન ગ્રંથ કોઈ જ્ઞાનભંડારમાં જોવામાં પણ નથી આવતો. માત્ર અદારમી-ઓગણીસમી સદીથી ચતિઓના જમાનામાં મંત્ર-તંત્ર-ચંત્રાદિ લખવા માટે તેનો કાંઈક ઉપયોગ થએલો જોવામાં આવે છે, પણ તે બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં, તેમ ખાસ વ્યવસ્થિત પણ નહિ. મંત્ર-તંત્ર-ચંત્રાદિના લેખન માટે કાંસ્યપાત્ર^{૩૫} તામ્રપત્ર, રૌપ્યપત્ર, સુવર્ણપત્ર અને પંચધાતુનાં પત્ર વગેરેનો ઉપયોગ જૈનોએ ખૂબ છૂટથી કર્યો છે, પણ જૈન પુસ્તકોના લેખન માટે એનો ઉપયોગ કર્યો દેખાતો નથી. સીલોન આદિમાં

પંચતીર્થી ચિત્રપટ છે, જે સંવત ૧૪૯૦માં લખાએલો છે. એની લંબાઈ-પહોળાઈ ૩૮ કુટX૧૨૧ ઈંચની છે. એના અંતમાં નીચે મુજબની લખાવનારની પુષ્પિકાઓ છે:

સંવત્ ૧૪૯૦ વર્ષે ફા. વ. ૩ ચંપકનેરવાસિ પ્રાગ્વાટજ્ઞાતીય સા. સ્વેતા મા. લાઠીસુત સા. ગુણાયિકેન લેખ: કારિતાંયમ્ ॥

સંવત્ ૧૪૯૦ વર્ષે ફા. વ. ૩ ચંપકનેરવાસિ મં. તેજા મા. ભાવદેસુત કો. વાઘાકેન પ્રાગ્વાટ-જ્ઞાતીયેન શ્રીશાન્તિપ્રાસાદાલેખ: કારિત: ॥

આ પટ પંચતીર્થી પટ નથી, પણ દીપમાં તેનું જે નામ લખ્યું છે તે અમે નોંધ્યું છે. આ પટ અમે શ્રીયુત એન.સી. મહેતાને પ્રસિદ્ધ કરવા માટે આપેલો છે જે અત્યારે તેમની પાસે જ છે. આ ચિત્રપટનો પરિચય તેઓએ ક્ષેટ્રોગ્રાફ સાથે ઈ.સ. ૧૯૩૨ના 'ઈન્ડિયન આર્ક ઍન્ડ લેટર્સ'ના પેજ ૭૧-૭૮માં A picture roll from Gujarat (A.D. 1433) શીર્ષક લેખમાં આપેલો છે.

૩૪ ભોજપત્ર સામાન્ય રીતે તાડપત્ર જેટલાં ટકાઉ નથી હોતાં. ખાસ કરીને સડા વાતાવરણમાં એ વધારે ટકતાં નથી. એના ઉત્પત્તિ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં થતી હોઈ લખવા માટે એનો ઉપયોગ તે પ્રદેશમાં જ થતો હતો. જૈન પ્રભાએ એનો ઉપયોગ કર્યો જણાતો નથી.

ભોજપત્ર ઉપર લખાએલાં પુસ્તકોમાં સૌથી પ્રાચીન પુસ્તક એક ખોતાન પ્રદેશમાંથી મળેલ 'ધમ્મપદ' નામના ઐદ્ધ ગ્રંથનો ફેટલોક અંશ છે, જે ઈ.સ. ની બીજી અથવા ત્રીજી શતાબ્દીમાં લખાએલ મનાય છે; અને બીજું 'સંયુક્તાગમ' નામનું ઐદ્ધ સૂત્ર છે, જે ડૉ. સ્ટાઇનને ખોતાન પ્રદેશમાંના ખડ્ડલિક ગામમાંથી મળ્યું છે અને એની લિપિ ઉપરથી એ ઈ.સ.ની ચોથી સદીમાં લખાએલું મનાય છે.

૩૫ કાંસ્યપત્ર, તામ્રપત્ર, રૌપ્યપત્ર અને સુવર્ણપત્રમાં તેમજ ફેટલીકવાર પંચધાતુના મિશ્રિતપત્રમાં લખાએલા ઋષિમંડલ, ઘંટાકર્ણ, ચાસડિયો ચંત્ર, વીસો ચંત્ર વગેરે મંત્ર-ચંત્રાદિ જૈન મંદિરોમાં ઘણે ઠેકાણે હોય છે. જૈન પુસ્તકો લખવા માટે આ જાતનાં કે બીજા કોઈ ધાતુનાં પતરાંઓનો ઉપયોગ ક્યારેય થયો જણાયો નથી.

ભા. પ્રા. લિ. પૂ. ૧૫૨-૫૩માં તામ્રપત્રોમાં કોતરાએલાં દાનપત્રોની મહત્વપૂર્ણ નોંધ આપી છે. એ દાનપત્ર પૈકીનાં ફેટલાંક દાનપત્રો ૨૧ પતરાંમાં સમાપ્ત થાય છે, એવડાં મોટાં છે.

વસુદેવહિંદી પ્રથમ ખંડમાં તામ્રપત્ર ઉપર પુસ્તક લખાવાનો ઉલ્લેખ છે:

'इयरेण ंतंबपत्तेसु तणुगेसु रायलक्खणं राऊणं तिहलारसेणं तिम्मेऊण तंबभायणे पोत्थओ पक्खित्तो, निक्खित्तो नयरबाहिं दुव्वावेढमज्झे ।' પત્ર ૧૮૯.

વસતા યૌદ્ધોએ પુસ્તકો લખવા માટે જેમ હાથીદાંતનો—હાથીદાંતનાં પાનાંઓનો મોટા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કર્યો છે તેમ જૈનોએ પુસ્તકનાં સાધનો, —જેવાં કે આંકણી, કાંખી, ગ્રંથિ-ફૂદડી, દાખડા આદિ,—માટે હાથીદાંતનો ઉપયોગ છૂટથી કર્યા છતાં પુસ્તકો લખવા માટે એનો ઉપયોગ કદી કર્યો નથી. આ સિવાય રેશમી કપડું, ચામડું^{૩૬} આદિનો ઉપયોગ જૈન પુસ્તકો લખવા માટે કદી થયો નથી. અલબત્ત, એમ અન્યું છે ખરું કે પુસ્તકના ઉપર તેના રક્ષણ માટે રેશમી કપડાની કે ચામડાની પાટડીઓ કે પટ્ટીઓ મૂકી હોય તેના ઉપર તે પોથીમાંના ગ્રંથોનાં નામ, કર્તા વગેરેની નોંધ કરેલી હોય છે (જુઓ ચિત્ર નં. ૩ માં આકૃતિ નં. ૨). પથ્થરનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે કરીને જૈન પ્રજાએ શિલાલેખો માટે જ કર્યો છે, તેમ છતાં ક્વચિત્ ગ્રંથલેખન^{૩૭} માટે પણ એનો ઉપયોગ થયેલો જોવામાં આવે છે. ‘ઓરીએન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ વડોદરા’માં નં. ૧૦૦૭૨માં વિ. સં. ૧૭૭૦માં લખેલ અક્ષવૈવર્ત પુરાણની પ્રતિ છે, જે અગુરુત્વક ઉપર લખાયેલી છે. જૈન પ્રજાએ આવી કોઇ ત્વક-છાલ-નો પુસ્તક લખવા માટે ઉપયોગ કર્યો દેખાતો નથી. ટૂંકમાં અહીં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે જૈન પુસ્તકોના લેખન માટે તામ્રપત્ર, કપડું અને કાગળનો જ ઉપયોગ થયો છે; શાસ્ત્રીય વિષયોના યંત્ર-ચિત્રપટો તેમજ મંત્ર-તંત્ર-યંત્રોદિના આલેખન માટે કપડું, લાકડાની પાટી, તામ્રપત્ર, રૌપ્યપત્ર વગેરે વપરાયેલાં છે; યતિઓના જમાનામાં યતિવર્ગે મંત્ર-યંત્રોદિ લખવા માટે ભૂર્જપત્ર-ભોજપત્ર કામે લીધાં છે; અને શિલાલેખો લખવા માટે તેમજ ક્વચિત્ ગ્રંથલેખન માટે પણ પથ્થર, તામ્રપત્ર આદિનો ઉપયોગ કર્યો છે. આ સિવાય ખીજા કોઇ સાધનનો ઉપયોગ થયો જણાતો નથી.

૩૬ લેખનસામગ્રીની સુલભતા ન હોવાને લીધે યુરોપવાસીઓએ ફળવેલાં ચામડાંને લખવાના કામમાં લીધાં છે, પરંતુ ભારતીય જનતાએ પોતાને ત્યાં લેખનસામગ્રીની વિપુલતા હોવાને લીધે તેમજ ‘ચામડાને અપવિત્ર’ માનતી હોવાને લીધે પુસ્તકલેખન માટે એનો ઉપયોગ કર્યાનો સંભવ નથી. તેમ છતાં ભારતીય પ્રજા પુસ્તકોના સાધન તરીકે એનો ઉપયોગ કરવાથી વંચિત નથી રહી શકી. ઐહ્ય ગ્રંથોમાં ચામડાને લેખનસામગ્રીમાં ગણાવ્યું છે. જૈન પ્રજા પુસ્તકોના રક્ષણ માટે એટલે કે ચામડાના દાખડા, પાટીઓ, પટ્ટીઓ આદિ તરીકે પ્રાચીન કાળથી એનો ઉપયોગ છડેલોક કરતી આવી છે (જુઓ ચિત્ર નં. ૮ માં આ. નં ૧ અને ચિત્ર નં. ૩ માં આ. નં. ૨). વૈદિકો પોતાને ત્યાં મૃગચર્માદિનો ઉપયોગ ખૂબ છૂટથી કરે જ છે.

૩૭ જૈન સંસ્કૃતિએ પાષાણ-પથ્થર-નો ઉપયોગ પુસ્તક લખવા માટે વિરલ જ કર્યો છે. ખાસ કરી જૈન સંસ્કૃતિના મહદ્દિક એક-અંશભૂત દિગંબર સંસ્કૃતિએ એનો પુસ્તકલેખન માટે ઉપયોગ કર્યો છે. પ્રાગ્વાટ (પોરવાડ) જ્ઞાતીય શ્રેઠી લોલાકે (લોલિગે) મેવાડમાંના ખીજીલ્યાંની નજીકના જૈન મંદિરની પાસે રહેલી પથ્થરની શિલાડી ઉપર ઉન્નતશિખરપુરાણ નામના દિગંબર જૈન ગ્રંથને વિ. સં. ૧૨૨૬માં કોતરાવ્યો હતો, જે આજે પણ ત્યાં વિદ્યમાન છે.

સ્વેતાંબર જૈન પ્રજા તરફથી પથ્થર પર લખાયેલ કોઇ પુસ્તક મળતું નથી, પરંતુ આણુ, જેસલમેર, લોદ્રવા આદિ અનેક સ્થળોમાં કલ્યાણકપટ્ટક, તપપટ્ટક, સ્થવિરાવલિપટ્ટક આદિ પટ્ટકો પથ્થર પર લખાયેલા મળે છે તેમજ લોકનાલિકા, અદીદ્રીપ, સમવસરણ, નંદીશ્વર આદિના ચિત્રપટો પણ આલેખાયેલા મળે છે. (જુઓ ખાણુશ્રીયુક્ત પૂર્ણચંદ્ર નહાર સંપાદિત જૈન લેખ-સંગ્રહ खंड ३).

આ સિવાય વિગ્રહરાજકૃત હરકેલિ નાટક, સોમેશ્વરકવિવિરચિત લલિતવિગ્રહરાજ નાટક, રાજ ભોજવિરચિત કૂર્મશતક નામનાં બે પ્રાકૃત કાવ્યો, રાજકવિ મદનકૃત પારિભતમંજરીવિજયશ્રીનાટકો વગેરે અનેકાનેક જૈનેતર ગ્રંથો પથ્થર ઉપર લખાયેલા—કોતરાવેલાં જુદેજુદે ઠેકાણે મળે છે. (જુઓ ભા. પ્રા. લિ. પૃ. ૧૫૦ ટિ. ૬.)

આટલું સામાન્ય વિવેચન કર્યા પછી અમે અહીં તાડપત્ર, કાગળ, કપડા આદિને લગતી કેટલીક વિશિષ્ટ માહિતી આપીએ છીએ.

તાડપત્ર

તાડપત્ર એ ઝાડનાં પાંદડાં છે. એના ઝાડનું સંસ્કૃત નામ તલ અથવા તાલ છે અને ગૂજરાતી નામ તાડ છે. એ બે જાતનાં થાય છે: ૧ ખરતાડ અને ૨ શ્રીતાડ. ૧ મૂજરાત વગેરે પ્રદેશોની ભૂમિમાં તાડનાં જે ઝાડ જેવામાં આવે છે એ બધાં ય ખરતાડ છે. એનાં પત્ર—પાંદડાં જડાં, લંબાઇ-પહોળાઇમાં ટૂંકાં અને નવાં તાર્જ હોય ત્યારે પણ આંચકો કે ટક્કર લાગતાં લાંબી જાય તેવાં ખરડ હોવા સાથે જલદી સડી જીર્ણ થઇ જાય એવાં હોય છે, એટલે એ તાડપત્રનો ઉપયોગ પુસ્તક લખવા માટે થતો નથી. ૨ શ્રીતાડનાં વૃક્ષો મદ્રાસ, બ્રહ્મદેશ આદિમાં મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. તેનાં પત્ર—પાંદડાં શ્વક્ષુ, ૩૭x૩ ઈંચ કરતાં પણ વધારે લાંબાં-પહોળાં^{૩૮} તેમજ સુકુમાર હોય છે. તેને સડી જવાનો કે ખૂબ લચકાવવામાં અગર વાળવામાં આવે તોપણ એકાએક તૂટી જવાનો ભય રહેતો નથી. કેટલાંક શ્રીતાડની જાતિનાં તાડપત્ર લાંબાં-પહોળાં હોવા છતાં સહજ ખરડ હોય છે, તેમ છતાં તેના ટકાઉપણા માટે જરાય અંદેશો રાખવા જેવું નથી. પુસ્તક લખવા માટે આ શ્રી-તાડનાં પત્રોનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવતો.^{૩૯}

બ્રહ્મદેશ આદિમાં પુસ્તકને ટકાઉ બનાવવા માટે ત્રણ, ચાર અગર તેથી પણ વધારે તાડ-પત્રોને એકીસાથે સીવી લઈ તેના ઉપર લખવામાં આવે છે, પણ જૈન પુસ્તકો એવી રીતે ક્યારેય લખાયાં નથી. જૈન પુસ્તકો એકવડાં તાડપત્રમાં જ લખાયાં છે.

તાડપત્રો જૂનાં થતાં તેનો સ્વભાવ કાગળ અને કપડાને ખાઇ જવાનો હોય તેમ લાગે છે, કેમકે જે તાડપત્રીય પુસ્તકની વચમાંનાં ગૂમ થએલાં કે તૂટી ગએલાં પાનાંને બદલે કાગળનાં જે નવાં પાનાં લખાવીને પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યાં છે એ, અત્યારે એટલી જીર્ણ સ્થિતિમાં નજરે પડે છે કે જે જાતની જીર્ણ અવસ્થા મૂળ પ્રતિની પણ નથી. સંભવ છે કે તાડપત્રીય પુસ્તકની શાહીમાં લાખ વગેરે પડતાં હોવાથી તેના સંસર્જને લીધે પણ કાગળ ખવાઇ જતા હોય. એ ગમે તેમ હો, પણ એક વસ્તુ તો અમારા અનુભવની છે કે તાડપત્રીય પુસ્તક ઉપર બાંધવામાં આવેલાં કપડાં થોડાં વર્ષમાં જ કાળાં પડી જાય છે.

કાગળ

કાગળને માટે આપણા પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં^{૪૦} કાગદ અને કદ્દલ શબ્દો વપરાયેલા

^{૩૮} પાટણમાં સંઘવીના પાડાના જૈન જ્ઞાનલંકારમાં પ્રમેયકમલમાર્તિન્ડની પ્રત છે, જે ૩૭ ઈંચ લાંબી છે.

^{૩૯} તાડપત્રને ઝાડ ઉપર જ પ્રૌઠ થવા દેવામાં આવે છે અને એ ઘરડાં થાય તે પહેલાં તેને ઉતારી, સીધાં કરી એકીસાથે જમીનમાં દાટવામાં આવે છે. ત્યાં એ તાડપત્ર પોતાની મેજે સૂકાઇ ગયા પછી એનો લખવા માટે ઉપયોગ થાય છે. આ રીતે સૂકાએલું તાડપત્ર, તેની લીલાશ તેના પોતાનામાં મરેલી-સમાએલી હોઈ વધારે ટામળ બને છે.

^{૪૦} ભુએા ટિ. નં. ૩૦ (કન્હ).

જેવામાં આવે છે. જેમ આજકાલ જુદાજુદા દેશોમાં નાના મોટા, ઝીણા જડા, સારા નરસા આદિ અનેક જાતના કાગળો બને છે તેમ જૂના જમાનાથી માંડી આજ પર્યંત આપણા દેશના દરેક વિભાગમાં અર્થાત કાશ્મીર, દિલ્હી, બિહારના^{૪૧} પટણા શાહાબાદ આદિ જિલ્લાઓ, કાનપુર, ઘોસુંડા (મેવાડ), અમદાવાદ, ખંભાત, કાગળપુરા (દોલતાબાદ પાસે) આદિ અનેક સ્થળોમાં પોતપોતાની ખપત અને જરૂરીઆતના પ્રમાણમાં^{૪૨} કાશ્મીરી, ભુંગળીઆ, અરવાલ, સાહેબખાની, અમદાવાદી, ખંભાતી, શણીઆ, દોલતાબાદી આદિ જાતજાતના કાગળો બનતા હતા^{૪૩} અને હજુ પણ ઘણે ઠેકાણે બને છે; તેમાંથી જેને જે સારા, ટકાઉ અને માફક લાગે તેનો તેઓ પુસ્તક લખવા માટે ઉપયોગ કરતા. આજકાલ આપણા ગૂજરાતમાં પુસ્તકો લખવા માટે કાશ્મીરી,^{૪૪} કાનપુરી, અમદાવાદી^{૪૫} આદિ કાગળોનો ઉપયોગ થાય છે; તેમાં પણ અમદાવાદમાં બનતા કાગળો વધારે પ્રમાણમાં વપરાય છે.

કાગળનાં પાનાં

કાગળો આખા હોય તેમાંથી જોઈતા માપનાં પાનાં પાડવા માટે આજે આપણી સમક્ષ જેમ પેપરકટર મશીનો—કાગળ કાપવાનાં યંત્રો—વિદ્યમાન છે તેમ જૂના જમાનામાં તેવાં ખાસ યંત્રો ન હતાં, તેમજ આજકાલ જેમ જે સાઈઝ—માપના જેટલા કાગળો જોઈએ તેટલા એકીસાથે મળી શકે છે તેમ પણ ન હતું; એટલે ગમે તે માપના કાગળોમાંથી જોઈતા માપનાં પાનાં પાડવા માટે તે કાગળોને હિસાબસર વાળવામાં આવતા હતા અને લોઢા વગેરેના તૈયાર કરેલા તે તે માપના પતરાને

૪૧ તા. ૨૪ માર્ચ ૧૯૩૫ના 'હરિજનઅંધુ'ના પુ. ૩ અંક ૨ માં 'બિહારમાં કાગળનો ઉદ્યોગ' શીર્ષક લેખમાં બિહારના પટણા, શાહાબાદ, અરવાલ વગેરે જુદાજુદા પ્રદેશોમાં બનતા જથ્થાંધ કાગળોને અંગે જે ટૂંકી નોંધ આપવામાં આવી છે એ ઉપરથી તેમજ ખીજી નોંધોને આધારે આપણને ખ્યાલ આવી શકે છે કે ભારતવર્ષના જુદાજુદા વિભાગો અને નગરોમાં કાગળનો ઉદ્યોગ કેટલો કૂલ્યોફાલ્યો હતો !

૪૨ કાગળનાં નામો કેટલીકવાર જે ગામમાં કે પ્રદેશમાં તે બનતા હોય તે ઉપરથી પડતાં અને કેટલીકવાર તેના માવામાં પડતી મુખ્ય ચીજને લક્ષ્યમાં રાખીને પડતાં; કેટલીકવાર એ નામો એના બનાવનારના નામથી પ્રચલિત થતાં, જ્યારે કેટલીકવાર એ તેના ગુણ—સ્વભાવ ઉપરથી પણ ઓળખાતા.

૪૩ દેશી કાગળો કેમ બનતા એની ટૂંકમાં ને સરસ માંહતી મેળવવા ઇચ્છનારને તા. ૨૫ નવેમ્બર ૧૯૩૪ના 'હરિજનઅંધુ'ના પુ. ૨ અંક ૩૭માં સ્વામી આનંદે લખેલો 'ખાદી કાગળ' શીર્ષક લેખ જેવા લલામણ છે.

૪૪ કાશ્મીરી કાગળો રેશમના કૂચામાંથી બનતા હોઈ અત્યંત કોમળ તેમજ એટલા મજબૂત હોય છે કે તેને જે બાબુથી પકડી જોરથી આંચકા મારવામાં આવે તોપણ તે એકાએક ફાટતા નથી. આ કાગળોમાં જે સૌથી સારા અને ટકાઉ હોય છે એ બધાયને કાશ્મીરની સરકાર વીણીવીણીને પોતાના દફતરી કામ માટે ખરીદી લે છે; એટલે ત્યાંની સરકાર સાથે લાગવગ પહોંચી શકતી હોય તો જ અમુક પ્રમાણમાં એ કાગળો ત્યાંથી મળી શકે છે.

૪૫ અમદાવાદી કાગળની મુખ્ય ઓળખ એ છે કે તેને પ્રકાશ સામે રાખીને જોતાં તેમાં ઝીણાંઝીણાં સંખ્યાબંધ કાણાં દેખાશે. આ કાણાં દેખાવાનું કારણ એ કહેવાય છે કે એ કાગળોના માવાને સાબરમતી નદીના પાણીથી ઘોવામાં આવે છે, એટલે એ પાણી સાથે લખેલાં રેતીનાં ઝીણાં રજકણો એ માવામા લળી જાય છે, જે કાગળ બન્યા પછી સુકાઈને સ્વયં છૂટાં પડી જાય છે અને બદલામાં તેમાં ઝીણાંઝીણાં કાણાં દેખાય છે. આ કાગળો ટકાઉ હોઈ તેને બ્યાપારી લોકો આપડા માટે પણ વાપરતા—વાપરે છે.

આધારે તેને કાપી લેવામાં આવતા હતા. એ કાગળો ખસી ન જાય એ માટે વાંસની ચીપોના કે લોઠાના ચીપિયા તેમાં ભરાવવામાં આવતા હતા. ખીણ દરેક જાતના કાગળો માટે અત્યારનાં પેપરકટર મશીનો કામ આવી શકે છે, પણ કાશ્મીરી કાગળો અત્યંત સુંવાળા હોઈ અણુધારીરીતે સહજમાં ખસી જાય છે અને તેથી ગમે તેવો હોશિયાર મશીન ચલાવનાર હોય તોપણ તે એ કાગળોને મોટે ભાગે આપણે ઇચ્છીએ તેમ વ્યવસ્થિતરીતે કાપી શકતો નથી, એટલે એ કાગળોને વ્યવસ્થિત કાપવા માટે ઉપરોક્ત રીત જ વધારે અનુકૂળ છે.

ઘૂંટો

પુસ્તક લખવા માટેના બધા દેશી કાગળો, તેના ઉપર કલમ ડીક ચાલે તેમજ શાહી એક-સરખીરીતે ઊતરે એ માટે, કાગળ બનાવનાર કે વેચનારને ત્યાંથી ઘૂંટાઈને જ આવે છે. તેમ છતાં એ કાગળો ઘણો સમય સુધી પડી રહેતાં અથવા ચોમાસાની શરદી વગેરે લાગતાં તેનો ઘૂંટો આછો થઈ જાય છે—ઊતરી જાય છે. ઘૂંટો આછો થઈ ગયા પછી અક્ષરો ફૂટી જાય છે અથવા શાહી બરાબર ન ઊતરતાં એક ઠેકાણે ઢગલો થઈ જાય છે, એટલે તેને ફરી ઘૂંટો ચડાવવો પડે છે. એ ઘૂંટો ચડાવવા માટે કાગળોને કે પાનાંને ફટકડીના પાણીમાં ખોળી સૂકવ્યા પછી કાંઈક લીલા-સૂકા જેવા થાય ત્યારે તેને અકીકના, કસોટીના અગર કોઈ પણ જાતના ઘૂંટાથી કે કોડાથી ઘૂંટી લેવામાં આવે છે, જેથી અક્ષરો ફૂટી જવા આદિ થવું અટકી જાય છે. (જુઓ ચિત્ર નં. ૩માં આકૃતિ નં. ૧).

અત્યારના વિલાયતી તેમજ આપણા દેશમાં બનતા કેટલાક કાગળોનો માવો તેજબ, સિપરિટ અગર તેવા કોઈ પણ જાતના ઉચ્ચ પદાર્થમાં સાફ કરાતો હોવાથી તેનું સત્ત્વ પહેલેથી જ નષ્ટ થઈ જાય છે, એટલે એ બધા કાગળો આપણા દેશી કાગળોની જેમ દીર્ઘાયુષી ન હોવાથી તેનો ઉપયોગ પુસ્તક લખવા માટે કરાતો નથી. આપણે એવા અનેક જાતના કાગળોનો અનુભવ કરી ચૂક્યા છીએ, જે શરૂઆતમાં મજબૂત, ઊજળા તેમજ કોમળ દેખાવા છતાં થોડાં જ વર્ષો વીત્યા બાદ કાળા અને સહજ વળતાં તૂટી જાય તેવા નિઃસત્ત્વ થઈ જાય છે. જોકે આ દોષ આપણે દરેક જાતના વિલાયતી કાગળને નથી આપતા, તેમ છતાં એટલી વાત તો ખરી જ છે કે વિલાયતી કાગળો દેશી કાગળ જેટલા ટકાઉ જવલ્લે જ હોય છે.

કપડું

પુસ્તક લખવા માટે અગર ચિત્રપટ-ચંત્રપટ આદિ આલેખવા માટે કપડાને કામમાં લેવા પહેલાં એ કપડાનો બંને બાજુએ તેનાં છિદ્રો પૂરાય તેમ એકસરખી રીતે ઘઉંની કે ચોખાની ખેળ લગાડી, તે સુકાઈ ગયા પછી તેને અકીક, કસોટી આદિના ઘૂંટા વડે ઘૂંટવાથી તે કપડું લખવા લાયક બને છે. પાટણના વખતજીની શેરીમાંના સંઘના જૈન ભંડારમાં કપડા ઉપર લખેલાં જે પુસ્તકો છે તે ખાદીના કપડાને ખેવડું ચોડી તેના ઉપર લખેલાં છે.

ટિપ્પણાં

ટિપ્પણાં બનાવવા માટે કાગળના લીરા કરી, તેના છેડાઓને એક પછી એક ચોડીને લાંબા

ભુંગળા જેવા બનાવવામાં આવે છે. કપડું એ સ્વાભાવિકરીતે લાંબા તાકા રૂપ હોય છે, એટલે તેનો જેવડો લાંબો-પહોળો લીરો બોધ્યે તેવડો લઇને, તેને ઉપર કલા પ્રમાણે ખેળ લગાડીને ભુંગળા-રૂપે બનાવવામાં આવે છે. આ ટિપ્પણાંઓનો ઉપયોગ શાસ્ત્રીય વિષયોના પ્રકીર્ણક વિસ્તૃત સંગ્રહો, આરવ્રતની ટીપ-યાદી, આચાર્યોને ચોમાસાની વિજ્ઞપ્તિ કે સાંવત્સરિક ક્ષમાપના કરવા માટેના વિજ્ઞપ્તિ-પટો તેમજ ચિત્રપટો આદિ લખવા માટે કરવામાં આવે છે.

કાષ્ઠપટ્ટિકા

લેખનના સાધન તરીકે કાષ્ઠપટ્ટિકા—લાકડાની સાદી કે રંગીન પાટી—પણ વપરાતી હતી. જેમ જૂના જમાનામાં વ્યાપારી લોકો તેમના રોજિંદા કાચા નામા વગેરેને પાટી ઉપર લખી રાખતા હતા તેમ આપણા ગ્રંથકારો ગ્રંથરચના કરતી વખતે પોતાના ગ્રંથના કાચા ખરડાઓ લાકડાની પાટી ઉપર કરતા હતા^{૪૬} અને બરાબર નક્કી થયા પછી તે ઉપરથી પાકી નકલો ઉતારવામાં આવતી હતી.

કાષ્ઠપટ્ટિકાઓનો સ્થાયી ચિત્રપટ્ટકો કે મંત્ર-ચંત્રપટો ચિતરવા માટે ઉપયોગ થતો હતો. એ સિવાય પાંચ કક્કા (જુઓ ચિત્ર નં. ૯-૧૦) ચીતરેલી જૂની કાષ્ઠપટ્ટિકાઓ પણ જોવામાં આવે છે.

(૨) જે વડે લિપિ લખી શકાય તે—લેખણ, જુજવળ આદિ

‘જે વડે લિપિ લખી શકાય’ એ જાતનાં સાધનોમાં સોઢયો, અરની લેખણ, જુજવળ, ઓળિયું વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

કર્ણાટક, સિંહલ, બ્રહ્મદેશ આદિ દેશોમાં જ્યાં તાડપત્ર ઉપર કોતરીને પુસ્તકો લખવામાં આવે છે ત્યાં લખવાના સાધન તરીકે અણીદાર સોઢયાની જરૂરત હોય છે; પરંતુ ભુખ્યતયા બ્રાહ્મી-દેવનાગરી લિપિમાં લખાએલાં જૈન પુસ્તકો માટે, એ લિપિનો મરોડ જુદા પ્રકારનો હોઈ તેને સોઢયાથી કોતરીને લખવી શક્ય ન હોવાથી, જૈન સંસ્કૃતિએ લખવાના સાધન તરીકે ઉપરોક્ત સોઢયાથી અતિરિક્ત અરની લેખણો પસંદ કરી છે; અને લીટીઓ દોરવા માટે તેણે જુજવળ, ઓળિયું, કાંબી-આંકણી વગેરે સાધનો જિભાં કર્યાં છે. કેટલાક મંત્ર, તંત્ર, ચંત્ર આદિ લખવા માટે સોના-ચાંદીની કે દર્ભ વગેરેની કલમો પણ કામમાં લેવામાં આવે છે.

લેખણ માટે અર અને તેની પરીક્ષા

‘અર’ શબ્દ આપણામાં મોગલો સાથેના સહવાસને કારણે પેડો છે. આપણે ત્યાં એને કાંડું-કાઠા^{૪૭} તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. લેખણો માટે અનેક જાતનાં અરઓ પસંદ કરવામાં

૪૬ પટ્ટિકાતોડલિખચ્ચેમાં, સર્વદેવામિધો ગણિઃ । આત્મકર્મક્ષયાયાથ, પરોપકૃતિહેતવે ॥ ૧૪ ॥

ઉત્તરાધ્યયનટીકા નેમિવન્દ્રીયા (રચના સંવત્ ૧૧૨૯)

જોતાનના પ્રદેશમાંથી ખરેખરી લિપિમાં લખાએલી કેટલીક પ્રાચીન કાષ્ઠપટ્ટિકાઓ મળી આવી છે.

૪૭ સંવત ૧૫૯૦માં લખાએલી કલ્પસૂત્રની પ્રતિના અંતમાં પુસ્તકને લગતાં કેટલાંક ઉપકરણો—સાધનો—નાં નામો છે તેમાં ‘કાંઠા’નું નામ મળે છે: ‘બાભુટ ૧, પાટીઈ ૨, પાટલું ૩, કલ્પકઈ ૪, ચલોટઈ ૫, મુહપતી ૬, ઠવણી ૭, ઝલમલ ૮, વીટંગણું ૯, કલ્પ ૧૦, પુઠાં ૧૧, કાંબી ૧૨, કુંપલું ૧૩, તુકારવાલી ૧૪, કાંડું ૧૫, દોર ૧૬, ઇતિ નંગસંખ્યા.’

આવ્યાં છે. જેવાંકે ઘોળાં બર, ૪૮ કાળાં બર, વાંસની જાતનાં બર, તજીઆ બર વગેરે. તજીઆં બર તજની માફક પોલાં હોવાથી 'તજીઆં બર' એ નામથી ઝાળખાય છે. આ બર, જાતે સહજ બરડ હોય છે એટલે તેની બનાવેલી લેખણને અથડાતાં કે કપડામાં ભરાઇ જતાં એકાએક તૂટી જવાનો ભય રહે છે, તેમ છતાં જે તેને સાચવીને વાપરવામાં આવે તો તેમાં ખીજાં બધા બર કરતાં ખાસ વિશેષતા એ છે કે તેની લેખણથી ગમે તેટલું લખવામાં આવે તો પણ તેની આણીમાં ફૂચો પડતો નથી. કાળાં બરની કલમો વધારે મજબૂત, સરસ અને એકાએક તેની આણીમાં ફૂચો ન પડે તેવી જ શ્યાય છે. વાંસનાં બર અને ઘોળાં બર પણ એકંદર ઠીક જ હોય છે. ખાસ કરી કાળાં બર અને વાંસની જાતનાં બરની લેખણનો ઉપયોગ વધારે અતુકૂળ રહે છે અને એ જ વપરાય છે. જે બરએને મજબૂત પત્થરીઆ કે ઈટ-ચૂનાની જમીન ઉપર રૂપીઆની જેમ ખખડાવતાં તેમાંથી તાંબા જેવો અવાજ નીકળે તો તે બર લખવા લાયક અને સારાં સમજવાં; જેમાંથી બોદો અવાજ નીકળે એ બર કાચા, ફાટી ગએલાં અથવા સડી ગએલાં જાણવાં. આવાં બર લખવા માટે નિરુપયોગી તેમજ અપલક્ષણાં પણ મનાય છે.

લેખણ

ઉપર જણાવેલ બરએને છોલી, જેવા નાના-મોટા અક્ષરો લખવા હોય તે પ્રમાણે તેની આણીને ઝીણી ફેજાડી બનાવવામાં આવે છે અને લખનારના હાથના વળાક અને કલમ પકડવાની ટેવ મુજબ તેની આણી ઉપર સીધો કે વાંકો કાપ મૂકવામાં આવે છે.

શાહીના અટકાવ આદિ માટે

કેટલીકવાર, લેખણનો વચલો કાપ બરાબર છૂટો ન પડતો હોય, અથવા શાહીમાં પાણી જેમ્મએ તે કરતાં એધું હોઈ શાહી જાડી થઇ ગઈ હોય ઇત્યાદિ કારણોને લીધે લેખણથી લખાતું ન હોય કે શાહી બરાબર ઊતરતી ન હોય તો તેના વચ્ચેના ઊભા કાપને પહોળો કરી તેમાં માથાનો વાળ ભરાવવામાં આવે તો તે લેખણથી બરાબર લખાવા લાગે છે. જે લેખણનો વચલો કાપ જેમ્મએ તે કરતાં વધારે ફાટી ગયો હોય અને તેથી લખવામાં શાહી વધારે પડતી ઊતરી આવતી હોય તો તેમજ લેખણ ઉપર શાહી વધારે ઝીલાઇ રહેતી ન હોય તો તેના મોઢા ઉપર દોરો બાંધવામાં આવે છે, જેથી શાહી વધારે ઊતરતી નથી અને એક વાર બોળેલી કલમમાં શાહી ઝીલાઈ રહીને વધારે વાર સુધી લખી શકાય છે.

લેખણના ગુણદોષ

પ્રાચીન તાડપત્રીય પ્રકરણપોથીમાં લેખણના ગુણદોષની પરીક્ષાને લગતા નીચેના પ્રકરણા-

'પૂરવલિખિત લખે સવિ લેઈ, મિસી'કાગળ ને કાઠો; લાંબ અપૂરવ કહે તે પંડિત, બહુ બોલે તે બાંઠો. ૬'

શ્રીયશોવિજયજીવ્ય શ્રીપાલરાસ ખંડ ૪ ઠાલ ૧૩

૪૮ ટૂંકા બર સામાન્ય રીતે 'કાળાં બર' તરીકે ઝાળખાય છે, પરંતુ અરૂં જોતાં એનો રંગ તથા ખીરી છે; અર્થાત્ નથી એ લાલ કે નથી કાળાં

તમક શ્લોકો મળે છે, જેમાં કલમનો વર્ણ અને જાતિ, તે વડે કેમ રાખીને લખવું, લેખણમાં ગાંઠ હોય કે નહિ, લેખણ કેવડી લાંબીટૂંકી હોવી જોઈએ અને એ બધાયને લક્ષીને લાલ-હાનિ શી, એનું વર્ણન છે. એ બધા ય શ્લોકો અને તેની સાથે સરખામણી ધરાવતા બીજા શ્લોકો અને દુહા અહીં આપીએ છીએ.

‘બ્રાહ્મણી^{૪૯} શ્વેતવર્ણા ચ, રક્તવર્ણા ચ ક્ષત્રિણી । વૈશ્યવી પીતવર્ણા ચ, અસુરી શ્યામલેખિની ॥ ૧ ॥
શ્વેતે સુખં વિજાનીયાત્, રક્તે દરિદ્રતા ભવેત્ । પીતે ચ પુષ્કલા લક્ષ્મીઃ, અસુરી ક્ષયકારિણી ॥ ૨ ॥
ચિત્તાગ્રે હરતે પુત્રમધોમુખી હરતે ધનમ્ । વામે ચ હરતે વિદ્યાં, દક્ષિણા લેખિની લિખેત્ ॥ ૩ ॥
અગ્રગ્રન્થિર્હરેદાયુર્મધ્યગ્રન્થિર્હરેદ્વનમ્ । પૃષ્ઠગ્રન્થિર્હરેત્ સર્વે, નિર્ગ્રન્થિર્લેખિની લિખેત્ ॥ ૪ ॥
નવાક્ષુલમિતા શ્રેષ્ઠા, અષ્ટૌ વા ચ વિ વાઽધિકા । લેખિની લેખયેન્નિત્યં, ધનધાન્યસમાગમઃ ॥ ૫ ॥
इति लेखिनीविचारः ॥’

‘અષ્ટાક્ષુલપ્રમાણેન, લેખિની સુખદાયિની । હીનાય હીનકર્મ સ્થાદધિકસ્ત્યાધિકં ફલમ્ ॥ ૧ ॥’

‘આગ્રગ્રન્થિર્હરેદાયુર્મધ્યગ્રન્થિર્હરેદ્વનમ્ । અન્ત્યગ્રન્થિર્હરેત્ સૌખ્યં, નિર્ગ્રન્થિર્લેખિની શુભા ॥ ૧ ॥’

‘માથે ગ્રંથી મત(મતિ)હરે, ખીચ ગ્રંથી ધન ખાય; ચાર તસુતી લેખણે, લખનારો કટ જાય.૧.’

એ શ્લોકોનો ટૂંક સાર આ પ્રમાણે છે: ઘોળા, લાલ, પીળા અને કાળા રંગની કલમો અનુક્રમે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને અસુર-શૂદ્ર જાતિની ગણાય છે. આનો ઉપયોગ કરનારને અનુક્રમે સુખ, દરિદ્રતા, ધનનો લાલ અને ધનનો નાશ થાય છે. કલમને ચતી રાખી લખવાથી પુત્રનો નાશ થાય છે, ઊંધી રાખી લખવાથી ધનનો નાશ થાય છે, ડાખી બાબુએ રાખી લખવાથી વિદ્યાનો નાશ થાય છે; માટે કલમને જમણી બાબુએ રાખી લખવું. ગાંઠવાળી કલમની ગાંઠ કલમના મોં પાસે આવે તો તેથી લખનારની જિંદગી ટૂંકાય છે, વચમાં આવે તો લેખકના ધનનો નાશ થાય છે અને પાછળના ભાગમાં આવે તો લેખકનો સર્વનાશ થાય છે; માટે ગાંઠ વગરની નિર્દોષ કલમથી લખવું. કલમ નવ આંગળ લાંબી હોય તો સારી, છેવટે આઠ આંગળની અને નવ આંગળ કરતાં જેટલી મોટી મળે તેનાથી લખવું, જેથી ધન-ધાન્યની વૃદ્ધિ થતી રહે. આઠ આંગળથી નાની કલમથી તો ક્યારે પણ ન જ લખવું.

વતરણું

લખવાના સાધનને જેમ ‘લેખણ’ કહેવામાં આવે છે તેમ તેનું ‘વતરણું’ કે ‘કલમ’ એ નામ પણ કહેવામાં આવે છે. ‘કલમ’ શબ્દ મોગલ જમાનાનો છે એ ખુલ્લી વાત છે. ‘વતરણું’ શબ્દ સંઠ અવતરણ ઉપરથી જન્મ્યો હોય એમ વધારે સંભવ છે. જેનાથી લખવા માટે અવતરણુ-પ્રારંભ થઈ શકે તે અવતરણુ અથવા વતરણુ-વતરણું; અર્થાત્ પાટી ઉપર ધૂળ નાખીને અક્ષર ઘૂંટવાનું

૪૯ આ શ્લોકોમાં વર્ણવેલ વર્ણ, લાલ-હાનિ, માપ વગેરેની ઘટના માટે ભારતીય પ્રબલનો શો સંકેત અને અપેક્ષા હશે તેમજ એ પરિસ્થિતિ, કારણ વગેરે આજે જેમનાં તેમ છે કે તેમાં ફેરફાર થયો છે એ માટે અમે કશું જ કહી શકતા નથી.

સાધન. છેવટે આ શબ્દ લખવાના દરેક સાધનના અર્થમાં રૂઢ થઈ ગયો છે. લલિતવિસ્તરના લિપિશાલા-સંદર્શન પરિવર્તમાં આવતા 'વર્ણુતિરક' શબ્દને જોયા પછી કેટલાક એમ પણ માની લે છે કે આ વર્ણુતિરક શબ્દ ઉપરથી વતરણું શબ્દ ઉત્પન્ન થયો હોય.

જુજવળ

પાના ઉપર અથવા યંત્રપટ આદિમાં લીટીઓ દોરવા માટે કલમનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેની અણીનો થોડી વારમાં જ ફૂચો વળી જાય, એટલે લીટીઓ દોરવા માટે 'જુજવળ'નો ઉપયોગ કરાતો. આ જુજવળ લોઢાનું બને છે. એનું આગળનું મોઢું ચીપિયાની જેમ એ પાંખિયાં વાળીને બનાવેલું હોવાથી એનું નામ જુજવળ, જુજવળ અથવા જુજબળ કહેવામાં આવે છે. (જુઓ ચિત્ર નં. ૩માં આકૃતિ નં. ૩) જુજવળ આદિ નામો સં. યુગવલ્લ શબ્દ ઉપરથી વિકૃત થઈને બનવાનો સંભવ વધારે છે. આને શાહીમાં બોળી તે વડે, પાનાની બંને બાજુએ ઝાંડર માટે તેમજ યંત્રપટાદિમાં ખાનાં પાડવા માટે લીટીઓ દોરવામાં આવે છે. આ જુજવળ અત્યારે પણ મારવાડમાં બને છે. એનો ઉપયોગ આજ સુધી લહિયાઓ કરતા; પરંતુ ચાલુ વીસમી સદીમાં એનું સ્થાન મુખ્યત્વે કરીને હોડર અને સ્ટીલોએ લીધું છે.

પ્રાકાર

ચિત્રપટ, યંત્રપટ કે પુસ્તક આદિમાં ગોળ આકૃતિઓ દોરવા માટે લોઢાના પ્રાકારો બનતા હતા. આ પ્રાકારો, જે જાતની નાનીમોટી ગોળ આકૃતિ બનાવવાની હોય તે પ્રમાણે નાનામોટા બનાવવામાં આવતા અને અત્યારે પણ એ મારવાડ વગેરેમાં બને છે. આજકાલ આને બદલે વિલાયતી કંપાસથી કામ લેવાય છે, તેમ છતાં મોટી ગોળ આકૃતિ કાઢવી હોય ત્યારે આ દેશી પ્રાકાર જેવા સાધનને શોધવા જવું પડે છે. આનું મોઢું પણ જુજવળની જેમ તેમાં શાહી ઝીલાઈ રહે તે માટે ચીપિયાની પેઠે વાળેલું હોય છે. (જુઓ ચિત્ર નં. ૩માં આકૃતિ નં. ૪) આ સાધનથી, પ્રાકાર-કિલ્લા—ના જેવી ગોળ આકૃતિ કાઢી શકાતી હોવાથી એનું નામ 'પ્રાકાર' પડ્યું હોય એમ લાગે છે. કિલ્લાઓની રચના એકંદરે ગોળપડતી જ હોય છે.

ઓળિયું—તેની બનાવટ અને ઉત્પત્તિ

અત્યારે આપણી સમક્ષ જે પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકો વિદ્યમાન છે તેમાં એકધારે સીધી લીટીમાં લખાએલું લખાણ જોતાં ઘણાખરાએને એમ થાય છે કે આ લખાણ સીધી લીટીમાં શી રીતે લખાતું હશે? એ શંકાનો ઉત્તર આ સાધન—ઓળિયું આપે છે. ઓળિયાને મારવાડી લહિયાઓ 'ઘાંટિયું' એ નામથી ઓળખે છે, પણ એનો વાસ્તવિક વ્યુત્પત્ત્યર્થ શો છે એ સમજાતું નથી. આનું પ્રાચીન નામ 'ઓળિયું' જ મળે છે. 'ઓળિયું' શબ્દ સં. આલિ—પ્રા. ઓલી અને ગૂ. શબ્દ 'ઓળ' ઉપરથી બન્યો છે. ઓળો—લીટીઓ પાડવાનું સાધન તે 'ઓળિયું'.

આ ઓળિયું, લાકડાની પાટી ઉપર કે સારા મજબૂત પૂઠા ઉપર જેવા નાનામોટા અક્ષરો

લખવા હોય તે પ્રમાણમાં સમાન્તરે કાણું પાડી, એ કાણુંમાં જાડો રીલનો અથવા સામાન્ય જાડો મીણિયો દોરો પરોવવાથી બને છે. દોરા પરોવ્યા પછી તે આમતેમ ખસે નહિ માટે તેના ઉપર ચોખ્ખાની અથવા ચાંબલીના કચૂકાની પાતળી ખેળ કે રોગાનમિશ્રિત રંગ આદિ લગાવવામાં આવે છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તૈયાર કરેલા ઓળિયા ઉપર પાનાને મૂકી આંગળીથી સફાઈપૂર્વક એકે-એકે દાખ દેવાથી પાના ઉપર લીટીઓ જાહે છે. તે પછી બીજી વાર એ પાનાને ઉલટાવીને તેની બીજી બાજુ, પહેલાંની લીટીઓના મધ્યમાં આવે તેમ, પાનું ખસે નહિ તેવી સફાઈથી, બીજી વાર લીટીઓ દોરવી. આ રીતે એવડી લીટીઓ દોરાઈ ગયા પછી એક બાજુ નમી ગએલા ભાગ ઉપર ઉપસેલા ભાગની છાયા પડતાં એક લીટી કાળાશપડતી અને એક ધોળા એમ બે જાતની લીટીઓ દેખાશે. આ, લીટીઓ ચીરીને અથવા પાનાને ઉલટાવીને એવડી લીટીઓ દોરવાની પ્રથા ઘણી જ અર્વાચીન છે. પ્રાચીન રીતિ તો એકવડી લીટીઓ દોરીને જ લખવાની હતી. એવડી લીટીઓ દોરાઈ તૈયાર થએલા પાના ઉપર એકએક લીટી છોડીને લખવામાં આવે છે. વચમાં ખાલી મૂકાતી લીટીમાં ઉપરની લીટીના હ્રસ્વ-દીર્ઘ ઉકાર-ઋકાર (૦ ૦ ૦ ૬) વગેરે અને નીચેની લીટીના હ્રસ્વ-દીર્ઘ ઇકાર, (િ િ) માત્રા, રેફ વગેરેનાં પાંખડાંઓ લખવામાં આવે છે. એકવડી લીટી દોરેલા પાનાની લીટીઓના ઉપરનીચેના ભાગમાં ઇકાર, ઉકાર, ઋકાર, રેફ વગેરે લખવા માટે સફાઈપૂર્વક જગ્યા મૂકી લખવામાં આવતું. પુસ્તક લખાઈ ગયા પછી પાનાં દબાણમાં આવતાં તેમાં કોઈ પણ જાતના આંકા વગેરે ન રહેતાં તે મૂળ સ્થિતિમાં આવી જાય છે.

તાડપત્રીય પુસ્તકલેખનના જમાનામાં ઘણાખરા લેખકો પોતાની લેખનકળાવિષયક કુશળતાને બળે જ સીધી લીટીઓ લખતા હતા અને કેટલાક લેખકો પાનાને મથાળે પહેલી એક લીટી દોરી તેને આધારે સીધું લખાણ લખતા હતા. આ સિવાય તેઓ ખીજા કોઈ સાધનને કામમાં લેતા હોય તેમ જણાવું નથી અને સંભવ પણ નથી. આ જ પ્રમાણે કેટલાક લેખકો કાગળનાં પુસ્તકો પણ પાનાને મથાળે એક લીટી દોરીને લખતા હતા; પરંતુ કાગળના જમાનામાં તેને સળ કે વળ પડે તેમ છતાં કોઈ પણ જાતના ભય જેવું ન હોવાને લીધે સુગમતા ખાતર ઓળિયાનું સાધન શોધી કાઢવામાં આવ્યું. આ ઓળિયાનો આદ્ય શોધક કોણ હશે એ કહેવું કે કલ્પવું શક્ય નથી, પરંતુ એને લગતો ઉલ્લેખ, ૫૦ અમારા વૃદ્ધ ગુરુદેવ પૂજ્યપાદ પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજના ગ્રંથસંગ્રહમાંની વિ૦ સં૦ ૧૪૬૬માં લખાએલી 'શ્રાવકાતિચાર'^{૫૧}ની પ્રતમાં મળે છે, એ જોતાં ઓળિયું એ પાંચજ સૈકા પહેલાનું પ્રાચીન સાધન છે.

કુંબિકા

તાડપત્રીય પુસ્તકો પહોળાઈમાં ટૂંકાં હોઈ તેના ઉપર કાંઈ પણ આધાર લીધા સિવાય કલમથી અથવા ગમે તે ચીજથી લખાણની આસપાસ ઓર્ડર રૂપે લીટીઓ દોરવી એ અશક્ય

૫૦ 'જ્ઞાનોપગરણ પાટી, પોથી, કમણી, કમળી, સાંપુડાં-સાંપુડી, દસ્તરી, વહી ઓલિયાં પ્રતિ પગ લાણુ, થુંકુ લાગઉ' ઇત્યાદિ.

૫૧ આ 'શ્રાવકાતિચાર' શ્રીમાન જિવવિજયજી સંપાદિત પ્રાચીન ગૂજરાતી ગદ્યસંદર્ભમાં પત્ર ૬૦થી૬૬ સુધીમાં છપાઈ ગએલ છે.

કે મુશ્કેલ નહોતું; પણ કાગળ ઉપર પુસ્તકો લખવાની શરૂઆત થયા પછી તેની પહોળાઈ વધારે પ્રમાણમાં હોઈ તેના લખાણની આસપાસ તેમજ મોટા મંત્ર-ચંત્રાદિમાં કશા આધાર વિના સીધી લીટીઓ દોરવી અશક્ય થાય, એ માટે કંપિકા-આંકણી જેવું સાધન પસંદ કરવામાં આવ્યું છે. આ આંકણી અત્યારના રૂલની જેમ ગોળ ન હોતાં ચપટી હોય છે, એટલે લીટીઓ દોરવા માટે તેને પાના ઉપર મૂક્યા પછી તે એકાએક ક્યારેય ખસી જતી નથી. એની બંને ધારો પર ખાંચો પાડવામાં આવે છે, જેથી તેનો આગલો ભાગ પાનાથી અદ્ધર રહેતો હોય લીટીઓ દોરતાં પાના ઉપર શાહીના ડાઘ ન પડે. (જુઓ ચિત્ર નં. ૨માં આકૃતિ નં. ૨) આનું નામ કંપિકા અથવા કાંખી છે. કાંખી એટલે વાંસની ચીપ. આ કાંખી વાંસની ચીપના જેવી હોઈ એનું નામ 'કંપિકા' અથવા 'કાંખી' કહેવાતું હશે એમ લાગે છે.

(૩) લિપિરૂપે દેખાવ દેનાર—શાહીઓ અને રંગો

‘લિપિરૂપે દેખાવ દેનાર’ સાધનમાં પુસ્તક લખવા માટેની અનેક જાતની મધીઓનો-શાહીઓનો અને રંગોનો સમાવેશ થાય છે. આપણી નજર સામેના જ્ઞાનભંડારોનું નિરીક્ષણ કરતાં જાણી શકાય છે કે પુસ્તક લખવા માટે કાળી, સોનાની, ચાંદીની અને લાલ એમ અનેક જાતની શાહીઓ વાપરવામાં આવી છે, તેમ છતાં સોના-ચાંદીની શાહીથી લખવું મુશ્કેલીભર્યું તેમજ ખરચાળ હોઈ લખવા માટે કાળી શાહી જ વધારે અનુકૂળ છે. લાલ શાહીનું લખાણ વાંચવા માટે આંખને માફક ન હોવાથી, આગળ જણાવવામાં આવશે તેમ, તેનો ઉપયોગ ખાસ વિશેષ સ્થળ કે અધિકાર પ્રકરણની સમાપ્તિ-દર્શક પુષ્પિકા વગેરે લખવા માટે જ કરવામાં આવતો-આવે છે, તેમજ પાનાની બે બાજુએ ઝાંડરની જેમ લીટીઓ દોરવા માટે કે ચંત્રપટ આદિમાં ગોળ આકૃતિ, લીટીઓ વગેરે દોરવા માટે થયો છે-થાય છે. સોનેરી અને રૂપેરી શાહીઓ પુસ્તકો લખવા માટે ઘણી જ વાપરવામાં આવી છે, પણ તે કાળી શાહી કરતાં બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં; કારણકે સોનેરી-રૂપેરી શાહીનું લખાણ પણ વાંચવામાં એકંદરેથી આંખને માફક નથી, તેમજ એના લખાણમાં રહી ગએલી અશુદ્ધિઓ સુધારવી અશક્ય હોવા ઉપરાંત, અમે ઉપર એકવાર કહી આવ્યા તેમ, એ શાહીઓથી લખવું મુશ્કેલીભર્યું અને ખરચાળ પણ છે. આ જ કારણથી સોના-ચાંદીની શાહીથી કેવળ મુખ્યત્વે કરીને અમુક પવિત્ર મનાતા ધર્મગ્રંથો લખાતા. મૂર્જરેશ્વર મહારાજ શ્રીકુમારપાલદેવે પોતાના માન્ય ગુરુ આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રની કૃતિઓ લખાવી હતી તેમ કોઈ ધનાઢય ગૃહસ્થ આદિને માન્ય તે તે આચાર્યોના રચેલા ગ્રંથો, સ્તોત્રો આદિ કેવળ લખવામાં આવતા, અને તે પણ ખાસ લક્ષ્મીથી પહોંચતા ધનાઢયો જ લખાવતા હતા. આ પુસ્તકો બહુમૂલ્યાં હોઈ વાંચવા-લખવા માટે નથી હોતાં, પણ માત્ર પવિત્ર માન્ય ધર્મગ્રંથો તરીકે દૂરથી બે હાથ જોડી દર્શન કરવા માટે જ હોય છે.

આ બધી વાત પુસ્તક લખવાની શાહીઓ માટે કરી. પુસ્તકના ચિત્રકામ માટે ઉપયોગી અનેક જાતના રંગો એકબીજા રંગના મિશ્રણથી તેમજ જુદાજુદા પદાર્થોમાંથી તૈયાર કરવામાં આવતા હતા. એ રંગો તદ્દન સાદા અને સ્વાભાવિક હોઈ સેંકડો વર્ષ વહી જવા છતાં જેવા ને તેવા સતેજ તેમજ ટકાઉ રહેતા, જે અત્યારે પણ આપણે પ્રાચીન હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાંનાં ચિત્રોમાં જોઈ

શકીએ છીએ.

શાહી અને રંગોને માટે આટલું કહ્યા પછી શાહીઓ કેમ બનાવવામાં આવતી, અત્યારે એ શાહીઓ કેમ બનાવવામાં આવે છે, પુસ્તક લખવા માટે કઈ શાહી વાપરવી ઉચિત છે એને લગતા પ્રાચીન ઉલ્લેખો અને અમારો અનુભવ અહીં આપીએ છીએ.

કાળી શાહી

તાડપત્ર અને કાગળ-કપડા ઉપર લખવા માટેની કાળી શાહીઓ અને તેની બનાવટ જુદા-જુદા પ્રકારની છે. તાડપત્ર એ એક રીતે કાળીની જાતિ છે, જ્યારે કાગળ અને કપડું એ એના કરતાં વિલક્ષણ વસ્તુ છે; એટલે એના ઉપર લખવાની શાહીઓ પણ જુદાજુદા પ્રકારની છે. સૌ પહેલાં તાડપત્ર ઉપર લખવાની કાળી શાહીની બનાવટને લગતા લગભગ ત્રણસો-ચારસો વર્ષ પહેલાંના ઉલ્લેખો આપીએ; અને તે પછી અનુક્રમે બીજી શાહીઓને લગતા ઉલ્લેખોની નોંધ કરીશું.

તાડપત્ર ઉપર લખવાની કાળી શાહી

આજકાલ તાડપત્ર ઉપર લખવાનો રિવાજ રહ્યો નથી, એટલે તેની શાહીની બનાવટને લગતું સ્પષ્ટ વિધાન કે અનુભવ કોઈને ય નથી. તેમ છતાં તેની બનાવટને અંગે જુદાજુદા પ્રકારની જે સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ પ્રાચીન નોંધો મળે છે તેનો ઉતારો અને શક્ય સ્પષ્ટીકરણ અહીં આપીએ:

પ્રથમ પ્રકાર:

‘સહવર-મૃજ-ત્રિફલાઃ, કાસીસ લોહમેવ નીલી ચ ।

સમકજ્જલ-બોલયુતા, ભવતિ મષી તાડપત્રાણામ્ ॥

વ્યાખ્યા—સહવરેતિ કાંટાસેહરીઓ (ધમાસો) । મૃજ્જેતિ માંગુરઓ । ત્રિફલા પ્રસિદ્ધૈવ । કાસીસમિતિ કસીસમ્, યેન કાષ્ટાદિ રજ્યતે । લોહમિતિ લોહચૂર્ણમ્ । નીલીતિ ગલીનિષ્પાદકો વૃક્ષઃ તદ્દરસઃ । રસં વિના સર્વેષામુત્કલ્ય ક્વાથઃ ક્રિયતે, સ ચ રસોઽપિ સમવર્તિતકજ્જલ-બોલયોર્મધ્યે નિક્ષિપ્યતે, તતસ્તાડપત્રમષી ભવતીતિ ॥’

આમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘કાંટાસેરીઓ (ધમાસો), જળલાંગરાનો રસ, ત્રિફળાં, કસીસું અને લોઢાનું ચૂર્ણ આ બધી વસ્તુઓને ઉકાળીને ક્વાથ બનાવવો. આ ક્વાથ અને ગળીના રસને સરખા માપે એકઠા કરેલા કાજળ અને બીજાઓમાં નાખવાથી તાડપત્ર ઉપર લખવાની મષી તૈયાર થાય છે.’

આ ઉલ્લેખમાં દરેક વસ્તુનું પ્રમાણ કેટલું એ જણાવ્યું નથી, તેમજ બધી વસ્તુઓને મેળવ્યા પછી તેનું શું કરવું એ પણ લખ્યું નથી; તેમ છતાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે ઉપરોક્ત વસ્તુઓને તાંપાની કડાઈમાં નાખી એ બધી એકરસ થાય તેમ ખૂબ ઘૂંટવી જોઈએ.

બીજો-ત્રીજો પ્રકાર:

કજ્જલ પા(પો?)ઈણ બોલં, મૂમિલયા પારદસ્સ લેસં ચ ।

ઊસિજલેણ વિઘસિયા, વહિયા ક્કાઝ્જ કુદ્દિજ્જા ॥ ૧ ॥

તત્તજલેણ વ પુણઓ, ઘોલિજ્જતી દઢં મસી હોઈ ।
 તેણ વિલિહિયા પત્તા, વચ્ચહ રચણીઈ દિવસુ વ્વ ॥ ૨ ॥’
 ‘કોરડાઈ વિ સરાવે, અંગુલિઆ કોરડમ્મિ ક્કજ્જલણ ।
 મદ્દહ સરાવલગ્ગં, જાવં ચિય ચિ[ક્ક]ગં મુઅઈ ॥ ૩ ॥
 પિચુમંદગુંદલેસં, ચાચરગુંદં વ વીચજલમિસ્સં ।
 મિજ્જવિ તોણણ દઢં, મદ્દહ જા તં જલં સુસઈ ॥ ૪ ॥
 ઇતિ તાહપત્રમધ્યામ્નાયઃ ॥’

આ આર્યાઓનો જે પ્રાચીન પાના ઉપરથી ઉતારો કરવામાં આવ્યો છે તેમાં આંકડાઓ સળંગ છે. પરંતુ તેનો અર્થ બેતાં પ્રથમની બે આર્યાઓ એ એક પ્રકાર છે અને પાછળની બે આર્યાઓ એ બીજો પ્રકાર છે. આર્યાઓનો અર્થ નીચે પ્રમાણે જણાય છે:

‘કાજળ, પોયણ, બોળ-બીજબોળ (બીજું નામ હીરાબોળ), ભૂમિલતા એટલે જળલાંગરો(?) અને થોડો પારો [આ બધી વસ્તુઓને] ખદખદતા પાણીમાં [મેળવી, તાંબાની કઢાઈમાં નાખી સાત દિવસ સુધી અથવા બરાબર એક રસ થાય ત્યાંસુધી] ઘૂંટવી; [અને] તેની [સૂકી] વડીઓ કરી ફૂટી રાખવી.—૧. [જ્યારે શાહીનું કામ પડે ત્યારે તે ભૂકાને] ફરી ગરમ પાણીમાં ખૂબ મસળવાથી મધી-શાહી બને છે. એ શાહીથી લખેલાં પાનાંઓને (અક્ષરોને) રાત્રિમાં [પણ] દિવસની માફક વાંચો-વાંચી શકાય છે.—૨.’

‘કોરા કાજળને કોરા માટાના શરાવલામાં નાખી જ્યાંસુધી તેની ચિકાશ મૂકાય—દૂર થાય ત્યાંસુધી આંગળીઓ શરાવલામાં લાગે તે રીતે તેનું મર્દન કરવું. ૫૨ (આમ કરવાથી કાજળમાંની ચિકાશને શરાવલું ચૂસી લે છે.)—૩. [કાજળને અને] લીંબડાના કે ખેરના ગુંદરને બીચાજલમાં-બીચારસમાં ૫૩ લીંબવી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ખૂબ ઘૂંટવાં. (પછી વડીઓ કરી સૂકવવી આદિ ઉપર મુજબ જાણવું.)—૪.’

ચોથો પ્રકાર:

‘મિષીનો શ્લોક

નિર્યાસાત્ પિચુમન્દજાદ્ દ્વિગુણિતો બોલસ્તતઃ ક્કજ્જ,

સંજાતં તિલતૈલતો હુતવહે તીત્રાતપે મર્દિતમ્ ।

પર કાજળમાં ગૌમૂત્ર નાખી તેને આખી રાત લીંબવી રાખવું એ પણ કાજળની ચિકાશને નાબૂદ કરવાનો એક પ્રકાર છે. ગૌમૂત્ર તેટલું જ નાખવું જેટલાથી કાજળ લીંબય. શરાવલામાં મર્દન કરી કાજળની ચિકાશને દૂર કરવાના પ્રકાર કરતાં આ પ્રકાર વધારે સારો છે, કારણકે આથી શરીર, કપડાં વગેરે ખગડવાનો ભય બીલકુલ રહેતો નથી. જે શાહીમાં લાક્ષારસ નાખવાનો હોય તો આ ગૌમૂત્રનો પ્રયોગ નકામો જાણવો; કેમકે ગૌમૂત્ર દ્વારે પ હોઈ લાક્ષારસને ફાડી નાખે છે.

૫૩ બીચારસનું વિધાન—બીચા નામની વનસ્પતિ થાય છે. તેના લાકડાનાં છોતરાંને ભૂંકે કરી પાણીમાં ઉકાળવાથી જે પાણી થાય તે ‘બીચારસ’ જાણવો. આ રસને શાહીમાં નાખવાથી તેની કાળાશમાં એકદમ ઉમેરો થાય છે. પણ ધ્યાનમાં રાખવું કે જે એ રસ પ્રમાણ કરતાં વધારે પડી જાય તો શાહી તદ્દન નકામી થઈ જાય છે; કારણકે તેનો સ્વભાવ શુષ્ક હોઈ તે, શાહીમાં નાખેલ શુંદરની ચિકાશને ખાઈ જાય છે એટલે એ શાહીથી લખેલું લખાણ સૂકાયા પછી તરત જ ખતરી રૂપ થઈને ઉખડી જાય છે.

પાત્રે શૂલ્કમયે તથા શન(?)જલૈર્લાક્ષારસૈર્ભાવિતઃ,

સદ્ગ્લાતક-મૃજ્જરાજરસયુક્ત સમ્યગ્ રસોડયં મષી ॥૧૧॥'

૫૪ટ્કો—‘મિષી કહેતાં લખવાની રુશનાઈ. તાડપત્ર ઉપર લખવાની. ઉઘેઈ ખાય નહિ, પાણીથી જાય નહિ ને ચાંટે નહિ. કાલી સારી દેખાય તેવી શાઈનો કાવ્ય લખ્યો છે.

નિર્યાસ કહેતાં ગુંદ ને ખીજને અર્થ ક્વાથ પણ છે. પિત્તમન્દ કં લીંબડો એટલે તેનો ગુંદ અને ખીજ અર્થ પ્રમાણે લીલાં છોતરાં, પાંદડાં અને મૂળને કૂટીને ક્વાથ કરવો. તેના તોલથી ખોલ ખમણો લેવો. તે ખોલ લાલ લેવો. હીરાખોલ તથા ખીજખોલ કહેવાય છે તે. ખોલથી કાજલ ખમણું લેવું. કેટલેક ઠેકાણે ખોલ ને કાજલ સમભાગે લે છે પણ અહીં તો ખોલથી ખમણું કાજલ એવો ભાવાર્થ સમજાય છે. સંજાતં કં કોનાથી ઉત્પન્ન થએલું કાજલ? તે તલના તેલથી પાડેલું લેવું. કેટલાક આ કાજલને ગાયના મૂત્રમાં કાદવીને પછી ઘુંટવા નાખે છે તે ઉત્તમ પ્રકાર છે. ત્રીજાં કં તે ગુંદ, કાજલ ને ખોલને બરાબર ઘુંટી ગોમૂત્રમાં કે ઉપર લખેલા ક્વાથમાં નાખી તીવ્ર તાપની આંચ દેવી. ખીજને પ્રયોગ—જાડું ઘેસ જેવું કરી ખૂબ જોરથી ઘુંટવું. તે એવું કે જેથી ઘુંટો અને નીચેનું પાત્ર બે ઘસાતાં અગ્નિની માફક પાણીનું શોષણ કરે. તે પાત્ર અને ઘુંટો બે તાંબાના લેવા. ઘુંટાતાં ઘુંટાતાં જેમજેમ પાણીનું શોષણ થાય તેમતેમ જનૈઃ કં થોડુંથોડું પાણી નાખવું ને ઘુંટવું. એક તોલે આઠ પહોર ને પાંચથી વધારે હોય તો દર પાંચ તોલે એક દિવસ પ્રમાણે ઘુંટવું. પછી તેમાં લોદર અને પાપડીઓ કે સાજીખાર નાંખેલો લાખનો કહેલો અલતો—લાક્ષારસ^{૫૫} મેળવવો. ટંકણખાર ન નાખવો. તે પછી ગાયના ઝરણમાં (ગોમૂત્રમાં) પલાળેલાં ભીલામાં ઘુંટાની નીચે ચોડીને ઘુંટવું. છેવટે ઘસાઈ રહે એટલે ખીજ વાર ભીલામાં ચોડી ઘુંટવું. પછી કાળા ભાંગરાનો રસ મેળવવો. સમ્યગ્ રસોડયં મષી કં બધું ભેગું કરી મર્દન કરવાથી ઉત્તમ શાઈ બને છે. અહીં બે જાતના પ્રયોગ લખ્યા છે: ૧ ગુંદને મેળવી ઘુંટવાનો ટાઢો અને ખીજને ક્વાથ મેળવી અગ્નિમાં ઉકાળવાનો. ઉકાળવાના

૫૪ સંસ્કૃત શ્લોકકે ગ્રંથના અનુવાદને—લાખાંતરને ‘ટજો’ કહે છે. આ ટજો જે જાતનો મળ્યો છે તેમાં ઉપયોગી સહજ સુધારો કરી તેને જેમનો તેમ આપ્યો છે.

૫૫ લાક્ષારસનું વિધાન—ચોખ્ખા પાણીને ખૂબ ગરમ કરવું. જ્યારે એ પાણી ખૂબ ખદખદતું થાય ત્યારે તેમાં લાખનો ભૂકો નાખતા જવું અને પાણીને હલાવતા જવું, જેથી લાખનો લોંદો બાજી ન જાય. તાપ સખત કરવો. તે પછી દશદશ મિનિટને અંતરે લોદરનો ભૂકો અને ટંકણખાર નાખવાં. ત્યાર બાદ અમદાવાદી ચોપડાના કાગળ ઉપર એ પાણીની લીટી દોરવી. જે નીચે કૂટે નહિ તો તેને નીચે ઉતારી લેવું અને ઠર્યા પછી વાપરવું. આ ક્વાથરૂપ થએલ પાણી એ જ ‘લાક્ષારસ’. આને ‘લાખનો અળતો’ પણ કહેવામાં આવે છે. ઉપર જણાવેલ વસ્તુઓનું પ્રમાણ: પાંચેર સાઈ પાણી, રૂ. ૧ લાર પીપળાની સારી સૂકી લાખ જેને દાણા લાખ કહે છે, રૂ. ૧૦ લાર પડાણી લોદર અને ૦) એક આની લાર ટંકણખાર. જેટલા પ્રમાણમાં લાક્ષારસ બનાવવો હોય તે પ્રમાણમાં દરેક વસ્તુનું માપ સમજવું. જે તાડપત્રની શાહી માટે લાક્ષારસ તૈયાર કરવો હોય તો તેમાં લોદરની સાથે લાખથી પોણે ભાગે મજાઠ નાખવી, જેથી વધારે રંગદાર લાક્ષારસ થાય. કાઠકોઈ ઠેકાણે ટંકણખારને બદલે પાપડીઓ કે સાજીખાર નાખવાનું વિધાન પણ જોવામાં આવે છે.

લાક્ષારસનું વિધાન કાગળ ઉપર લખવાની શાહીના ચોથા પ્રકારમાં પણ છે.

પ્રયોગમાં ગૌમૂત્રનો ઉપયોગ કરવો નહિ. કારણ કે ગૌમૂત્ર ખાર છે તેથી લાખ ક્ષાત્રી જાય છે. ગૌમૂત્રનો પ્રયોગ લાખ વગરની શાઈ માટે છે. ગૌમૂત્ર પ્રત્યંતર છે.’

પાંચમો પ્રકાર:

અહ્લદેશ, કર્ણાટક આદિ દેશોમાં જ્યાં તાડપત્રને સોષ્યા વડે કોતરીને લખવાનો રિવાજ છે ત્યાં શાહીને બદલે નાળીએરની ઉપરની કાયલી કે બદામનાં ઉપરનાં છોતરાંને બાળી તેની મેખને તેલમાં મેળવીને વાપરવામાં આવે છે. એટલેકે કોતરીને લખેલા તાડપત્ર ઉપર એ મેખને ચોપડી તેને કપડાથી સાફ કરતાં કોતરેલો લાગ કાળો રહે છે અને બાકીનું પાનું જેવું હોય તેવું થઈ જાય છે.

કાગળ-કપડા ઉપર લખવાની કાળી શાહી

- (૧) ‘જિતના કાજળ ઉતના બોળ, તેથી દૂણા ગુંદ કંકોળ.
જો રસ લાંગરાનો પડે, તો અક્ષરે અક્ષરે દીવા બજે. ૧.’
- (૨) ‘મધ્યર્થે ક્ષિપ સદ્ગુન્દ, ગુન્દાર્થે બોલમેવ ચ ।
લાક્ષા-બીયારસેનોચ્ચૈર્મર્દયેત્ તામ્રમાજને ॥ ૧ ॥’
- (૩) ‘બીઆખોલ અનધ લકખારસ, કાજળ વજળલ(?) નધ અંખારસ.
‘બોજરાજ’ મિસી નિપાઈ, પાનઉ ક્ષટઈ મિસી નધિ જઈ. ૧.’
- (૪) ‘લાખ ટાંક ખીસ મેલ, સ્વાગ^{૫૬} ટાંક પાંચ મેલ,
નીર ટાંક દો સો લેઈ, હાંડીમેં ચડાઈએ;
જ્યેાં લોં આગ દીજે ત્યોં લોં, ઓર ખાર સખ લીજે,
લોદર ખાર વાલ વાલ, પીસકે રખાઈએ;
મીઠા તેલ દીપ જલ, કાજલ સો લે ઉતાર,
નીકી વિધિ પિછાનીકે ઐસે હી બનાઈએ;
ચાહક ચતુર નર, લિખકે અનુપ ગ્રંથ,
બાંચ બાંચ બાંચ રિઝ, રિઝ મોજ પાઈએ. ૧. —મસીવિધિ.’^{૫૭}

(૫) ‘સ્યાહી પક્ષીકરણવિધિ: લાખ ચોખ્ખી અથવા ચીપડી લીજે પઈસા ૬, સેર ત્રીન પાણીમેં નાખીજે: સુવાગો પઈસા ૨ નાખીજે: લોદર ત્રીન પઈસા ૩ નાખીજે: પાણી ત્રીન પાવ ઉતારે: પાછે કાજલ પઈસા ૧ ઘોટી સુકાય દેણી: પાછે શીતલ જલમેં ભીજોય દીજે: સ્યાહી હોય ચોખ્ખી પક્ષી.’

(૬) ‘કાજલ ટાંક ૬, બીજખોલ ટાંક ૧૨, ખેરનો ગુંદ ટાંક ૩૬, અક્ષીણ ટાંક ૦૧, ચપલતા પોથી ટાંક ૩, ક્ષટકડી કાચી ટાંક ૦૧, નિબના ઘોટાસું દિન સાત ત્રાંબાના પાત્રમાં ઘૂંટવી.’

કાગળ-કપડા ઉપર લખવાની શાહીના ઉપરોક્ત છ પ્રકારો પૈકી પ્રસ્તુતને દીર્ઘાસૂષી બનાવવા

૫૬ સ્વાગ એટલે ટંકણખાર એમ ટિપ્પણમાં જણાવેલું છે.

૫૭ શાહીનો આ પ્રકાર એક વૈદકના મુદ્રિત ગ્રંથમાંથી ઉતાર્યો છે. એ ગ્રંથનાં નામ અને સ્થળ યાદ નહિ હોવાથી લખ્યાં નથી.

માટે પ્રથમ પ્રકાર સર્વોત્તમ, આદરણીય તેમજ સુખસાધ્ય પણ છે. એ પ્રકારમાં જણાવ્યા મુજબ શાહીમાં ભાંગરાનો રસ નાખવાથી એ શાહી 'અક્ષરે અક્ષરે દીવા બજે' જેવી ચમકીલી અને ઘેરી થાય છે એ વાત તદ્દન જ ખરી છે, પણ તે સાથે એ પણ એટલું જ ખરું છે કે ભાંગરાના પ્રતાપે કાગળો કાળા પડવા સાથે લાંબે ગાળે જીર્ણ પણ થઈ જાય છે. અલબત્ત લાખ, કાથો કે હીરાકસીની જેમ એની તાત્કાલિક કે તીવ્ર અસર નથી થતી, તેમ છતાં અમારો અનુભવ અને ખ્યાલ છે સાંસુધી ભાંગરાનો રસ પડેલી શાહી કાગળના પુસ્તકને ચારપાંચ સૈકાથી વધારે જીવવા દેતી નથી; એટલે કાગળના પુસ્તક માટે શાહીના ચળકાટનો મોહ મૂકી કાજળ, ખીજબોળ અને ગુંદર એ ત્રણના મિશ્રણથી બનેલી શાહી વાપરવી વધારે સલામતીભરી છે.

કાજળ અને ખીજબોળનું પ્રમાણ સરખું લેવું અને ગુંદરનું પ્રમાણ બંનેથી બમણું લેવું. સ્વચ્છ ગુંદર અને ખીજબોળને પાણીમાં ભીંજવી, કપડાથી ગાળી, તાંબાની કઢાઈમાં ત્રણેને ભેગા કરી, એ ત્રણે બરાબર એકરસ થાય ત્યાં સુધી તાંબાની ખોળી ચડાવેલા લીંબડાના ઘૂંટા વડે ખૂબ ઘૂંટવાથી મધી-કાળી શાહી તૈયાર થાય છે. આ પ્રમાણે તૈયાર થએલી શાહીને સુકાવીને રાખી મૂકવી. જ્યારે કામ પડે ત્યારે પાણીમાં ભીંજવી મસળવાથી લખવા માટેની શાહી તૈયાર થાય છે.

આ એક પ્રકાર સિવાય બાકીના પ્રકારો કાગળ-કપડાનાં પુસ્તક લખવા માટે ઉપયોગી નથી. અલબત્ત, એ પ્રકારોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે બનાવેલી શાહી પછી જરૂર થાય છે, પરંતુ એ શાહી કાગળ-કપડાના પુસ્તકના જીવનને ટૂંકાવતી હોઈ કાગળ-કપડાનાં પુસ્તકો લખવા માટે ઉપયોગી નથી; પણ લાકડાની પાટી વગેરે ઉપર લખવા માટે એ શાહી અવશ્ય કામની છે. અમને લાગે છે તેમ એ બધા પ્રકારો તાડપત્રીય પુસ્તક લખવાની શાહીના પ્રકારોને આધારે ઉપજવી કાઢવામાં આવ્યા હશે.

કપડાના ટિપ્પણાની શાહી માટે નીચેનો પ્રકાર આપ્યો છે:

બોલસ્ય દ્વિગુણો ગુન્દો, ગુન્દસ્ય દ્વિગુણા મધી । મર્દયેદ્ યામયુગ્મં તુ, મધી વજ્રસમા મવેત્ ॥ ૧ ॥

કાળી શાહી માટે ખાસ સૂચનાઓ

'૧ કજ્જલમત્ર તિલતૈલતઃ સંજાતં ગ્રાહ્યમ્ । ૨ ગુન્દોઽત્ર નિમ્બસત્કઃ સ્વદિરસત્કો વલ્લસત્કો વા ગ્રાહ્યઃ । ધવસત્કસ્તુ સર્વથા ત્યાજ્યઃ, મધીવિનાશકારિત્વાત્ । ૩ મધીમધ્યે મહારાષ્ટ્રમાષયા 'ડૈરલી' इति પ્રસિદ્ધસ્ય રિઙ્ગણીવૃક્ષસ્ય વનસ્પતિવિશેષસ્ય ફલરસસ્ય પ્રક્ષેપે સતિ સતેજસ્ક-મક્ષિકાભાવાદયો ગુણા ભવન્તિ ।'

આમાં કહ્યું છે કે—૧ શાહી માટે કાજળ તલના તેલનું પાડેલું હોવું જોઈએ. ૨ શાહીમાં ગુંદર ખેરનો, લીંબડાનો કે આવળનો જ નાખવો; ધવનો કે ખીજ કોઈ જાતનો ગુંદર નાખવો નહિ. ૩ રીંગણી એટલે જેને મહારાષ્ટ્રી ભાષામાં 'ડૈરલી' કહેવામાં આવે છે તેના ફળના રસને શાહીમાં નાખવાથી તે ચમકીલી બને છે અને તેની કડવાશને લીધે માખીઓ આવતી નથી.

કાળી શાહીની બનાવટને અંગે ઉપરોક્ત હકીકત જણ્યા પછી નીચેની બાબતો લક્ષમાં રાખવા જેવી છે: જે શાહીમાં લાખ (લાક્ષારસ), કાથો, લોઢાનો કાટ કે ભૂકો વડે એ શાહી કપડા-કાગળ ઉપર લખવા માટે ઉપયોગી નથી; કારણકે આ બધી વસ્તુઓ સારામાં સારા કર્પકા-

કાગળને અતિ ટૂંક સમયમાં એટલેકે એક, બે કે વધારેમાં વધારે ત્રણ સૈકામાં જ ખાઈ જાય છે અને એ પુસ્તકની દશા તમાકુનાં સૂકાં પાંદડાં જેવી થઈ જાય છે. લાખ આદિ વસ્તુઓ તાડપત્રને જ માફક છે, કાગળ-કપડાને નહિ. ખીઆરસને શાહીમાં નાખવાથી તેની કાળાશમાં ખૂબ ઉમેરો થાય છે, પણ તેનો સ્વભાવ શુષ્ક હોઈ જો તે સહજ પણ વધારે પડી જાય તો શાહીમાં નાખેલા ગુંદરની ચિકાશને ખાઈ જાય છે અને એ શાહીથી લખેલું લખાણ પતરીરૂપ થઈ પોતાની મેળે ઉખડી જાય છે અથવા પાનાંનો આપસમાં ઘસારો થતાં પુસ્તકને કાળુંમેશ કરી મૂકે છે. ભાંગરાનો રસ ખરાબર માપસર નાખવામાં આવે તો તે એવી જોખમી કે એકાએક પુસ્તકનો નાશ કરે તેવી વસ્તુ નથી. કેટલાય પુસ્તક લખનારા-લખાવનારાઓ આ વસ્તુસ્થિતિથી અજાણ હોઈ ગમે તે જાતની શાહીથી પુસ્તકો લખે-લખાવે છે, તેનું પરિણામ એ આવે છે કે પુસ્તકો નજીકના જ લવિષ્યમાં ખવાઈને નાશ પામી જાય છે.

પુસ્તકોની કાળાશ અને જીર્ણતા

અહીં આપણે શાહીને કારણે થતી પુસ્તકોની અવદશાને અંગે કેટલુંક વિચાર્યા પછી પ્રસંગોપાત એ પણ જોઈ લઈએ કે લિખિત પુસ્તકોનાં પાનાંમાં કાળાશ અને જીર્ણતા શા કારણે આવે છે. કેટલાંક પુસ્તકો તેના ઉપર સૈકાઓ વહી જવા છતાં જેવાં ને તેવાં ઊંજળાં, ટકાઉ અને સારામાં સારી સ્થિતિમાં હોય છે, ન્યારે કેટલાંક પુસ્તકો કાળાં પડી જાય છે. કેટલાંક કાળાં પડવા ઉપરાંત એવાં ઘણાં જાય છે કે જે તેના ઉપર સહજ ભાર આવે, આંચકો લાગે કે વળા જાય તો તેના ટુકડા થવાનો ભય રહે અને જાળવીને વાંચવામાં આવે તો એકાએક કશીય હરકત ન આવે; ન્યારે કેટલાંક પુસ્તકો એવાં જીર્ણ થઈ જાય છે કે તેને ઉપાડવાની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ પોતાને સ્થાને પહોંચ્યાં પણ એ તૂટી જાય છે. કેટલાંક પુસ્તકોનાં પાનાંની એક બાજુ ઊંજળા અને એક બાજુ કાળા, પાનાનો અર્ધો ભાગ ઊંજળો અને અર્ધો ભાગ કાળો, અમુક પાનાં જીર્ણ અને અમુક પાનાં સારી સ્થિતિમાં, એક જ પાનામાં અમુક લીટીઓ સારી અને અમુક લીટીઓ જીર્ણ, આમ હોય છે. આ બધું બનવાનું કારણ શું?

આ બધીયે બાબતમાં અમે જાતે તેમજ તેના જાણકારો સાથે વિચાર કરતાં એમ જણાયું છે કે: ૧. કેટલીકવાર શાહી સારામાં સારી હોવા છતાં કાગળની બનાવટ જ એવી હોય છે કે જેથી સમય જતાં તે સ્વયં કાળા પડી જાય, નખળા પડી જાય કે સડી જાય છે. ૨. કેટલીકવાર શાહીમાં લાખ, કાથો, લોઢાનો કાટ વગેરે પદાર્થો પડ્યા હોય છે તેને લીધે અક્ષરો અને તેની આસપાસનો ભાગ કાળો પડી જાય, ખવાઈ જાય કે જીર્ણ થઈ જાય છે. ૩. કેટલીકવાર કાગળના માવાને સાફ કરવા માટે તેમાં નાખેલા ઉચ્ચ દાર જેવા પદાર્થોની વધારેપડતી કણીઓ કે રજકણો કાગળના જે ભાગમાં રહી ગયાં હોય તે સ્થળે સમય જતાં કાળા ડાઘા પડવાનો સંભવ છે. ૪. કેટલીકવાર ચોમાસાની શરદીને લીધે પાનાં ચોંટી ગયાં હોય તેને ઉખેડીને બેસમજને લીધે તડકામાં સૂકાવા મૂક્યાથી પાનાના જેટલા ભાગ ઉપર અને જે બાજુ ઉપર તડકો લાગે તે ભાગની સફેદી ઊડી જવા ઉપરાંત તે કાળાં પડી જાય છે. તડકો વધારેપડતો તીખો હોય અને તેની ગરમીની અસર વધારે પહોંચે તો પાનાંત્રી બંને ય બાજુની સફેદી ઊડી જાય છે, નહિ તો એક બાજુ કાળાશ અને એક બાજુ સફેદી

એમ એક જ પાનામાં બે ભાત પડી જાય છે. ૫ કેટલાક લહિયાઓ શાહી ફિક્કી પડી ન જાય એ માટે શાહીના ખડિયામાં લોઢાના દટાએલા ખીલા નાખી રાખે છે. શાહી ફિક્કી પડતાં તેને ખૂબ હલાવે છે એટલે લોઢાનો રગડ-કાટ ઉપર આવે છે. એ પછી જે પાનાં કે પંક્તિઓ લખાય તે કાળાંતરે કાળાશ અને જીર્ણતા પકડે છે અને એ રગડ-કાટ ભારે હોઈ નીચે બેસી જતાં તેની અસર ચાલી જાય છે—મંદ પડી જાય છે. આવાં જ કારણોને લીધે એક જ પુસ્તકમાં અમુક પાનાં, પાનાની અમુક બાજુ કે અમુક પંક્તિઓ સારી સ્થિતિમાં હોય છે અને અમુક જીર્ણ દશાએ પહોંચ્યાં હોય છે. ૬ કેટલીકવાર સારામાં સારી સ્થિતિનાં પુસ્તકોનાં આદિઅંતનાં પાનાં લાખ, કાથો, હીરાકસી, લોઢાનો કાટ વગેરે પડેલ શાહીથી લખાએલા પુસ્તક સાથે રહેવાને લીધે પણ કાળાશપડતાં અને જીર્ણ થઈ જાય છે. ૭ કેટલાક લહિયાઓ શાહી આછી—પાતળી ન પડી જાય એ માટે શાહીમાં ખીઆરસ નાખે છે. આ રસનો સ્વભાવ શુષ્ક હોઈ તેમાંનું પાણી શોષાઈને શાહી જડી પડી જાય છે. આ શાહીથી લખેલા અક્ષરો કાળા તેમજ જડા આવે છે; પરંતુ સામાન્યરીતે તેમજ ખાસ કરીને ચોમાસાની શરદીમાં પાનાંને આપસમાં ઘસારો લાગતાં તેના અક્ષરો અને પાનાં કાળાં થવા સાથે ચોંટી પણ જાય છે. આ પ્રમાણે કાગળની બનાવટ, શાહીની બનાવટ, બહારનું વાતાવરણ આદિ અનેક કારણોને લઈ લિખિત પુસ્તકોને જુદાજુદા પ્રકારની અસરો પહોંચે છે.

સોનેરી અને રૂપેરી શાહી

સોનાની કે ચાંદીની શાહી બનાવવા માટે સોનેરી કે રૂપેરી વરકને લઈ એકેએકે ખરલમાં ૫૮ નાખતા જવું અને તેમાં તદ્દન સ્વચ્છ, ધૂળ-કચરા વિનાના ધવના ગુંદરનું પાણી નાખી ખૂબ ઘૂંટવા, જેથી વરક વટાઈને ચૂર્ણ જેવા થઈ જશે. આ પ્રમાણે તૈયાર થએલા ભૂકામાં સાકરનું પાણી ૫૯ નાખી તેને ખૂબ હલાવવો. ન્યારે ભૂકો ખરાખર ફરીને નીચે બેસી જાય ત્યારે ઉપરનું પાણી ધીરેધીરે બહાર કાઢી નાખવું. પાણી કાઢતી વખતે એટલું ધ્યાન રાખવું કે પાણી સાથે સોના-ચાંદીનો ભૂકો નીકળી ન જાય. આ રીતે ત્રણ ચાર અગર તેથી વધારે વાર કરવાથી તેમાંનો ગુંદર ધોવાઈને સાફ થયા પછી જે સોના ચાંદીનો ભૂકો રહે એ આપણી સોનેરી-રૂપેરી શાહી સમજવી.

કોઈને અનુભવ ખાતર થોડી સોનેરી કે રૂપેરી શાહી બનાવવી હોય તો કાચની રકાખીમાં ધવના ગુંદરનું પાણી ચોપડી, તેના ઉપર વરકને છૂટો નાખી, આંગળી વડે ઘૂંટી, ઉપર પ્રમાણે ધોવાથી સોનેરી રૂપેરી શાહી થઈ શકશે.

લાલ શાહી

સારામાં સારો કાચો લિંગજોક, જે ગાંગડા જેવો હોય છે અને જેમાં પારો રહે છે, તેને

૫૮ ખરલ સારામાં સારો લેવો કે જે ઘસાય તેવો કે ઊતરે તેવો ન હોય. જો એ ખરલ ઘસાય તેવો કે ઊતરે તેવો હોય તો તેની કાંકરી સોનાચાંદીની શાહી સાથે લખતાં તે શાહી ખરાખ અને ઝાંખી થઈ જાય છે.

૫૯ સાકરનું પાણી નાખવાથી શાહીમાંની ગુંદરની ચિકાશ ધોવાય છે અને સોનાચાંદીની શાહીના તેજનો હાસ થતો નથી. સાકરના પાણીમાં સાકરનું પ્રમાણ મધ્યમસર લેવું.

ખરલમાં નાખી ૧૦ સાકરના પાણી સાથે ખૂબ ઘૂંટવો. પછી તે હિંગજોકને ઠરવા ઠઈ ઉપર જે પીળાશપડતું પાણી તરી આવે તેને ધીરેધીરે બહાર કાઢી નાખવું. અહીં પણ પીળાશપડતા પાણીને બહાર કાઢતાં એ ધ્યાનમાં રાખવું કે એ પાણીની સાથે હિંગજોકનો લાલાશપડતો શુદ્ધ ભાગ બહાર નીકળી ન જાય. ત્યાર બાદ તેમાં ફરીથી સાકરનું પાણી નાખી ઘૂંટવો અને ઠયાં પછી ઉપર તરી આવેલા પીળાશપડતા પાણીને પૂર્વવત્ ફરી બહાર કાઢી નાખવું. આ પ્રમાણે જ્યાં સુધી પીળાશ દેખાય ત્યાં સુધી કર્યાં કરવું. ધ્યાનમાં રહે કે આમ બે પાંચ વખત કર્યે નથી ચાલતું, પણ લગભગ દસથી પંદર વાર આ રીતે ઘોચા પછી જ શુદ્ધ લાલ સુરખ જેવો હિંગજોક તૈયાર થાય છે. ઘણો મોટો ઘણુ હોય તો આથી પણ વધારે વાર હિંગજોકને ઘોવો પડે છે. ઉપર પ્રમાણે ઘોવાઈને સ્વચ્છ થએલા હિંગજોકમાં સાકર અને ગુંદરનું પાણી નાખતા જવું અને ઘૂંટતા જવું. બરાબર એકરસ થયા પછી જે હિંગજોક તૈયાર થાય તેને વડીઓ પાડી સુકવવો. કામ પડે ત્યારે જેવો જડો પાતળો રંગ જોઈએ તે પ્રમાણે તેમાં પાણી નાખી તેને વાપરવો.

આ બનાવટમાં ગુંદરનું પ્રમાણ ઓછુંવતું ન થાય એ માટે વચમાં વચમાં તેની પરીક્ષા કરતા રહેવું; એટલેકે તૈયાર થતા હિંગજોકના આંગળી વડે એક પાના ઉપર ટીકા કરી એ પાનાને ભેજવાળી જગ્યામાં (પાણીઆરામાં અગર પાણીની હવાવાળા ઘડામાં) બેવડું વાળી મૂકવું. જો તે પાનું એકાએક ન ચોંટે તો ગુંદરનું પ્રમાણ વધારે નથી થયું એમ સમજવું અને એ ટીકાને સુકાઈ ગયા પછી નખથી ખોતરતાં સહજમાં ઉખડી જાય તો ગુંદર નાખવાની જરૂરત છે, એમ જાણવું.

અષ્ટગંધ

૧ અગર ૨ તગર ૩ ગોરોચન ૪ કસ્તૂરી ૫ રક્તચંદન ૬ ચંદન ૭ સિંદુર અને ૮ કેસર, આ આઠ સુગંધી દ્રવ્યોના મિશ્રણથી અષ્ટગંધ બને છે. અથવા ૧ કપૂર ૨ કસ્તૂરી ૩ ગોરોચન ૪ સંધરક ૫ કેસર ૬ ચંદન ૭ અગર અને ૮ ગેહૂલા, આ આઠ કિંમતી દ્રવ્યોના મિશ્રણથી પણ અષ્ટગંધ બનાવવામાં આવે છે.

યક્ષકર્દમ

૧ ચંદન ૨ કેસર ૩ અગર ૪ બરાસ ૫ કસ્તૂરી ૬ મરચકંકોલ ૭ ગોરોચન ૮ હિંગજોક ૯ રતંજણી ૧૦ સોનેરી વરક અને ૧૧ અંબર, આ અગિયાર સુગંધી અને બહુમૂલાં દ્રવ્યોના મિશ્રણથી યક્ષકર્દમ બને છે.

અષ્ટગંધ અને યક્ષકર્દમ આ બંનેનો ઉપયોગ મંત્ર-તંત્ર-યંત્રાદિ લખવા માટે થાય છે.

‘મધી’ શબ્દનો પ્રયોગ

ઉપર અમે કાળી, લાલ, સોનેરી, રૂપેરી શાહીઓ બતાવી ગયા, એને આપણે ત્યાં મધી એ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. ખરૂં જોતાં ‘મધી’ શબ્દનો વાચ્યાર્થ મેષ-કાજળ થાય છે, એટલે

૬૦ સાકરનું પાણી ઘણી સાકર નાખીને ન બનાવવું પણ મધ્યમસર સાકર નાખવી.

એ શબ્દનો પ્રયોગ કાળી શાહી માટે જ ઘટી શકે; તેમ છતાં એ શબ્દ લખવાના સાધન તરીકે વપરાતી દરેક જાતની શાહી માટે રૂઢ થઈ ગયો છે અને તેથી ૬૧ કાળી મધી, લાલ મધી, સોનેરી મધી, રૂપેરી મધી એમ દરેક સાથે 'મધી' શબ્દનો પ્રયોગ થએલો આપણે જોઈએ છીએ. આનું કારણ એ છે કે આપણે ત્યાં લખવાના સાધન તરીકે મુખ્યત્વે કરીને મધી-કાજળ-પ્રધાન કાળી શાહીનો ઉપયોગ થતો; કાળાંતરે એ જ 'મધી' શબ્દ દરેક લખવાના સાધનના અર્થમાં, પછી તે સોનેરી હો, રૂપેરી હો કે લાલ એ દરેકમાં, રૂઢ થઈ ગયો છે. ઘણાખરા શબ્દો કે નામો માટે એમ જ બને છે કે જે એક વખત મુખ્ય કે લાક્ષણિક હોય તે કાળાંતરે રૂઢિરૂપ બની જાય છે. દા. ત. મધીલાજન (કાળી શાહી માટે), ખડિયો (ખડી માટે), લિપ્યાસન (ગમે તે રંગની શાહી માટે) વગેરે જુદાજુદા અર્થને સૂચવતા શબ્દોનો આપણે એકસરખી રીતે 'ખડિયા' અર્થમાં પ્રયોગ કરીએ છીએ.

મધીલાજન

ઉપર જણાવેલી શાહીઓ ભરવાના પાત્રનું નામ 'મધીલાજન' છે. ખાસ કરી આ નામનો પ્રયોગ કાળી શાહી ભરવાના પાત્ર માટે થતો. આ નામ આપણને એ માહિતી પૂરી પાડે છે કે આપણે ત્યાં પ્રાચીન કાળમાં મુખ્યપણે કાળી શાહીથી જ પુસ્તકો લખવાનો રિવાજ હતો. સોનેરી આદિ શાહીઓથી લખવાની પ્રથા પાછળથી જન્મી છે. 'મધીલાજન' શબ્દ 'ખડિયો' શબ્દની જેમ દરેક રંગની શાહીના પાત્ર માટે એકસરખી રીતે વાપરી શકાય છે. રાજપ્રશ્નીયસૂત્રમાં આનું નામ લિપ્યાસન^{૬૨} આપ્યું છે એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. અત્યારે આપણા જમાનામાં કેટલીયે જાતના ખડિયાઓ બને છે, પણ જૂના જમાનામાં તે કેવી જાતના બનતા હશે એ જાણવાનું ખાસ સાધન આપણી સામે નથી; તેમ છતાં આપણા કેટલાક જૂના સંગ્રહો, લેખકો, વ્યાપારીઓ વગેરે પાસે જેતાં જાણી શકાય છે કે જૂના વખતમાં આપણે ત્યાં પિત્તળના નાનામોટા અનેક જાતના ખડિયાઓ બનતા હતા. કેટલાક લોકો એ માટે પિત્તળની દાખડીઓને કામમાં લેતા, અને કેટલાએક માટી વગેરેના બનાવેલા પણ વાપરતા હોવા જોઈએ; તોપણ અમને લાગે છે કે પ્રાચીન કાળમાં આપણે ત્યાં ધાતુના ખડિયા જ વધારે પ્રમાણમાં વપરાતા હશે.

ચિત્રકામ માટે રંગો

પુસ્તકના ચિત્રકામ માટે ઉપયોગી રંગો તરીકે ઉપર અમે જે શાહીઓ જણાવી આવ્યા છીએ એ કામમાં લેવામાં આવતી હતી. કાળા રંગ તરીકે કાળી શાહી, સોનેરી-રૂપેરી રંગ તરીકે સોનેરી-રૂપેરી શાહી અને લાલ રંગ તરીકે હિંગલોક વાપરવામાં આવતો હતો. પીળા અને ઘોળા

૬૧ જુઓ ટિપ્પણી ૩૦ (જ).

૬૨ રાજપ્રશ્નીયસૂત્રની ટીકામાં આચાર્ય શ્રીમલયગિરિએ લિપ્યાસનું સં. રૂપ .લિપ્યાસન આપ્યું છે; પરંતુ પંડિતવર્ય શ્રીયુત સુખલાલજીનું કહેવું છે કે લિપ્યાસન એ નામ સં. લેખ્યાસન ઉપરથી બન્યું હોતું જોઈએ. અર્થનું અનુસંધાન અને યોગ્યતા વિચારતાં આ કલ્પના વધારે સંગત જણાય છે.

રંગ તરીકે અમે આગળ સંશોધનવિભાગમાં જણાવીશું એ હરતાલ અને સફેદાનો ઉપયોગ કરાતો હતો. આ સિવાયના બીજા રંગો એકબીજા શાહીઓના મિશ્રણથી ઉપજાવવામાં આવતા હતા. દા. ત. હરતાલ અને હિંગજોક મેળવી નારંગી રંગ બનાવતા હતા; હિંગજોક અને સફેદો મેળવી ગુલાબી રંગ બનાવતા હતા; હરતાલ અને કાળી શાહી મેળવી લીલો રંગ બનાવતા હતા ઇત્યાદિ. કેટલીકવાર ચિત્રકામ માટે ઉપયોગી કેટલાક રંગો એકબીજા પદાર્થોના મિશ્રણથી તૈયાર કરવામાં આવતા હતા. અમારી પાસે એક પાતું છે જેમાં એવા કેટલાક રંગોની બનાવટને લગતી નોંધ છે, જે અહીં આપીએ છીએ:

‘અથ^{૬૩} ચીત્રામણ રંગ ભર્યાની વીધી: (૧) સફેદો ટાં. ૪—ખ્યાવડી (પીઉડી) ટાં. ૧, સીંધુર ટાં. ૧૧—ગોરો રંગ હોષ. (૨) સીંધુર ટાં. ૪, પોથી ગલી ટાં. ૧—ખારીક રંગ હોષ. (૩) હરતાલ ટાં. ૧, ગલી ટાં. ૧૧—નીલો રંગ હોષ. (૪) સફેદો ટાં. ૧, અલતો ટાં. ૧૧—ગુલાબી રંગ હોષ. (૫) સફેદો ટાં. ૧, ગલી ટાં. ૧—આકાશી (આસમાની) રંગ હોષ. (૬) સીંધુર ટાં. ૧, ખ્યાવડી (પીઉડી) ટાં. ૧૧—નારંગી રંગ હોષ.’

ઉપરોક્ત રંગોને, તેની સાથે સ્વચ્છ ગુંદરનું પાણી નાખી હસ્તલિખિત પુસ્તકના ચિત્રકામ માટે વાપરવામ આવે છે.

(૪) જે લખાય તે—જૈન લિપિ

લિપિનો વારસો

‘જે લખાય તે’ એ સાધનમાં લિપિનો સમાવેશ થાય છે. અમે અગાઉ જણાવી ચૂક્યા છીએ કે જૈન પ્રજા એક કાળે મગધવાસિની હતી, પરંતુ તે પછી ભયંકર દુકાળો અને સાંપ્રદાયિક સાહ-મારી વગેરેને પરિણામે એ ભૂમિનો ત્યાગ કરીને સૌરાષ્ટ્ર-ગૂજરાતની ભૂમિમાં સ્થાયી નિવાસ કર્યા છતાં એ પ્રજા ત્યાંની સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારોને વિસરી ગઈ નહોતી. એ સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારોએ જૈન પ્રજાની લેખનકળામાં પોતાનું અસ્મિત્વ સ્થાપિત કર્યું છે, જેને પરિણામે મગધની મુખ્ય લિપિ બ્રાહ્મીબંગલાની^{૬૪} છાયા જૈન લિપિમાં ઊતરી આવી છે. એ છાયા એટલે અક્ષરના મરોડ, યોજના પડિમાત્રા વગેરે. બ્રાહ્મીદેવનાગરી અથવા દેવનાગરી લિપિમાંથી પડિમાત્રાની પ્રથા વિક્રમની દસમી શતાબ્દી પહેલાંથી ઘટતાં ઘટતાં આજે એ સદંતર લુપ્ત થઈ ગઈ છે, ન્યારે અત્યારની બ્રાહ્મીબંગલા અથવા બંગાળી લિપિમાં પડિમાત્રાની એ પ્રથા એકધારી ચાલુ જ છે. આ કારણથી પ્રાચીન લિપિના જૈન ગ્રંથો વાંચનારને માટે સૌ પહેલાં બંગાળી લિપિ જાણી લેવી એ વધારેમાં વધારે સગવડતા-ભર્યું છે. સેંકડો વર્ષના અનેકાનેક સંસ્કારોને અંતે આજે જૈન લિપિ ગમે તેટલું પરિવર્તન પામી હોય, તેમ છતાં જૈન ગ્રંથોની લિપિ અને બંગાળી લિપિ એ ઉભયની તુલના કરનાર સહેજે સમજી શકશે

૬૩ રંગોની નોંધનું આ પાતું પાટણનિવાસી મારા શિષ્ય મણિલાલ પાંડ્યે પાસેથી ઉપલબ્ધ થયું છે.

૬૪ ભારતવર્ષની પ્રચલિત અત્યારની દેવનાગરી, બંગાળી આદિ તમામ લિપિઓ બ્રાહ્મી લિપિના જ પ્રકારાંતર હોઈ અમે એ લિપિઓનો અહીં બ્રાહ્મીબંગલા, બ્રાહ્મીદેવનાગરી એ નામથી ઉલ્લેખ કર્યો છે.

કે જૈન લિપિમાં મગધની સંસ્કૃતિનો જ મૌલિક વારસો છે

જૈન લિપિ

અમે ઉપર જણાવ્યા ગયા તે મુજબ અને હજી આગળ વિસ્તારથી જણાવીશું તેમ લેખન-કળામાં જૈન શ્રમણ સંસ્કૃતિએ પોતાને અનુકૂળ લિપિના ફેરફાર, સુધારાવધારા, અનેક જાતના સંકેતોનું નિર્માણ વગેરે કરેલાં હોઈ એ લિપિએ કાળે કરી જીદું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને તે 'જૈન લિપિ' એ નામે ઓળખાવા લાગી. આ લિપિનું સૌષ્ઠ્ય અને વ્યવસ્થિતતા જેટલા પ્રમાણમાં જૈન સંસ્કૃતિમાં જળવાયાં અને કેળવાયાં છે એટલાં ભાગ્યે જ બીજે હશે. એ ઉપરાંત જૈન લેખનકળાનાં સર્વ-દિગ્ગામી વિવિધ સાધનોનો સંગ્રહ અને તેનું નિષ્પાદન, લેખકોને ઉત્પન્ન કરી તેમનો અને તેમની કળાનો નિર્વાહ કરવો, લિખિત પુસ્તકોના સંશોધનની પદ્ધતિ તેનાં સાધનો અને ચિહ્ન-સંકેતો, જૈન લિપિના વર્ણો સંયોગાક્ષરો અને મરોડ વગેરે દરેક જુદા પડતા તેમ જ નવીન છે.

જૈન લિપિનો મરોડ

જેમ બ્રાહ્મીદેવનાગરી લિપિ એક જ જાતની હોવા છતાં જુદીજુદી ટેવો, પસંદગી, સહવાસ, સમયનું પરિવર્તન, મરોડ આદિને લીધે અનેક રૂપમાં વહેંચાઈ ગઈ છે તેમ એક જ જાતની જૈન લિપિ પણ જુદીજુદી ટેવો, પસંદગી આદિને કારણે અનેક વિભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે. જેમ આજની જૈન લિપિમાં યતિઓની લિપિ, ખરતરગચ્છીય^{૬૫} લિપિ, મારવાડી લેખકોની લિપિ, ગુજરાતી લેખકોની લિપિ, કોઇના લાંબા અક્ષરો તો કોઇના પહોળા અક્ષરો ત્યારે કોઇના ગોળ અક્ષરો, કોઇના સીધા અક્ષરો તો કોઇના પૂંજડાં ખેંચેલા અક્ષરો, કોઇના ટુકડારૂપ અક્ષરો તો કોઇના એક જ ઉદાવથી લખેલા અક્ષરો એમ અનેક પ્રકારો છે, તેમ પ્રાચીન કાળમાં પણ એ પ્રકારો વિદ્યમાન હતા (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૧ વગેરેમાંની લિપિઓ); એટલે અહીં યતિઓની લિપિ વગેરે જે નામો આપવામાં આવ્યાં છે તેનો અર્થ એટલો જ સમજવાનો છે કે લિપિ લખવાના અમુક પદ્ધતિના પ્રાચીન વારસાને તેણે તેણે વધારે પ્રમાણમાં જળવી રાખેલો છે. યતિઓની લિપિ મોટે ભાગે અક્ષરના ટુકડા^{૬૬} કરીને લખેલી હોય છે, જ્યારે ખીજા બધા લેખકોની લિપિ મોટે ભાગે એક જ ઉપાડથી લખાએલી હોય છે. બધા યે લહિયાઓની લિપિમાં અ, સ આદિ અક્ષરો અને લિપિનો મરોડ અમુક જાતનો જ હોય છે, જ્યારે ખરતરગચ્છીય લિપિમાં એ અક્ષરો તેમ જ લિપિનો મરોડ કાંઈ જુદાઈ ધરાવતો જ હોય છે. યતિઓના ટુકડારૂપે લખાએલા અક્ષરો મોટે ભાગે અત્યંત શોભાવાળા, પાંખડાં સુડોળ અને સુરેખ હોય છે. મારવાડી લેખકો અક્ષરોનાં નીચેનાં પાંખડાં પૂંજડાંની જેમ ઓછાં ખેંચે છે

૬૫ સ્વર્ગસ્થ પાટણવાસી શિલ્પશાસ્ત્રપારંગત વિદ્વાન યતિવર્ધ શ્રીમાન હિમ્મતવિજયજી એમ કહેતા હતા કે આજથી લગભગ ત્રણસો વર્ષ પહેલાં એક ખરતર ગચ્છીય આચાર્ય—જેમનું નામ અમે વીસરી ગયા છીએ,—યથા હતા તેમનાથી ચાલુ થએલી અમુક પદ્ધતિની લિપિને 'ખરતરગચ્છીય' લિપિ કહેવામાં આવે છે.

૬૬ 'ટુકડા કરવા'નો અર્થ એ છે કે અક્ષર લખતાં તેનાં સાધાંવાંકાં, આડાંઊંલાં, ઉપરનાં અને નીચેનાં પાંખડાં અને વળાકને છૂટા પાડીને લખવાં અને જોડવાં; જે જોતાં સહેજે સમજી શકાય કે લેખકે અમુક અક્ષરને અમુક વિભાગે લખેલો છે.

અથવા લગભગ સીધાં જ લખે છે, જ્યારે ખીબ લેખકો કાંઈક વધારેપડતાં ખેંચે છે. આ બધા અવાંતર લિપિભેદોને નહિ જાણનારા લિપિને આધારે સમયનિર્ણયનાં અનુમાનો કરવામાં ઘણીવાર ભૂલ કરી બેસે છે.

લિપિનું સૌંદર્ય

‘અક્ષરાણિ સમશીર્ષાણિ, વર્તુલ્લાણિ ઘનાણિ ચ । પરસ્પરમલગ્નાણિ, યો લિખેત્ સ હિ લેખકઃ ॥’
 ‘સમાણિ સમશીર્ષાણિ, વર્તુલ્લાણિ ઘનાણિ ચ । માત્રાસુ પ્રતિબદ્ધાણિ, યો જાનાતિ સ લેખકઃ ॥’
 ‘શીર્ષોપેતાન્ સુસંપૂર્ણાન્, શુભશ્રેણિગતાન્ સમાન્ । અક્ષરાન્ વૈ લિખેદ્ યસ્તુ, લેખકઃ સ વરઃ સ્મૃતઃ ॥’

આ શ્લોકો લિપિ અને લેખક એ બંનેયના આદર્શના સૂચક છે. અર્થાત્ અક્ષરો સીધી લીટીમાં ગોળ અને સઘન, હારબંધ છતાં એકબીજાને અડકે નહિ તેવા ઘૂટા, તેમજ તેનાં માથાં, માત્રા વગેરે અખંડ હોવા સાથે લિપિ આદિથી અંત સુધી બરાબર એકધારી લખાઈ હોય તેવા હોય તો તે ‘આદર્શ લિપિ’ છે; અને આ જાતની લિપિ-અક્ષરો લખી શકે એ જ ‘આદર્શ લેખક’ કહી શકાય. જૈન જ્ઞાનભંડારોનું નિરીક્ષણ કરનારને એમ કહેવાની જરૂરત ભાગ્યે જ હોઈ શકે કે જૈન સંસ્કૃતિએ આદર્શ લેખકો અને આદર્શ લિપિને ઉત્પન્ન કરવા અને તેને ટકાવી રાખવા કેટલી કાળજી રાખી હતી.

લિપિનું માપ

લિપિની સુંદરતાને અંગે ટૂંકમાં જણાવ્યા પછી તેને માટે એક ખાસ વસ્તુ કહેવાની બાકી રહે છે અને તે તેનું માપ છે. લગભગ વિક્રમની અગિયારમી સદીથી શરૂ કરી આજ સુધીમાં લખાએલ જે ઢગલાબંધ પુસ્તકો આપણી સામે હાજર છે તે તરફ બારીકાઈથી નજર કરતાં લિપિની સુંદરતાને નિહાળ્યા પછી આપણું ધ્યાન તેમાંના અક્ષરો અને લીટીલીટી વચ્ચેના અંતરના માપ તરફ જાય છે. પ્રાચીન લલિયાઓ અક્ષરનું માપ મોટું રાખતા અને લીટીલીટી વચ્ચેનું અંતર અક્ષરના માપ કરતાં અનુમાને ત્રીજા ભાગનું અથવા કેટલીકવાર તે કરતાં પણ ઓછું રાખતા (જુઓ ચિત્ર નં. ૫-૭-૯-૧૦-૧૧ વગેરે); જ્યારે અત્યારના લેખકો અને કેટલાક જૂના લલિયાઓ પણ અક્ષરનું અને લીટીલીટી વચ્ચેના અંતરનું માપ એકસરખું રાખે છે. આ કારણને લીધે એકસરખી ગણતરીની પંક્તિઓવાળી અને એકસરખા લાંબા પહોળા માપની પ્રાચીન હસ્તલિખિત પ્રતિઓના અક્ષરો મોટા જણાશે, જ્યારે અર્વાચીન તે જ માપની હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાંના અક્ષરો નાના દેખાશે. ચાલુ વીસમી સદીમાં કેટલાક પ્રાચીન પ્રણાલિનો વારસો ધરાવનારા યતિલેખકો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે લીટીલીટી વચ્ચેનું અંતર ઓછું રાખી મોટા માપના અક્ષરો લખતા હોવા છતાં ચાલુ સદીમાં લિપિની એ પ્રથા અને એ વારસો એકંદર અદૃશ્ય થઈ ચૂકેલાં છે.

અગ્રમાત્રા અને પડિમાત્રા

લિપિના માપ સાથે સંબંધ ધરાવતી અગ્રમાત્રા^{૬૭} અને પડિમાત્રાને અંગે અહીં કાંઈક

૬૭ ‘અગ્રમાત્રા’ અને ‘પડિમાત્રા’ એ શબ્દો પૈકી ‘પડિમાત્રા’ શબ્દ સર્વત્ર પ્રચલિત છે, પણ ‘અગ્રમાત્રા’ શબ્દ પ્રચલિત નથી. ‘અગ્રમાત્રા’ શબ્દ ‘પડિમાત્રા’ શબ્દના અર્થને લક્ષ્યમાં રાખી અમે ઉપભવી કાઢ્યો છે. ‘પડિમાત્રા’ શબ્દ કયા શબ્દ ઉપરથી બન્યો છે અને

કહેવું ઉચિત છે. આપણા પ્રાચીન લેખકો જે લીટી વચ્ચેનું અંતર ઓછું રાખતા હોઈ તે ઠેકાણે લખાતાં હ્રસ્વ-દીર્ઘ ઇ-ઉનાં પાંખડાં (િ િ ૭ ૯), માત્રા (ં ં) વગેરેને નાના માપમાં અથવા અગ્રમાત્રા પૃષ્ઠિમાત્રા રૂપે લખતા હતા. એટલેકે હ્રસ્વ-દીર્ઘ ઉકારનાં પાંખડાંને અત્યારે આપણી ચાલુ લિપિમાં લખીએ છીએ તેમ અક્ષરની નીચે ન લખતાં જે રીતે દીર્ઘ ઋ અને હ્રસ્વ-દીર્ઘ ઋ ઋ માં ઉકાર જોડવામાં આવે છે તેમ દરેક અક્ષરની આગળ જોડતા, અને અત્યારે પણ કેટલાએક લેખકો એ રીતે જોડે છે. આને અમે ‘અગ્રમાત્રા’ તરીકે ઓળખાવીએ છીએ. આ અગ્રમાત્રાઓ આજે અધોમાત્રાના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયેલી છે. અત્યારે અક્ષરની સાથે જોડાતા હ્રસ્વ-દીર્ઘ ઉકાર (૭ ૯) એ પ્રાચીન આકૃતિઓના પરિણામરૂપ છે. જેમ હ્રસ્વ-દીર્ઘ ઉકાર ‘અગ્રમાત્રા’ તરીકે લખાતા હતા તેમ આપણી માત્રાઓ, ચાલુ લિપિમાં લખાય છે તેમ ‘ઊર્ધ્વમાત્રા’ તરીકે અર્થાત્ અક્ષરની ઉપર ન લખાતાં અક્ષરની પાછળ લખાતી હતી, અને એ જ કારણથી આપણે ત્યાં એ માત્રાઓને ‘પડિમાત્રા’ (સં. પૃષ્ઠિમાત્રા=પ્રા. પટ્ટિમાત્રા=ગુ. પઢિમાત્રા) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. એ પડિમાત્રાઓ કાળે કરી ઊર્ધ્વમાત્રા તરીકે એટલે અક્ષરની ઉપર લખાવા લાગી છે. દા. ત. કે=ક, યે=ય, નો=ના, મૌ=મો ઇત્યાદિ. ટૂંકમાં અમારા કથનનો આશય એ છે કે પ્રાચીન કાળમાં લખાતી અગ્રમાત્રાઓ અને પૃષ્ઠિમાત્રાઓ (પડિમાત્રાઓ) પાછળના જમાનામાં અધોમાત્રા અને ઊર્ધ્વ-માત્રાના રૂપમાં ફેરવાઈ ગઈ છે.

અહીં અમે પ્રાચીન વર્ણુમાળાના વિકાસને અંગે લખવા નથી એટલા, તેમ છતાં આ વિષયને અહીં આટલો ચર્ચવાનું કારણ એ છે કે પ્રાચીન લેખકોએ પોતાના લેખનમાં સુગૃમતા અને લિપિમાં

એનો ખરો અર્થ શો હશે એ માટે કોઈ પ્રાચીન ઉલ્લેખ મળતો નથી. તેના ભણકારેને એ માટે પૂછતાં તેઓ સં. પ્રતિમાત્રા શબ્દનો નિર્દેશ કરે છે, પરંતુ ‘પ્રતિમાત્રા’ શબ્દથી વાસ્તવિક અર્થ પ્રગટ થતો નથી એમ અમને લાગે છે; એટલે અમે ‘પડિમાત્રા’ શબ્દને સં. પૃષ્ઠિમાત્રા શબ્દ ઉપરથી આવેલો માનીએ છીએ, જેનો ‘અક્ષરની પાછળ લખાતી માત્રા’ એ વાસ્તવિક અર્થ ઘટમાન છે. આ રીતે ‘અક્ષરની આગળ લખાતી માત્રા’ એ અર્થને ધ્યાનમાં રાખી અમે ‘અગ્રમાત્રા’ શબ્દ ઉપલબ્ધી કાઢ્યો છે.

પ્રાચીન લિપિમાં પડિમાત્રાને જેટલો અવકાશ હતો અને તેનો પ્રચાર હતો તેના દર્શાવે જેટલો એ અગ્રમાત્રાને અવકાશ કે તેનો પ્રચાર નહોતો, એ પ્રાચીન શિલાલેખો અને પુસ્તકો જોતાં સમજી શકાય છે. પડિમાત્રાનો પ્રચાર એક કાળે લગભગ સાર્વત્રિક અને નિયત હતો, જ્યારે અગ્રમાત્રા માટે તેમ ન હતું. પડિમાત્રા લખવાની પદ્ધતિ એ, લિપિનો એક વિશિષ્ટ વારસો છે, જ્યારે અગ્રમાત્રાની પદ્ધતિ એ લિપિ લખવાની સુગૃમતા અને સુધરતાને આલારી છે એમ અમે માનીએ છીએ. પડિમાત્રાનું લેખન આજે સર્વથા આથમી ગયું છે, જ્યારે અગ્રમાત્રાનું લેખન આજે કેટલાક લેખકોમાં ચાલુ છે.

કેટલાક વિકાસોનું માનવું એવું છે કે વિક્રમની તેરમી સદી પહેલાં પડિમાત્રા જ લખાતી હતી. ઊર્ધ્વમાત્રાનો ત્યારે પ્રચાર જ ન હતો; આ માન્યતા તદ્દન ભૂલભરેલી છે. વિક્રમની બારમી સદી અને તે પહેલાં લખાયેલા એવા અનેક ગ્રંથો અને શિલાલેખો આજે મળે છે, જેમાં પડિમાત્રાને બદલે ઊર્ધ્વમાત્રાઓ પણ લખેલી છે.

પાટણના સંઘવીના પાડાના જૈન જ્ઞાનભંડારમાંના પંચસંગ્રહ સ્વોપજ્ઞ ટીકા વગેરે અગિયારમા સૈકામાં લખાયેલા જેવા લાગતા ગ્રંથોમાં ઊર્ધ્વમાત્રાઓ જ લખાયેલી છે. (ભુ. ચિત્ર નં ૧૧માં ઉપરનું પહેલું ૧૫૬ નંબરનું પાનું).

‘સંતેજ’ના જૈન મંદિરમાં એક પ્રતિમાના પરિકર ઉપર સંવત ૧૧૨૪નો લેખ છે, તેમાં પડિમાત્રા બીલકુલ ન હોતાં બધીયે ઊર્ધ્વમાત્રાઓ જ લખેલી છે.

ભારતીય જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિ અને લેખનકળા

૫૧

ગૌરવ જળવાય એ માટે કેવીકેવી પદ્ધતિઓ સ્વીકારી હતી તેનો ટૂંક ખ્યાલ આવે. જેમજેમ લેખનમાંથી અગ્રમાત્રા અને પૃષ્ઠમાત્રા ઓસરતાં ગયાં અને તેનું સ્થાન અધોમાત્રા-ઉર્ધ્વમાત્રાએ લીધું તેમતેમ લિપિના માપમાં ટૂંકાપણું અને અધોમાત્રા-ઉર્ધ્વમાત્રામાં મોટાપણું આવતાં રહ્યાં છે, જેનો પરિપાક આપણે આજની લિપિમાં અનુભવીએ છીએ.

(૫) જૈન લેખકો

પ્રાચીન કાળના જૈન લેખકો, તેમની લેખનપદ્ધતિ, તેમનાં લેખન વિષયક સાધનો, તેમની ટેવો, તેમનો લેખનવિરામ વગેરે કયા પ્રકારના હશે, એ આપણે આપણી સમક્ષ વિદ્યમાન પ્રાચીન હસ્તલિખિત સાહિત્ય, લેખક આદિને લગતા ક્રેટલાક પ્રાચીન ઉલ્લેખો અને અત્યારના લેખકોની ખાસ ખાસ ટેવો, વર્તણૂક આદિને લક્ષમાં લઈ તારવી શકીએ છીએ.

જૈન લેખકો

પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકોના અંતમાંની લેખકોની પુષ્પિકાઓ જોતાં સ્પષ્ટપણે સમજી શકાય છે કે પુસ્તકલેખન નિમિત્તે જૈન પ્રજ્ઞના આશરો નીચે કાયસ્થ, બ્રાહ્મણ, નાગર, મહાત્મા, ભોજક વગેરે અનેક જાતિઓનાં ૧૮ કુળોનાં કુળો નભતાં હતાં. જૈન પ્રજ્ઞનું મનરંજન કરવા માટે એ જાતિઓ પોતાનું સમગ્ર જીવન જૈન લેખનકળાવિષયક કુશળતા મેળવવા પાછળ ઓવારી નાખતી અને જૈન પ્રજ્ઞ એ દલાધર લેખકોનાં આખાં કુળોનાં કુળોને પોતાની ઉદારતાથી અપનાવી લેતી; જેને પરિણામે એ કલાવિદ્ધ લેખકો જૈન પ્રજ્ઞને આશ્રિત રહેવામાં અને પોતાને ‘જૈનલેખક-જૈનલહિયા’ તરીકે ઓળખાવવામાં આત્મગૌરવ માનતા. એ લેખકોએ જૈન પ્રજ્ઞનાં પુસ્તકો લખવામાં જેટલું લિપિનું સૌષ્ઠ્ય, કળા અને નિપુણતા દાખવ્યાં છે એટલાં ભાગ્યે જ ખીજી પ્રજ્ઞનાં પુસ્તકો લખવામાં દાખવ્યાં હશે; તેમજ તેમની એ કળા અને એ હોશિયારીનાં મૂલ્ય જૈન પ્રજ્ઞની જેમ ભાગ્યે જ કોઈ પ્રજ્ઞએ આંક્યાં હશે. મહારાજ શ્રીહર્ષ, ગૂર્જરેશ્વર મહારાજ શ્રીસિદ્ધરાજ જયસિંહદેવ, મહારાજ શ્રીભોજ-દેવ આદિ જેવા અપવાદોને બાદ કરી લઈએ તો આ વસ્તુની કિંમત આંકવામાં ઘણીખરી વાર મોટામોટા રાજ-મહારાજઓ પણ નિષ્ફળ નીવડતા. આ બાબતની ખાતરી આપણને આજે જૈન પ્રજ્ઞ પાસે વિદ્યમાન સેંકડો વિશાળ જ્ઞાનભંડારો નિહાળતાં સહેજે થઈ શકે તેમ છે. કાળનો પ્રભાવ, મોગલોની વિદ્રેષિતા, ઉઘેઈ, ઉંદર, અગ્નિ, વરસાદ આદિના ભોગ થવું, જૈન યતિઓ અને ભંડારના કાર્યવાહકોની ઐવદ્ધાદારી અગર બિનકાળજી ધત્યાદિ અનેક કારણોને પ્રતાપે આજ સુધીમાં સંખ્યાતીત

૬૮ ‘સંવત્ ૧૧૩૮ વૈશાખ શુદ્ધિ ૧૪ ગુરૌ લિખિતં શ્રીમદ્ગણહિલપાટકે વાલમ્યાન્વયે કાયસ્થમાહ્લેન.’

‘સંવત્ ૧૫૭૨ વર્ષે વૈશાખ વદિ ચતુર્દશી બુધે મોદજ્ઞાતીય પંડ્યા લટકળકેન લિખિતં સમાપ્તમિતિ.’

‘સંવત્ ૧૫૨૭ વર્ષે માઘમાસે કૃષ્ણપક્ષે દશમ્યાં તિથૌ ગુહવાસરે અવેહ શ્રીસ્તંભતીર્થે વાસ્તવ્ય ઔદીચ્ય-જ્ઞાતીયપુરોહિત ઋષિકેન લિખિતં ॥ યાદશં પુસ્તકે દૃષ્ટ્વ ॥ પં૦ કુશલસંયમેન મુક્તા પ્રતિ ॥’ ધત્યાદિ.

આજપર્યંત અમે એવા સંખ્યાબંધ જૈન સાધુઓ જોયા છે, જે ઈસ્કેના હાથ નીચે પંદરપંદર વીસવીસ ક્ષહિયાઓ પુસ્તક લખવાનું કામ કરતા હતા.

જૈન જ્ઞાનલંકારો નષ્ટ-બ્રષ્ટ, શીર્ણુ-વિશીર્ણુ તેમજ વેરણુછેરણુ થઇ ગયા પછી તેમજ દેશ-વિદેશમાં ચાલી ગયા પછી પણ આજે નાનામાં નાની જૈન પ્રજના અસ્મિત્વ નીચે,—કેવળ એ પ્રજને પોતાને પરિશ્રમે તૈયાર થએલો,—જેટલો વિશાળ જ્ઞાનસંગ્રહ વર્તમાન છે એટલો ભાગ્યે જ બીજી કોઇ પ્રજા પાસે હોવાનો સંભવ છે.

જૈન સંસ્કૃતિએ લેખનકળા સ્વીકારી ત્યારથી આજ પર્યંતનાં પંદરસો વર્ષનો જૈન લેખકોનો આ ઇતિહાસ છે. આજે મુદ્રણયુગના પ્રતાપે કળાધર જૈન લેખકોનો ભયંકર દુકાળ પડ્યો છે. આપણે વધારે દૂર નહિ જઈએ, પણ ચાલુ વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં સારામાં સારા લેખકોત્રણુ ચાર રૂપીએ એક હજાર શ્લોક લખતા હતા, એને બદલે આજે સાદામાં સાદો લેખક પણ પાંચ છ રૂપીઆથી એછે ભાવે લખવા ના પાડે છે અને સારો લેખક હોય તો એક હજાર શ્લોક લખવા માટે દસ, પંદર કે એથી પણ વધારે રૂપીઆ સુધી પહોંચી જાય છે. આમ છતાં પ્રાચીન લિપિથી પરિચિત એવો વિશ્વાસપાત્ર લેખક એ તો એક આશ્ચર્યરૂપ વસ્તુ જ ગણવાની છે. ઘણાખરા લેખકો તો ‘મક્ષિકાસ્થાને મક્ષિકા’ ન્યાયે ગમે તેવું લખીને ધરી દે તેવા જ હોય છે. આજે અમારી સમક્ષ અમારા પરમપૂજ્ય દાદાગુરુ પ્રવર્તક શ્રીકાંતિવિજયજી મહારાજ અને પૂજ્ય ગુરુવર્ય શ્રીચતુરવિજયજી મહારાજનો માનીતો અને તેમની જ છાયા નીચે કેળવાએલો પાટણનો વતની બ્રાહ્મણુ જ્ઞાતાય અમારો લેખકરત્ન ગોવર્ધનદાસ લક્ષ્મીશંકર ત્રિવેદી છે; જે માત્ર લેખનકળામાં જ પ્રવીણ છે એટલું જ નહિ, પણ પ્રાચીન તાડપત્રીય, જીર્ણુ-શીર્ણુ પુસ્તકોની નષ્ટ-બ્રષ્ટ અને ભૂંસાઈ ગએલી લિપિઓને ઉકેલવામાં ઉસ્તાદ હોવા ઉપરાંત વૈદક, જ્યોતિષ, મંત્ર-તંત્ર-યંત્ર આદિ વિષયોથી પણ એટલો પરિચિત છે કે ગમે તેવું વિષમ લખાણુ હોય કે યંત્ર વગેરે લખવાં-ખનાવવાં-ચીતરવાં હોય તો તેમાં પોતાની સ્વતંત્ર પ્રતિભાનો ઉપયોગ કરી શકે તેવો છે. આવા લેખકો આજે અતિ દુર્લભ છે.

ઉપર અમે જૈન લેખકો જણાવી ગયા, તે સિવાય જૈન શ્રમણો, યતિઓ અને શ્રાવક^{૬૯}.

૬૯ જૈન ઉપાસકો અને ઉપાસિકાઓ જ્ઞાનભક્તિનિમિત્તે ઘણીવાર પુસ્તકો લખતાં હતાં. પાટણ સંઘવીના પાડાના લંકારમાં સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર, નિશીથસૂત્રચૂર્ણી વગેરે પુસ્તકો શ્રાવકોએ લખેલાં છે. સૂત્રકૃતાંગસૂત્રની પ્રતિ ‘લેખનકળાકુશળ’ કાયસ્થજ્ઞાતીય મંત્રી ભામે લખેલી છે. તેની પ્રશસ્તિમાં આ પ્રમાણેનો ઉલ્લેખ છે—

(ક) ‘શ્રીકાયસ્થવિશાલવંશગગનાદિત્યોઽત્ર જાનાભિઘઃ ।

સંજાતઃ સચિવાપ્રણીર્ગુરુચા: શ્રીસ્તંભતીર્થે પુરે ॥

તત્સૂનુલિખનક્રિયૈકકુશલો મીમાભિઘો મંત્રિરાટ્ ।

તેનાયં લિખિતો બુઘાવલિમનઃપ્રીતિપ્રદઃ પુસ્તકઃ ॥’

(ખ) ‘નિસીહચુત્રી સમત્તા ॥ ૬૯૩ ॥ ॥ છ ॥ મંગલં મહાશ્રીઃ ॥ છ ॥ સંવત્ ૧૧૫૭ આઘાઠ-ષષ્ટ્યાયાં શુક્રદિને શ્રીજયસિંઘદેવવિજયરાજ્યે શ્રીમૃગુકચ્છનિવાસિના જિનચરણારાધનતત્પરેણ દેવપ્રસાદેન નિશીથચૂર્ણીપુસ્તકં લિખિતમિતિ ॥

જેસલમેરના તાડપત્રીય લંકારમાં પોથી નં. ૨૨૩ કર્મરતવ-કર્મવિપાક ટીકા, પો. નં. ૨૬૭ કલ્પચૂર્ણી, પો. નં. ૩૧૫ ગણધરસાધશતકવૃત્તિ વગેરે પુસ્તકો શ્રાવકોએ લખેલાં છે. આના અંતમાં નીચે પ્રમાણે લેખકની પુષ્પિકાઓ છે:

શ્રાવિકાઓ^{૭૦} પણ જ્ઞાનભક્તિ આદિ નિમિત્તે સેંકડો ગ્રંથો લખતા હતા. આજે જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં એવાં સેંકડો પુસ્તકો મળે છે જે વિદ્વાન અને અતિમાન્ય જૈનાચાર્યો અને જૈનશ્રમણ આદિના પુનીત હસ્તે લખાએલાં છે. ખંભાતના શાંતિનાથના તાડપત્રીય ભંડારમાં વિશેષાવશ્યક ટીકા વગેરે સમર્થ ગ્રંથોના પ્રણેતા મલધારી આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રના હાથની લખેલી જીવસમાસ^{૭૧} ટીકાની પ્રતિ છે એમ કહેવાય છે. સમર્થ તાર્કિકશિરોમણિ ન્યાયાચાર્ય શ્રીયશોવિજયજી^{૭૨} અને તેમના ગુરુ શ્રીનયવિજયજી, શ્રી-

(ગ) 'કાસહવીયગચ્છે, વંશે વિદ્યાધરે સમુત્પન્નઃ । સદ્ગુણવિગ્રહયુક્તઃ, સૂરિઃ શ્રીસુમતિવિહ્યાતઃ ॥ તસ્યાસ્તિ પાદસેવી, સુસાચુજનસેવિતો વિનીતશ્ચ । ધીમાનુપાધિયુક્તઃ સદ્વૃત્તઃ પષ્ટિતો વીરઃ ॥ કર્મક્ષયસ્ય હેતોઃ; તસ્યચ્છિવી(?)મતા વિનીતેન । મદનાગશ્રાવકેનૈષા, લિખિતા ચારુપુસ્તિકા ॥' કર્મસ્તવ-કર્મવિપાકટીકા ।

(ઘ) 'કલ્પચૂર્ણી સમાપ્તા । વિક્રમસંવત્ ૧૩૮૯ ભાદ્રપદસુદિચતુર્થીદિને.....શ્રીજિનચન્દ્ર-સૂરિપટ્ટાલંકારશ્રીજિનકુશલસૂરિયુગપ્રવરાગમોપદેશેન ના૦ કુમારપાલસુશ્રાવકેણ શ્રીકલ્પચૂર્ણીપુસ્તકમિદમલેખિ ।'

(ઙ) 'વિદુષા જલ્હણેનેદં, જિનપાદાંબુજાલિના । પ્રસ્પષ્ટં લિખિતં શાસ્ત્રં, વંદ્યં કર્મક્ષયપ્રદમ્ ॥'

ગણધરસાર્ધશતકવૃત્તિ ।

અહીં અમે દા.ત. શ્રાવકોએ લખેલાં પુસ્તકોનાં નામોની જે યાદી અને પુષ્પિકાઓ આપી છે તેમાં નિશીથચૂર્ણી અને કલ્પચૂર્ણી નામનાં જે છેદ આગમોનો સમાવેશ થાય છે. નિશીથચૂર્ણી ભરચનિવાસી દેવપ્રસાદ નામના શ્રાવકે લખી છે અને કલ્પચૂર્ણી ખરતરગચ્છીય માન્ય આચાર્ય શ્રીજિનકુશલના ઉપદેશથી કુમારપાલ નામના શ્રાવકે લખી છે. આથી એક ઘાત ઉપર વધુ પ્રકાશ પડે છે કે આજકાલ કેટલાક રૂઢવિચારના સાધુઓ, શ્રાવકો જૈન આગમો તેમજ જૈન છેદ આગમોની નકલ ઉતારે એ સામે શાસ્ત્રને નામે મનગમતી વાતો કરી નકામી ધમાલ મચાવી મૂકે છે એ અયોગ્ય જ છે.

૭૦ મેડતાના જૈન ભંડારમાં આચાર્ય શ્રીમલયગિરિકૃત આવશ્યક ટીકાની પ્રતિ રૂપાદે નામની શ્રાવિકાએ લખેલી છે. અત્યારે એ ભંડાર ત્યાંથી અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયો છે એટલે એ પ્રતિ કયાં ગઈ હશે એ કહી શકાય નહિ.

૭૧ જીવસમાસવૃત્તિના અંતમાંનીચે પ્રમાણેની પુષ્પિકા છે:

'ગ્રંથાગ્રં ૬૬૨૭ સંવત્ ૧૧૬૪ ચૈત્ર શુદિ ૪ સોમેડેહ શ્રીમદળહિલપાટકે સમસ્તરાજાવલિવિરાજિત-મહારાજાધિરાજપરમપરમેશ્વરશ્રીમજ્જયસિંહેવકલ્યાણવિજયરાજ્યે એવં કાલે પ્રવર્ત્તમાને યમનિયમસ્વાધ્યાયાનુષ્ઠાન-રતપરમનૈષ્ટિકપંડિતશ્વેતાંબરાચાર્યમદ્દારકશ્રીહેમચંદ્રાચાર્યેણ પુસ્તિકા લિ૦ શ્રી૦'

આ પુષ્પિકાના અંતમાંના લિ૦ને જોઈ સૌકોઈ 'શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યેણ લિખિતા અર્થાત્ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે લખી' એમ માનવા લલચાયા છે, પરંતુ પુષ્પિકામાંના યમનિયમા૦ ઇત્યાદિ વિશેષણ જોતાં આ 'પ્રતિ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે લખ્યા'ની લોક-માન્યતા તદ્દન ભ્રાંત અને અસત્ય છે એમ અમે માનીએ છીએ; તેમ છતાં લોકોની માન્યતા ઉપર સુજાણની હોવાને કારણે જ અમે તેમ જણાવ્યું છે

૭૨ ન્યાયાચાર્ય શ્રીમાન યશોવિજયજી વિક્રમની સત્તરમી અઠારમી સદીના સમર્થ જૈન તાર્કિક છે. એમના પોતાના રચેલા ગ્રંથોની સ્વહસ્તે લખેલી અનેક પ્રતો મળે છે. જેમાંની અમારા ધ્યાનમાં નીચે પ્રમાણે છે:

૧ અષ્ટસહસ્રી વિવરણ (પૂના ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટ); ૨ યોગવિશિકાટીકા અને ૩ વિચારખિંદુ (ભક્તિવિજયજી મહારાજના જ્ઞાવનગરના ભંડારમાં); ૪ આરાધકવિરાધક ચતુર્ભંગી સટીક (પાટણ તપગચ્છના ભંડારમાં); ૫ ન્યાયાલોક (શ્રીશુદ્ધિસાગર સૂરિના સંગ્રહમાં); ૬ કર્મપ્રકૃતિટીકા અને ૭ ન્યાયખંડાધ્ય (ચંચળ બહેનનો ભંડાર અમદાવાદ); ૮ ધર્મસંગ્રહની આસપાસ

વિનયવિજયજી અને તેમના ગુરુ શ્રીકાંતિવિજયોપાધ્યાય, ઉત્તરાધ્યયનટીકાના કર્તા શ્રીકમલસંયમો-
પાધ્યાય વગેરે દરેક ગરુદ ગરુદાંતરના સંખ્યાબંધ મહાપુરુષોના પવિત્ર હાથે લખાએલાં નાનાંમોટાં
ઢગલાબંધ પુસ્તકો હજી મળે છે. ચાલુ સદીમાં થઈ ગએલા સમર્થ 'અભિધાનરાજેન્દ્ર' મહાકોશના પ્રણેતા
ત્રિસ્તુતિક આચાર્ય શ્રીમાન રાજેન્દ્રસૂરિએ ભગવતીસૂત્રસટીક, પદ્મવણાસૂત્રસટીક જેવા સંખ્યાબંધ
મહાન ગ્રંથો સ્વહસ્તે લખેલા આહાર (મારવાડ)ના તેમના ભંડારમાં મોજૂદ છે.

લેખકના ગુણ-દોષ

સારા અને અપલક્ષણા લેખકના ગુણદોષની પરીક્ષા માટે નીચેના પ્રાચીન ઉલ્લેખો મળે છે:
'સર્વદેશાક્ષરામિહ્નઃ, સર્વભાષાવિશારદઃ । લેખકઃ કશ્ચિત્તો રાજ્ઞઃ, સર્વાધિકરણેષુ વૈ ॥ ૧ ॥
મેઘાવી વાક્યપદ્ધર્ષીરો, લઘુહસ્તો જિતેન્દ્રિયઃ । પરશાસ્ત્રપરિજ્ઞાતા, એષ લેખક ઉચ્યતે ॥ ૨ ॥'

—'લેખપદ્ધતિઃ ।'

'ઢલિયા ય મસી મગ્ગા, ય લેહિણી ચરહિયં ચ તલવટ્ટં ।
ધિ દ્ધિ ત્તિ કૂડલેહય !, અજ્જ વિ લેહત્તણે તણ્હા ॥ ૧ ॥
પિહુલં મસિમાયણયં, અથ્થિ મસી વિત્થયં સિ તલવટ્ટં ।
અમ્હારિસાણ કજ્જે, તણે લેહય ! લેહિણી મગ્ગા ॥ ૨ ॥
મસિ ગહિઠ્ઠણ ન જાણસિ, લેહણગહણેણ મુદ્ધ ! કલિઓ સિ ।
ઓસરસુ કૂડલેહય !, મુલલિય પત્તે વિણાસેસિ ॥ ૩ ॥'

—'વિજ્ઞાહલુ'લિખિતપ્રતિપ્રાન્તિ પ્રક્ષિપ્તા આર્યાઃ ॥

ઉપરનાં પાંચ પદ્યો પૈકી પહેલાં બે પદ્યો લેખકના ગુણ દર્શાવે છે અને પાછળની ત્રણ
આર્યાઓ લેખકના દોષ બતાવે છે. જેનો સાર એ છે કે 'લેખક લિપિને સુંદર લખી શકે
એ ઉપરાંત તે અનેક લિપિઓ અને શાસ્ત્રોથી પરિચિત હોવો જોઈએ, જેથી ગ્રંથને બરાબર શુદ્ધ

ટિપ્પનક (શ્રીસિદ્ધિસૂરિજી મંના ભંડારમાં); ૯ નિંશાભુક્તિવિચાર પ્રકરણ, ૧૦ તિલં-તાન્વયોક્તિ આશ્વપત્ર, ૧૧ અસ્પૃશદ્વગતિવાદ
આશ્વપત્ર, ૧૨ સમકિતના સડસઠ બોલની સંજ્ઞાય અંત્યભાગ, ૧૩ સવાસો ગાથાનું સ્તવન આશ્વભાગ, ૧૪ જંબૂસ્વામિરાસ,
અને ૧૫ યશોવિજયજીલિખિત આદિશપદ્ધક (પ્રવર્તક શ્રીકાંતિવિજયજી મંના સંગ્રહમાં); ૧૬ કૂપદ્વંતવિશદીકરણ, ૧૭
તિલં-તાન્વયોક્તિ અપૂર્ણ, ૧૮ જ્ઞાનાર્ણવ અપૂર્ણ અને ૧૯ સ્યાદ્રાદમંજૂપાટીકા અપૂર્ણ (કચ્છ કોડાયના ભંડારમાં); અને ૨૦ કર્મ-
પ્રકૃતિ અવચૂરિ અપૂર્ણ (લોખંડીના ભંડારમાં).

આ સિવાય નીચેના અન્ય કર્તૃક ગ્રંથોની નકલો તેમના હસ્તાક્ષરની મળે છે: ૧ અષ્ટક હારિભદ્રીય (ભાવનગરના
ભંડારમાં), ૨ હૈમધાતુપાઠ (સન્મિત્ર શ્રીકર્પૂરવિજયજીના ખંભાતના સંગ્રહમાં); ૩ દશાર્ણભદ્રસ્વાધ્યાય (પ્રવર્તક શ્રીકાંતિવિજયજી
મંના સંગ્રહમાં) અને ૪ આલોચના (શ્રીભક્તિવિજયજી મંના સંગ્રહમાં).

નીચેના ગ્રંથો શ્રીયશોવિજયજી મંએ સુધાર્યા હોય તેમ તેની આસપાસ લખેલ પંક્તિઓની લિપિ જોતાં અમને લાગ્યું
છે: ૧-૨ ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય સ્વોપજ્ઞ ટીકા સાથે (સુરતના અને સુંબાધના મોહનલાલજી મહારાજના ભંડારની પ્રતિઓ); ૩
દ્રવ્યગુણપર્યાય રાસ સ્વોપજ્ઞ ટીકા સાથે (લાલાનો પાડો પાટણ); ૪ સ્નાતસ્વાસ્તુતટીકા; ૫ યશોવિજયજીના બે પત્રો અને
૬ પ્રતિભાશતક યશોવિજયજીમંના ગુરુશ્રી નયવિજયજીએ લખેલું (પ્રવર્તક શ્રીકાંતિવિજયજી મં પાસે).

લખી શકે, છેવટે નવી ભૂલો વધારે તો નહિ જ.' લેખકની લિપિમાં સૌંદર્ય કેવું હોવું જોઈએ એ માટે અમે લિપિવિભાગમાં નોંધેલા શ્લોકો તરફ વાચકોનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. અર્થાત્ સુંદર, અભ્રાંત અને સુવાચ્ય લિપિ લખવા ઉપરાંત ઉપરની પ્રતિ-નકલ-જેવી હોય તેવી જ નકલ ઉતારે-લખે-એવો હોવો જોઈએ. 'જે લહિયો શાહી ઢાળતો હોય, લેખણુ ભાંગી નાખતો હોય, આસ-પાસની જમીન ખગાડતો હોય, ખડિયાનું મોઢું મોઢું હોય છતાં તેમાં ખોળતાં લેખણુ ભાંગી નાખતો હોય, કલમ કેમ પકડવી કે તેને ખડિયામાં પહ્લતિસર કેમ ખોળવી એ ન જાણતો હોય તેમ છતાં લેખણુ લખને લખવા ખેસી જાય તો તે 'કૂટલેખક' અર્થાત્ અપલક્ષણો લેખક જાણવો અને એવો લેખક ઠક્ત સુંદર પાનાંને ખગાડે જ છે.'

લેખકનાં સાધનો

પુસ્તકના લખનાર લહિયા પાસે લેખનને લગતાં કયાં કયાં સાધનો કાયમી હોવાં જોઈએ એને સૂચવતો એક પ્રાચીન શ્લોક અહીં આપીએ છીએ:

કુંપી૧ કજ્જલ૨ કેશ૩ કમ્બલમહો૪ મધ્યે ચ શુભ્રં કુરાં૫,

કાંબી૬ કલ્મ૭ કૃપાણિકા૮ કતરણી૯ કાષ્ટં૧૦ તથા કાગલમૂ૧૧ ।

કીકી૧૨ કોટરિ૧૩ કલ્મદાન૧૪ કમણે૧૫ કટ્ટિ૧૬ સ્તથા કાંકરો૧૭,

એતૈ રમ્યકકાક્ષરૈશ્ચ સહિતઃ શાષ્ટ્રં ચ નિત્યં લિખેત્ ॥૧૧॥

આ શ્લોકમાં લેખકને નિરંતર ઉપયોગી 'ક'અક્ષરથી સૂચિત સત્તર સાધનોનાં નામનો સંગ્રહ છે: ૧ કુંપી-ખડિયો ૨ કાજ્જળ-શાહી ૩ કેશ-માથાના વાળ ૪ કાંબળ ૫ કુશ-ડાલ ૬ કાંબી-આંકણી ૭ કલમ ૮ કૃપાણિકા-છરી ૯ કતરણી-કાતર ૧૦ કાષ્ટ-પાટી ૧૧ કાગળ ૧૨ કીકી-આંખો ૧૩ કોટરી-ઓરડી ૧૪ કલમદાન ૧૫ કમણુ-પગ ૧૬ કટ્ટિ-કેડ અને ૧૭ કાંકરો. આ સત્તર સાધનમાં જણાવ્યું છે કે લેખકની આંખ, પગ અને કેડ સામ્ય જોઈએ અર્થાત્ તેનું શરીર સશક્ત હોવું જોઈએ. એને લખવા ખેસવા માટે એકાંત ઓરડી, ખેડક નીચે રાખી ખેસવા માટે કાંબળ અને મંગળ માટે ડાલ પણ હોવાં જોઈએ. લખવાના સાધન તરીકે એની પાસે ખડિયો, શાહી, શાહી-માં નાખવા માટે વાળ, કલમ અને કાગળ પણ હોવાં જોઈએ. કલમ કરવા માટે છરી અને કાગળ કાતરવા માટે કાતર પણ જોઈએ. પાનાં મૂકીને લખવા માટે લાકડાની પાટી જોઈએ અને પાનાં ઉપર લીટીઓ દોરવા માટે કાંબી પણ જોઈએ. ચપ્પુની ધાર ખગડી ગઈ હોય તેને અને કલમમાં સાધારણ કૂચો પડી ગયા હોય કે તેના કાપમાં ઉંચાનીચાપણું રહેતું હોય તેને ધસવા માટે કાંકરો એટલે કુખડીનો પથ્થર પણ આવશ્યક છે. કલમ, કાંબી, કાતર, છરી, કાંકરો આદિને વ્યવસ્થિત રાખવા માટે કલમદાન પણ જરૂરી છે.

લેખકોની ટેવો

લેખકોને લખવા માટેની ખેડકની અને જેના ઉપર પાનાં રાખીને તેઓ લખે છે એ પાટીને રાખવા આદિને લગતી ઘણીઘણી વિચિત્ર ટેવો હોય છે. કેટલાક લેખકો લખતી વેળા ખે પગ

ઊભા રાખી ખેસે છે, બ્યારે કેટલાક લહિયાઓ એક પગ ઊભો રાખી લખે છે. કેટલાક લેખકો પાનાં રાખીને લખવાની પાટીને ઊભી રાખી લખે છે તો કેટલાક લિખારીઓ તેને આડી રાખી લખે છે, બ્યારે કેટલાક કાશ્મીરી લહિયાઓ એવા કળાખાજ હોય છે કે પાનાની નીચે પાટી વગેરેનું ટેકણુ રાખ્યા સિવાય પાનાને તદ્દન અધર રાખીને જ લખે છે ! ઘણાખરા લહિયાઓ પાના ઉપર ઓળિયાથી લીટીઓ દોરીને જ લખે છે—લખતા, બ્યારે ઘણા યે લહિયાઓ લીટીઓ દોર્યા સિવાય અથવા પાનાને મથાળે માત્ર એક આછી પાતળી લીટી દોરીને જ લખતા. આજકાલ ગૂજરાત, મારવાડ આદિના જૈન લેખકો ખે પગ ઊભા રાખી,—પગ દુખે નહિ એ માટે તેની નીચે ગોઢડાનો ગોળ વીંટળો રાખી,—તેના ઉપર આડી પાટી રાખી અને પાના ઉપર ઓળિયાથી લીટીઓ દોરીને જ લખે છે. કેટલાક લેખકો આડા કાપની કલમથી લખનારા હોય છે તો કેટલાક લગભગ સીધા કાપની કલમથી લખનારા હોય છે. કેટલાક લેખકોનો હાથ હળવો હોય છે ત્યારે કેટલાકનો હાથ ભારેપડતો હોય છે. આ બંધી વિચિત્ર ટેવોને કારણે એકબીજાની કલમ રાંટી ન થઈ જાય, ઠરડાઈ ન જાય કે તેમાં કૂચો ન પડી જાય એ માટે લેખકો ખનતા સુધી એકાએક એકબીજાની કલમ પરસ્પરને લખવા માટે લેતા-દેતા નથી. આ માટે એક સુભાષિત પણ છે કે:

‘લેખિની’ પુસ્તકં રામા, પરહસ્તે ગતા ગતા ।

કદાચિત્ પુનરાયાતા, ‘લષ્ટા’ મૃષ્ટા ચ ચુમ્બિતા ॥

લેખકોનો લેખનવિરામ

લહિયાઓને પુસ્તક લખતાં લખતાં કોઈ કારણસર ઊઠવું હોય અથવા તે દિવસને માટે કે અમુક મુદ્દતને માટે લખવાનું કામ મુલતવી રાખવું હોય તો તેઓ ‘સ્વરો તેમજ, ક ખ ગ ડ ય છ જ ઝ ઙ ઠ ણુ થ દ ધ ન ફ લ મ ય ર પ સ હ ક્ષ ઞ’ આટલા અક્ષરો ઉપર ક્યારે પણ પોતાનું કામ બંધ કરતા નથી. કારણ કે તેઓ માને છે કે:

‘ક કટ જાવે, જ ખા જાવે, ગ ગરમ હોવે, જ ચલ જાવે, છ છટક જાવે, જ જોખમ દિખાવે, ઠ ઠામ ન ખેસે, ઢ ઢળી પડે, ણ હાણુ કરે, થ થિરતા કરે, દ દામ ન દેખે, ઘ ઘન છાંડે, ન નહારો, ફ ફટકારે, મ ભમાવે, મ માઠો, ય ફેર ન લિખે, ર રોવે, ષ ખાંચાળો, સ સંદેહ ધરે, હ હીણો, ક્ષ ક્ષય કરે, જ્ઞ જ્ઞાન નહિ.’

અર્થાત્ બાકીના ‘ઝ ઞ ટ ડ ટ પ બ લ વ શ’ અક્ષર ઉપર તેઓ તેમનું કામ બંધ કરે છે. તેમની માન્યતા છે કે:

‘ઘ ઘસડી લાવે, જ્ઞ ઝટ કરે, ટ ટકાવી રાખે, ઢ ડગે નહિ, ત તરત લાવે, પ પરમેશરો, વ બળાઓ, લ લાવે, વ વાવે, શ શાંતિ કરે.’

મારવાડના લેખકો મુખ્યતથા વ ઉપર વધારે આધાર રાખે છે; એટલે કે લખતાંલખતાં ઊઠવું હોય કે લખવાનું કામ મોકૂફ રાખવું હોય તો વ અક્ષર આવ્યા પછી ઊઠે છે અથવા છેવટે કોઈ કાગળ ઉપર વ અક્ષર લખીને જ ઊઠે છે.

લેખકોની ઉપરોક્ત માન્યતા વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ કેવી અને કેટલી તથ્ય છે એ બાબતનો

વિચાર કરવાનું કામ અમે તેના જાણકાર વિદ્વાન વાચકો ઉપર છોડીએ છીએ.

લેખકોની નિર્દોષતા

જેમ ગ્રંથકારો પોતાના ગ્રંથને અંતે ગ્રંથમાં થએલાં સ્ખલનો-ભૂલો માટે વિદ્વાનો પ્રત્યે પ્રાર્થના કરી છૂટી જાય છે, ગ્રંથરચનાને લગતી પોતાની પરિસ્થિતિનું સૂચન કરે છે, તેના અધ્યેતા અધ્યાપક વાચક વગેરેને આશીર્વાદ આપે છે, તેમ લેખકો પણ પુસ્તકોને અંતે એવા કેટલાક ઉદ્દેશ્યો કરે છે જેમાં તેમની પરિસ્થિતિ, નિર્દોષતા, આશીર્વાદ વગેરેનો સમાવેશ થઈ જાય. એ શ્લોકો નીચે પ્રમાણે છે:

‘અદૃષ્ટદોષાન્મતિવિભ્રમાદ્વા, ચદર્થહીનં લિખિતં મયાઽત્ર ।

તત્ સર્વમાર્થેઃ પરિશોધનીયં, કોપં ન કુર્યાત્ સ્વલુ લેક્ષકસ્ય ॥’

‘યાદૃશં પુસ્તકે દૃષ્ટં, તાદૃશં લિખિતં મયા । યદિ શુદ્ધસશુદ્ધં વા, મમ દોષો ન દીયતે ॥’

‘મમ્નવૃષ્ટિકટિગ્રીવા, વક્કદૃષ્ટિરધોમુખમ્ । કષ્ટેન લિખિતં શાસ્ત્રં, યત્નેન પરિપાલયેત્ ॥’

‘બદ્ધમુષ્ટિકટિગ્રીવા, મંદદૃષ્ટિરધોમુખમ્ । કષ્ટેન લિખ્યતે શાસ્ત્રં, યત્નેન પરિપાલયેત્ ॥’

‘લઘુ દીર્ઘ પદહીણ વંજણહીણ લખાણું હુદ્, અજાણપણઠ મૂઠપણઠ, પંડત હુદ્ તે સુધુ કરી મળજ્યો ॥’

લેખકોની શબ્દશાસ્ત્ર ઉપર અસર

લેખકોના બ્રાન્તિમૂલક અને વિસ્મૃતિમૂલક લખાણની અસર શબ્દશાસ્ત્ર-વ્યાકરણ ઉપર થયાનાં અનેક ઉદાહરણો આપણી સમક્ષ વિદ્યમાન છે. દા. ત. કેટલાયે લેખકો પ્રાચીન લિપિના તથા અને ચ્છનો વાસ્તવિક ભેદ ન સમજી શકવાને કારણે ત્યને બદલે ચ્છ અને ચ્છને બદલે તથા લખવા લાગ્યા; જેનું પ્રમાણ વધી પડતાં તેને સુધારવું અંશક્ય માની વૈયાકરણોએ સૂત્રરચના દ્વારા અંતે જાતના પ્રયોગોને અપનાવી લીધા. પરિણામે સં રથ્યા=પ્રાં રથ્યા રચ્છા ઇત્યાદિ તથા અને ચ્છ વાળાં રૂપો સ્વીકૃત થયાં. એ જ પ્રમાણે કિસલય કિસલ, કુવલય કુવલ ઇત્યાદિ પ્રયોગોમાં લેખકોની વિસ્મૃતિને લીધે ચ પડી જતાં ઉપરની જેમ ‘કિસલય-કાલયસ-હૃદયે યઃ’ સિંહેં ૮-૧-૨૬૯ ઇત્યાદિ સૂત્રો દ્વારા અંતે પ્રકારના પ્રયોગોનો સંગ્રહ વૈયાકરણોએ કરી લીધો, એટલું જ નહિ પણ સંસ્કૃત કોષકારોએ પણ એ શબ્દોને પોતાના કોષમાં સંગ્રહી લીધા છે. હ્રસ્વ-દીર્ઘ સ્વરો અને સંયુક્ત-અસંયુક્ત વ્યંજનોના વિપર્યાસને અંગે પણ તેમને અનેક નિયમો યોજવા પડ્યા છે. આ સંબંધમાં વધારે જિંડાણથી તપાસ કરવામાં આવે તો લેખકોના બ્રાન્તિમૂલક અને વિસ્મૃતિમૂલક લખાણની અસર શબ્દશાસ્ત્ર ઉપર ઘણા મોટા પ્રમાણમાં થએલી જણાશે. અહીં અમે પ્રાકૃત વ્યાકરણશાસ્ત્રનાં જ ઉદાહરણો આપ્યાં છે એથી કોઈએ એમ માની લેવાનું નથી કે સંસ્કૃત વ્યાકરણ-શાસ્ત્ર ઉપર લેખકોના લેખનની કશીયે અસર થઈ નથી. એના ઉપર પણ એની અસર થયા સિવાય રહી શકી નથી.

લેખકોનો ગ્રંથલેખનારંભ

ભારતીય આર્ય સંસ્કૃતિના અનુયાયીઓ કોઈ પણ કાર્યની શરૂઆત કાંઈ ને કાંઈ નાનું કે મોટું

મંગળ કરીને જ કરે છે, એ શાશ્વત નિયમાનુસાર ગ્રંથલેખનના આરંભમાં દરેક લેખકો કે નમઃ, જે નમઃ, જયત્યનેકાંતકંઠીરવઃ, નમો જિનાય, નમઃ શ્રીગુરુભ્યઃ, નમો વીતરાગાય, કે નમઃ સરસ્વત્યૈ, કે નમઃ સર્વજ્ઞાય, નમઃ શ્રીસિદ્ધાર્થસુતાય ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના દેવ, ગુરુ, ધર્મ, ઇષ્ટદેવતા આદિને લગતા સામાન્ય કે વિશેષ મંગલસૂચક નમસ્કારો કરતા-લખતા; પરંતુ આ બધા કરતાં જુદું છતાં દરેક પ્રાચીન-અર્વાચીન લેખકોને એકસરખું માન્ય એવું દર્દું ॥ આ ચિહ્ન ઉપરોક્ત નમસ્કારોના આરંભમાં અને એકલું પણ, જુદા જુદા ફેરફારવાળું લખાએલું પ્રાચીન પ્રતિઓમાં યે મળે છે અને અત્યારે પણ એ લખાય છે. આ ચિહ્નને, મારવાડમાં નાના બાળકોને અભ્યાસની શરૂઆતમાં ॥ ૫૦ ॥ કે નમઃ સિદ્ધાં ની, કક્કાની—સ્વર-વ્યંજનની (જુઓ ચિત્ર નં. ૯-૧૦) અને કાતંત્રવ્યાકરણપ્રથમપાઠ વગેરેની જે પાટીઓ^{૭૩} લખાવવામાં આવે છે તેમાં 'એ લીટી, લલે, મીંડું, એ પાણુ' તરીકે ગોખાવવામાં

૭૩ '॥ ૫૦ ॥ કે નમઃ સિદ્ધાં' વગેરેની પાટીઓ આ પ્રમાણે ઉચ્ચારવામાં આવે છે:

૧ એ લીટી, લલે, મીંડું, અહબીલીઆરી, ઉગણ ચોટીઓ, માથે પોટીઓ, નાનો વીટલો, માંમે માવળો, માંમારે હાથમે દોય લાડુ, સીરાંવાળી સોકરી, પાછે વાળી કુંડાળી, ધાર્મે ઠાયો ઘોકલો, માથે ચડીઓ છોકરો, હાથમે ડાંગ લી.

૨ આઈડા દો લાઈડા, બડો લાઇ કાનો, એઈ એઈ ઇડી, બડીને ઉકાયરો, આઉ આઉ આંકાડા, બડે પાંખડ કાંટો લા, લીલી તરવી કાંટો લા, બડી લીલી કાંટો લા, લીલા હુતા હાપો, વડા હાપા વેલો, એનમેન ગાડી, વડી ગાડી માનો, એલગવાળા બળદીઆ, બડે બેગણુ નેતરીઆ, અમાઆ દો આસરી, એકણુ માથે એક દે, ફલ આગળ દો દે.

૩ કકકો કેવડો, ખખો ખાજલો, ગગા ગોરી ગાય વીયાણી, ઘઘા ઘરટ પલાણ્યો ભય, નનીઓ (ડ-ડીઓ) આમણુ હુમણો, ચચ્યા ચીની ચોપડી, છછા વહિયા પોટલા, જજને જેસલવાણિઓ, ઝઝો ઝોળી સારિઓ, અગીઓ ખાંડો, ટટ્ટો પોલી ખાંપુ, ઠઠા ઠાખર ગાડુઓ, ઠડો ઠામર ગાંઠે, ઠઠા સુણો પૂછે, જણો તાણો સેલે, તતો તાવેતે લે, થથા થૈ રખવાલી, ઠઠીઓ ઠીવટો, ધધીઓ ધાણકો, નનીઓ ધુલાયરો, પપા પોલી પાટે, ફફા ફગડે નેડે, બબ્યા માંહે ચાંદણું, લલીઓ લાટ મૂલે તરો, મમીઓ મોચક, યચીઓ બડો પેટકો, રાયરો કટારમલ, લલ્લા ઘોડે લાતવા, વવા વીંગણુ વાસ દે, શશા કાટા મરડીઆ, ષષો ખૂણે ફાડીઓ, સાસે ઠંતી લોક, હાહોલા હરિણેકલો, લાવે લચ્છી દો પણિહાર, ખડિયા ખાટક મોર, પાળે બાંધ્યા બે ચોર, મંગલ મહાશ્રી, દે વિદ્યા પરમેસરી.

૪ સિંધો વરણા સમામનાયા, ત્રે ત્રે ચતુરક દસિયા, દૌ સવેરા, દશે સમાના, તેહુ દુધવા, વરણો વરણો, નશિ સવરણો, પુરવો રસવા, પારો દરઘા, સારો વરણો, વિણજે નામિ, ફકરાદેણિ, સંધ્યકરાંણિ, કાદિ નાડું, વિણજે નામિ, તે વરણા પંચો પંચિઆ, વરણાં ણાડું, પ્રથમ દિવટિઆ, શ્રીશંખો સારાંશિયા, મોલાગોલ, વતોરણે, અનુસાર શંખા, નિનાંણિનમઃ, અંથા સંથા, જેરેલવ્વા, ઉચ્ચમણ શંખોષાહા.'

ઉપર અમે ॥૫૦॥ કે નમઃ સિદ્ધાં, સ્વર, વ્યંજન અને કાતંત્રવ્યાકરણપ્રથમપાઠની પાટીઓ આપી છે. એ પાટીઓ મારવાડ આખામાં એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી એકસરખી રીતે ગોખાવવામાં આવે છે; તેમ છતાં ગોખનારને કે ગોખાવનારને ક્યારેય એ ખબર નથી પડતી કે આ પાટીઓમાં શું વરતુ છે? એ પાટીઓમાંના કેટલોક અંશ અસ્પષ્ટ છતાં એટલું સ્પષ્ટ દેખાય છે કે પ્રારંભની ત્રણ પાટીઓ નેડણી, લિપિના-અક્ષરોના આકાર અને સ્થાનને દર્શાવે છે. દા.ત. આપણે પહેલી પાટી નેડએ:

પહેલી પાટીના પ્રારંભમાં બે લીટી છે. પછી લલેનું ચિહ્ન, મીંડું અને બે પાણુ છે. પછી ચોટલીવાળો ઉકાર છે (દેવનાગરી લિપિમાં ઉકાર ઉપર પાંખડું તાણવાથી એકાર બને છે.) તેના ઉપર અર્ધચંદ્રાનુસ્વાર રૂપ પોડિયો બેઠા છે. તે પછી વીંટલારૂપ ને છે (પ્રાચીન દેવનાગરી લિપિમાં નેકાર ગોળ વીંટલારૂપ લખાતો હતો). આગળ મ છે અને તેના આગળ બે

આવે છે, એને આધારે અત્યારના જૈન લલિયાઓ અને જૈન મુનિઓ સુદ્ધાં ઉપરોક્ત ચિહ્ને 'લલે મીંડું' તરીકે ઓળખે છે; પરંતુ આ નામ ઉપરોક્ત ચિહ્નના વાસ્તવિક આશયને પ્રગટ કરવા માટે પૂરતું નથી. 'એ લીટી, લલે, મીંડું, એ પાણુ' એ માત્ર ઉપરોક્ત ચિહ્નની આકૃતિ કેવી છે એની અપૂર્ણ માહિતી પૂરી પાડે છે; એટલે ખરૂં જોતાં આ ચિહ્ન કયા અક્ષરની કઈ આકૃતિમાંથી જન્મ્યું છે એ જાણવું બાકી જ રહે છે. એ જાણવા પહેલાં આપણે પ્રાચીન શિલાલેખો અને હસ્તલિખિત પ્રતિઓના આરંભમાં લખાએલાં ઉપરોક્ત ચિહ્ને મળતાં, જુદા જુદા ક્રમિક ફેરફારવાળાં ચિહ્નો તરફ નજર કરી લઈએ.

- ૧ (૧) ૭, (૨) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭, (૩) ૭', (૪) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭',
 (૫) ૭' ૭' ૭' ૭', (૬) ૭' ૭' ૭' ૭', (૭) ૭' ૭', (૮) ૭' ૭', (૯) ૭'
- ૨ (૧) ૭, (૨) ૭' ૭' ૭' ૭', (૩) ૭' ૭', (૪) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭'
- ૩ (૧) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૨) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૩) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭'

લાઠવારૂપ વિસર્ગ છે. પછી સં છે અને તેના પાછળ કુંડાળીરૂપ હ્રસ્વ ધકાર ભેડેલો છે. એ પછી ઘમાં ઘ ભેડેલો છે. દ્વે ઉપર અનુસ્વારૂપ છોકરો ચડીને ઊભો છે. આગળ પૂર્ણવિરામસૂચક લીટી છે, જે ટૂંકી સાથે ભેડાયેલી હોઈ ઉપર ઊભેલ અનુસ્વારૂપ છોકરાએ હાથમાં હાંગ પકડી હોય તેના જેવી લાગે છે ઇત્યાદિ.

આ રીતે જોતાં એ સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ પાટીઓ ભેડણીરૂપ તેમજ લિપિના આકારને દર્શાવનાર છે. આ પાટીઓમાં ભેડણી, વર્ણમાલાનો આકાર વગેરેનું વર્ણન કરવામાં પ્રાચીન શિક્ષણશાસ્ત્રીઓએ વિનોદની ઊર્મિઓથી 'બાળમાનસ નાથી ઊઠે' એ વસ્તુને ધ્યાન બહાર જવા દીધી નથી.

ત્રિસત્વિક આચાર્ય શ્રીરાજેન્દ્રસૂરિએ કલ્પસૂત્રના ભાષાંતરમાં ઉપરોક્ત ત્રણ પાટીઓના ભુદી રીતે અર્થો આપ્યા છે, જે માત્ર આધ્યાત્મિક અર્થની અધકચરી કલ્પનારૂપ હોઈ ખરૂં જોતાં એનો એ સાથે કરો જ મેળ નથી, એ નીચે આપેલા પહેલી પાટીના અર્થ ઉપરથી સમજ શકાશે:

'એ લિટિ—જીવના જે રાશિ છે, સિદ્ધ સંસારી. લલે—અરે જીવ તું સિદ્ધની રાશિમાં લખવા ઇચ્છે છે. મીંડું—સંસાર એ ઊંડો કૂવો છે તેમાંથી તું નીકળવા ઇચ્છે છે. બડ બિલાડી—સંસારમાંથી જીવને કાઢવા માટે એ બિલાડી છે. ઓગણ ચોટીઓ સાથે પોટીઓ—ચૈત્રાજલોકની ચોટી ઉપર સિદ્ધના જીવ રહેલ છે. નનો વીટલો—જીવ તું કામભોગથી વીટાયેલો રહેશે તો અધોગતિ થશે. મમો માઉલો—સંસારમાં જીવનો મોહ મમો છે. મમારે હાથમેં દાય લાડું—મોહના હાથમાં કામભોગરૂપ એ લાડું છે તેથી જીવને મોહ પમાડે છે.'

આ મુજબ બીજી પાટીઓના અર્થો પણ આપવામાં આવ્યા છે, જે અહીં નિરૂપયોગી સમજી જતા કરવામાં આવે છે. ચોથી પાટી કાતંત્રન્યાકરણપ્રથમપાઠનાં સૂત્રોની છે, જે બાળકોની જીલ સ્વચ્છ તેમજ છૂટ્ટી થાય એ ઉદ્દેશથી ગોખાવવામાં આવતી; પરંતુ આજે એ સૂત્રપાટી અનઘડ શિક્ષણથી અને બાળજિહ્વા ઉપર ટકરાઈ ટકરાઈને કેવી ખાંડી ખાંડી થઈ

ઉપર અમે પ્રાચીન શિલાલેખો અને હસ્તલિખિત પુસ્તકોના આરંભમાં લખાતાં જુદી જુદી જાતનાં ચિહ્નોને ત્રણ વિભાગમાં આપ્યાં છે. (૧) પ્રથમ વિભાગમાં આપેલાં ચિહ્નો 'ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા'માંથી લીધાં છે, જે ઈ.સ. ની પાંચમી સદીથી લઈ તેરમી સદી સુધીના લેખો, તામ્રપત્ર આદિમાં મળે છે. એમાં અવાંતર નવ વિભાગો પાડ્યા છે તેનું કારણ એ છે કે તે તે અવાંતર વિભાગમાં આપેલી આકૃતિઓ તે તે સૈકાના શિલાલેખ વગેરેમાં મળે છે. (૨) બીજા વિભાગમાં આપેલી આકૃતિઓ વિક્રમની અગીઆરમી સદીથી આરંભી આજ પર્યંતની ધાતુની મૂર્તિઓ ઉપરથી લીધેલી છે. એમાં અવાંતર ચાર વિભાગ પાડ્યા છે તે એટલા માટે કે તે તે અવાંતર વિભાગમાં આપેલી આકૃતિઓ તે તે સૈકામાં બનેલી ધાતુની મૂર્તિઓ ઉપરના લેખોમાં મળે છે. આ વિભાગમાંના ચોથા અવાંતર વિભાગમાં આપેલી આકૃતિઓ વિક્રમની તેરમી સદીથી શરૂ કરી આજ સુધીની મૂર્તિઓના લેખોમાં એકસરખી રીતે મળે છે. (૩) ત્રીજા વિભાગમાં આપેલી આકૃતિઓ વિક્રમની આરમી સદીથી આરંભી આજ સમય સુધીનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોને આધારે તારવેલી છે. આ વિભાગમાંના અવાંતર ચાર વિભાગો શતાબ્દીનો ક્રમ બતાવે છે. ચોથા અવાંતર વિભાગમાંની આકૃતિઓ પંદરમી સદીથી લઈ આજ સુધીમાં લગભગ એકસરખી રીતે ચાલુ છે.

ઉપરોક્ત ત્રણ વિભાગમાં એકંદર ગુપ્ત, કુટિલ, નાગરી, શારદા, ખંબલા, પશ્ચિમી વગેરે ભારતીય પ્રાચીન લિપિઓના શિલાલેખો, મૂર્તિલેખો અને હસ્તલિખિત પ્રતિઓના આરંભમાં લખાતી આકૃતિઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે. એ આકૃતિઓ તરફ ઊડતી નજર ફેંકતાં તેમાં આપણને આપણા ચાલુ દેવનાગરી ૧ ૫ ૬ ૭ અને ૯ અંકોને મળતી આકૃતિઓ વધારે દેખાય છે. કાળનું અતિક્રમણ, જન-સ્વભાવ અને લિપિઓ તેમજ લેખકોના હાથનો વળાટ આદિ કારણોને લઈ ઉપરોક્ત આકૃતિઓમાં વિધ-વિધ પ્રકારનું પરિવર્તન થવા છતાં પ્રાચીન લિપિમાલાને આધારે જેતાં એ બધીયે આકૃતિઓ ઝૂંકારનાં જ વિવિધ રૂપો છે એમ લાગ્યા સિવાય નથી રહેતું. પ્રાચીન શિલાલેખોના ઉકેલનાર વિદ્વાનો પણ આ આકૃતિઓને ઝૂંકાર તરીકે જ માને છે—વાંચે છે અને અમે પણ ઉપરોક્ત 'લલે મીંડા'ની આકૃતિને ઝૂંકારના સાંકેતિક બની ગયેલા ચિહ્ન તરીકે જ સ્વીકારીએ છીએ.

કેટલાંએક લિખિત પુસ્તકોના આરંભમાં લખાએલ એવળા આ જાતની આકૃતિને જેઈ કોઈ કોઈ એમ કલ્પના કરવા લલચાય છે કે જૈન સંસ્કૃતિએ વીર સં૦ ૯૮૦માં શાસ્ત્રલેખનની

ગણ છે એ આ નીચે આપવામાં આવતા શુદ્ધ સૂત્રપાઠથી આપણા ખ્યાલમાં આવશે:

સિદ્ધો વર્ણ: સમાન્નાય: । તત્ર ચતુર્દશાદૌ સ્વરા: । દશ સમાના: । તેષાં દ્વૌ દ્વાવન્યોઽન્યસ્ય સવર્ણો ।
 પૂર્વો હ્રસ્વ: । પરો ઢીર્ઘ: । સ્વરોઽવર્ણવર્જો નામી । એકારાદીનિ સંઘ્યક્ષરાણિ । કાદીનિ વ્યજ્જનાનિ । તે વર્ગા:
 પશ્ચ પશ્ચ પશ્ચ । વર્ગાણાં પ્રથમદ્વિતીયા: શષસાશ્વાઘોષા: । ઘોષવન્તોઽન્યે । અનુનાસિકા હ્વણનમા: । અન્તસ્થા
 યરલવા: । ઉષ્માણ: શષસહા: ।

આ ચાર પાટીઓ પછી બાળકોને પ્રણમ્યા શંકરો દેવં વરમાણં ચ જગદગર્હં ઇત્યાદિ 'ચાણક્યનીતિ'ના પચાસ પચાસ શ્લોકોની પાટી ગોખાવવામાં આવે છે. આજે એ પાટી પણ આપણા અનઘડ વ્યાસશ્લોકો કે કથાકારો જે રીતે શ્લોકોચ્ચાર કરે છે તેના જેવી અશુદ્ધ અને ખાંડી ખાંડી થઈ ગઈ છે.

શરૂઆત કરી તે સંવતનું સૂચક આ ચિહ્ન છે, અર્થાત એ ચિહ્ન ૯૮૦ નો અંક છે; પરંતુ અમે આ બ્રાંત માન્યતા અને કલ્પના સાથે ખીલકુલ મળતા નથી. ઉપર અમે ત્રણ વિભાગમાં જે ચિહ્નો બતાવી ગયા છીએ એમાં એવી એક પણ આકૃતિ નથી જે આપણને પ્રાચીન લિપિમાલાને આધારે ૯૮૦ અંકની કલ્પના કરવા પ્રેરે. બિલકું તેમાંની ઘણીખરી આકૃતિઓ એકાક્ષરાત્મક હોઈ એ કલ્પનાને પાયા વિનાની જ ઠરાવે છે. અત્યારની, લગભગ છ સત્ સૈકાથી એકસરખી રીતે ચાલી આવતા ‘લલે મીંડા’ની આકૃતિ (૯૬૦) એ, પ્રાચીન ઓંકારના ચિહ્નમાંથી પરિવર્તન પામેલા ઓંકારની સાંકેતિક આકૃતિ છે.

લેખકોની ગ્રંથલેખનસમાપ્તિ

જેમ લેખકો ગ્રંથલેખનના આરંભમાં દેવ, ગુરુ, ધર્મ, ઇષ્ટદેવ વગેરેને લગતાં અનેક જાતનાં મંગલો ઉપરાંત ‘લલે મીંડા’ તરીકે ઓળખાતી ઓંકારની આકૃતિ લખે છે તેમ પુસ્તકલેખનની સમાપ્તિમાં શુભં ભવતુ, કલ્યાણમસ્તુ, મંગલં મહાશ્રીઃ, લેખકપાઠકયોઃ શુભં ભવતુ, શુભં ભવતુ સંઘસ્ય ઇત્યાદિ અનેક જાતના આશીર્વાદો ઉપરાંત ॥બ્રા, ॥ઠ્ઠા આ જાતનાં ચિહ્નો લખે છે. આ ચિહ્નો મુખ્યત્વે કરીને ગ્રંથની સમાપ્તિમાં જ લખાય છે, તેમ છતાં ઘણી યે વાર એ, ગ્રંથના વિષય, અધિકાર કે વિભાગની સમાપ્તિ થતી હોય ત્યાં પણ લખાય છે. આ ચિહ્ન શાનું હશે અને કયા દષ્ટિ-બિંદુને લક્ષમાં રહી તેનો ઉપયોગ કરાતો હશે એ માટે કશો ઉલ્લેખ મળતો નથી. સામાન્ય નજરે જોતાં એ ‘છ’ અક્ષર જણાય છે, પરંતુ અક્ષરના મરોડનું ઔચિત્ય વિચારતાં એ ‘પૂર્ણકુંભ’નું ચિહ્ન હોવાની અમારી કલ્પના છે. પૂર્ણકુંભને આપણે ત્યાં દરેક કાર્યમાં મંગલ તરીકે પસંદ કરવામાં આવે છે, એ જ રીતે એની આકૃતિને અહીં અંત્ય મંગલ તરીકે પસંદ કરવામાં આવી હોય એમ અમારું અનુમાન છે.

ઉપર જણાવેલ ચિહ્નથી અતિરિક્ત -દ્વૃક-કે-૨૫-આ જાતનાં ચિહ્નો પણ પ્રાચીન પુસ્તકોના અંતમાં મળે છે (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૨માં ૨૬૩ પોનાની છેલ્લી લીટીમાં). આ ચિહ્નો શાનાં છે એ અમે સ્પષ્ટ કહી શકતા નથી, પરંતુ અમને લાગે છે કે જેમ કેટલીક પ્રાચીન હસ્તપ્રતિઓમાં ગ્રંથના ખાસ ખાસ વિભાગો—જેવા કે અધ્યયન, ઉદ્દેશ, શ્રુતરકંઠ, સર્ગ, ઉચ્ચૈસ, પરિચ્છેદ, લંલક. કાંડ વગેરે—ની સમાપ્તિને એકદમ ધ્યાનમાં લાવવા માટે અનેક જાતની ચિત્રાકૃતિઓ આલેખવામાં આવે છે (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૨-૧૩) તેમ આ પણ કોઈ પસંદ કરેલી અમુક જાતની ચિત્રાકૃતિઓ જ હોવી જોઈએ.

લેખકોનો અંકપ્રયોગ

રોમનલિપિમાં જેમ ‘12345 IIIIIIVV ઇત્યાદિ’ આ પ્રમાણેના અંકાત્મક (સંખ્યા-સૂચક ચિહ્નરૂપ) અને અક્ષરાત્મક એમ બે જાતના અંકો વપરાય છે તેમ આપણા નાગરીલિપિના પ્રાચીન લઠીઆઓ પણ તેમણે લખેલાં પુસ્તકોના પત્રાંક માટે અંકાત્મક અને અક્ષરાત્મક એમ બે જાતના અંકોનો પ્રયોગ કરતા હતા. આ બંને ય પ્રકારના અંકોનો ઉપયોગ પ્રાચીન શિલાલેખો અને પ્રાચીન

તાડપત્રીય તેમજ કેટલાંક કાગળનાં પુસ્તકો ઉપરાંત જૈન આગમો, તેના ભાષ્ય અને ચૂર્ણિમાં ગ્રંથ-કર્તાઓએ એકસરખા પાઠો, ગાથાંક, પ્રાયશ્ચિત્ત, ભાંગા વગેરેનો નિર્દેશ કરવા માટે પણ કર્યો છે. આ બે પ્રકારના અંકો પૈકી અક્ષરાત્મક અંકોની ઉત્પત્તિ ક્યારે અને શાને આધારે થઈ તેમજ એની ઉત્પત્તિનું વાસ્તવિક ખીજ શું છે એને લગતી વિદ્વાનોની વિધવિધ માન્યતાઓ અને કલ્પનાઓ તેમજ પ્રાચીન શિલાલેખ, ગ્રંથ વગેરેમાં આવતી એ અંકોની અનેકવિધ આકૃતિઓને જોવા-જાણવા ઇચ્છનારે ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા પુસ્તક પૃ. ૧૦૩ થી ૧૩૦ સુધી જોવું જોઈએ. અમે એનું પુનરાવર્તન કરી નિરર્થક લેખનું કલેવર મોટું કરવા નથી ઇચ્છતા. અમારો સંકલ્પ માત્ર, જૈન સંસ્કૃતિએ ગ્રંથલેખન વગેરેમાં કઈ કઈ જાતના અંકોનો ક્યાં અને કેવી રીતે ઉપયોગ કર્યો છે એ તેમજ એ અંકોને અંગે જે વધારાની હકીકત અમારા જાણવામાં આવી છે એ દર્શાવવાનો છે.

જૈન પ્રબંધો લખાવેલા દરેક તાડપત્રીય પુસ્તકમાં પાનાનો સંખ્યાંક જણાવવા માટે તેની જમણી બાજુએ અક્ષરાત્મક અંકો અને ડાબી બાજુએ અંકાત્મક અંકો લખેલા હોય છે. જૈન છેદ આગમો અને તેની ચૂર્ણિઓમાં એકસરખા પાઠો, ૭૪ પ્રાયશ્ચિત્ત, ૭૫ ભાંગા ૭૬ આદિનો નિર્દેશ અક્ષરાત્મક અંકોથી કરવામાં આવ્યો છે. જીતકલ્પસૂત્ર ઉપરના આચાર્ય શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણકૃત ભાષ્યમાં ન્યાં મૂળ ગાથાનું ભાષ્ય સમાપ્ત થાય છે ત્યાં મૂળસૂત્રનો ગાથાંક અક્ષરાત્મક અંકોથી દર્શાવેલો છે. આ બધે ય સ્થળે નીચે પ્રમાણેના ભિન્નભિન્ન અક્ષરાંકોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

૭૪ 'નો કપ્પઈ૦ અસણં વા ણ્ક પઠમાણ પોરિસીણ પહિગાહિત્તા' ઇત્યાદિ.

બૃહત્કલ્પસૂત્રસટીક ૩૦ ૨ મુદ્રિત વિભાગ ૪ પત્ર ૯૩૩ ગા૦ ૩૩૨૦ની ટીકામાં.

ઉપરના સૂત્રપાઠમાં અસણં વા ણ્ક છે ત્યાં ણ્ક એ ચાર સંખ્યાનો દર્શક અક્ષરાંક હોઈ અસણં વા પાણં વા આઈમં વા સાઈમં વા એમ સૂત્રપાઠ ઉચ્ચારવાનો છે.

૭૫ (ક) 'જતિ દોન્નિ થેરીઓ નિગ્ગચ્છંતિ મિવ્વસ્સ ણ્કા, તરુણી થેરી ય જતિ ણ્કા, દો તરુણીઓ જતિ નિગ્ગચ્છંતિ ણ્કા, ણ્કા થેરી જતિ નિગ્ગચ્છઈ ણ્કા, ણ્કિઆ તરુણી જતિ નિગ્ગચ્છઈ ણ્કા, તત્રાપ્યાજ્ઞાદયો દોષાઃ ॥ ગા૦ ૨૦૮૭ ॥

બૃહત્કલ્પસટીક મુદ્રિતવિભાગ ૨ પત્ર ૬૦૧.

(ઘ) 'ઉવ્વિવ્વણ્ણ૦ ગાથાદ્વયમ્ । ઉવ્વિવ્વણ્ણેસુ થિરેસુ મિવ્વૂ ઠાતિ ના, અથિરેષુ ૧૦ । વિવ્વિવ્વણ્ણેસુ થિરેસુ ૧૦, અથિરેસુ ૧૦ના । વિવ્વિવ્વણ્ણેસુ થિરેસુ ૧૦ના, અથિરેસુ થ । વિવ્વિવ્વણ્ણેસુ થિરેસુ થ, અથિરેસુ થના ॥'

બૃહત્કલ્પસટીક મુદ્રિત વિભાગ ૪ પત્ર ૯૨૮ ટિપ્પણી ૩.

૭૬ 'અત્તણા દિવા પંથેણ અદિટ્ઠો ૧, અત્તણા દિવા પંથેણ દિટ્ઠો ૨, અત્તણા દિવા ઉપ્પંથેણ અદિટ્ઠો ૩, અત્તણા દિવા ઉપ્પંથેણ દિટ્ઠો ૪, અત્તણા રાઓ પંથેણ અદિટ્ઠો ૫, અત્તણા રાઓ પંથેણ દિટ્ઠો ૬, અત્તણા રાઓ ઉપ્પંથેણ અદિટ્ઠો ૭, અત્તણા રાઓ ઉપ્પંથેણ દિટ્ઠો ૮ ॥'

બૃહત્કલ્પસટીક મુદ્રિત વિભાગ ૩ પત્ર ૭૮૧ ટિપ્પણી ૯.

એકમ અંકો

૧ = ૧, ઁ, ષ, ષ્, શ્રી, શ્રી

૨ = ૨, ન, સિ, સિ, શ્રી, શ્રી

૩ = ૩, મઃ, શ્રી, શ્રી, શ્રી.

૪ = ક, ક, ફ, ફા, ફ, ફા, ક, ફા, ફ, ફા, ફા.

૫ = ઠ, ઠ, ટ, ટ, ટા, ટા, ઠ, ઠ, ન, ના, ઠા, ઠા, ઠા, ઠા.

૬ = ઘ, ઘ, ઘા, ઘા, ઘ, ઘ, ઘા, ઘા, ઘ, ઘ, ઘ, ઘ, ઘ.

૭ = ઘ, ઘ, ઘા, ઘા.

૮ = ઘ, ઘ, ઘા, ઘા, ઘા.

૯ = ઁ, ઁ, ઁ.

દશક અંકો

૧ = લ, લ.

૨ = ઘ, ઘા.

૩ = લ, લા.

૪ = ઘ, ઘ, ઘા, ઘા.

૫ = ૦, ૦, ૦, ૦, ૦.

૬ = ષ, ષ.

૭ = ષ, ષ, ષ, ષ.

૮ = ૦, ૦.

૯ = ૦, ૦, ૦, ૦.

૦ = ૦.

શતક અંકો

૧ = સુ, સુ.

૨ = સ, સ, સ.

૩ = સા, સા, સા.

૪ = સા, સા, સા.

૫ = સા, સા, સા.

૬ = સં, સં, સં.

૭ = સઃ, સઃ, સઃ.

અહીં એકમ, દશક અને શતક અંક તરીકે ૧, ૨, ૩ આદિ પૃથક્ પૃથક્ અંકો આપવાનું કારણ એ છે કે એકમ સંખ્યા તરીકે એક બે ત્રણ આદિ અંકો લખવા હોય તો એકમ અંકોમાં આપેલા એક બે ત્રણ આદિ અંકો લખવામાં આવે છે; દસ વીસ ત્રીસ આદિ દશક સંખ્યા તરીકે એક બે ત્રણ આદિ અંકો લખવા હોય ત્યારે દશક અંકોમાં આપેલા એક બે ત્રણ લખવા જોઈએ અને શતક સંખ્યા તરીકે એક બે ત્રણ આદિ લખવા હોય તો શતક અંકોમાં આપેલા એક બે ત્રણ આદિ અંકો લખવા જોઈએ. શૂન્યને ઠેકાણે શૂન્ય જ લખાય છે.

આપણા ચાલુ અંકો સીધી લીટીમાં લખાય છે જ્યારે તાડપત્રીય અને કાગળનાં પુસ્તકોમાં પાનાની સંખ્યા તરીકે લખાતા અક્ષરોનો સીધી લીટીમાં ન લખાતાં આગળ જણાવવામાં આવશે તેમ ઉપર નીચે લખવામાં આવે છે. જૈન છેદઆગમ વગેરેમાં અને ભાષ્ય, ચૂર્ણિ, વિશેષચૂર્ણિ, ટીકા આદિમાં જ્યાં ગાથા, પ્રાયશ્ચિત્ત અને ભાંગા આદિ માટે અક્ષરોનો ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવ્યો છે ત્યાં એ અંકો સીધી જ લીટીમાં લખાએલા છે.

ઉપર આપવામાં આવેલા એકમ, દશક અને શતક અંકોનો ઉપયોગ આરીતે કરવામાં આવે છે:

૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૧૮, ૧૯;

૨૦, ૨૧, ૨૪, ૨૬, ૨૮; ૩૦, ૩૩, ૩૬, ૩૭, ૩૯;

૪૦, ૪૪, ૪૫, ૪૮; ૫૦, ૫૪, ૫૬, ૫૯; ૬૦, ૬૭;

૭૦, ૭૨, ૭૫, ૭૭; ૮૦, ૮૮; ૯૦, ૯૭, ૯૯;

સુ ૧૦૦, સુ ૧૪૫, સુ ૧૭૪; સૂ ૨૦૦, સ્ત ૨૨૭, સ્ત ૨૬૬; સ્તા ૩૦૦, સ્તા ૩૪૭;
૦ ૬, ૦ ૧૪, ૦ ૨૧; ૦ ૩૦, ૦ ૩૩, ૦ ૩૬, ૦ ૩૭, ૦ ૩૯;

સ્તા ૪૦૦, સ્તો ૪૧૫, સ્તા ૪૭૪; સ્તો ૫૦૦, સ્તો ૫૦૯, સ્તો ૫૩૬, સ્તો ૫૮૦; સ્તં ૬૦૦.
૦ ૬, ૦ ૧૪, ૦ ૨૧; ૦ ૩૦, ૦ ૩૩, ૦ ૩૬, ૦ ૩૭, ૦ ૩૯;

સ્તં ૬૩૭, સ્તં ૬૪૭, સ્તં ૬૬૫; સ્ત: ૭૦૦, સ્ત: ૭૨૨, સ્ત: ૭૪૩, સ્ત: ૭૭૭, સ્ત: ૭૯૪.
ગ્રા ૬, ગ્રા ૧૪, ગ્રા ૨૧; ૦ ૩૦, ૦ ૩૩, ૦ ૩૬, ૦ ૩૭, ૦ ૩૯;

અત્યારે જે તાડપત્રીય પુસ્તકસંગ્રહો વિદ્યમાન છે તેમાં, મારા ધ્યાનમાં છે ત્યાંસુધી, ઇસો પાનાંની અંદરનાં જ પુસ્તકો વિદ્યમાન છે, તેથી વધારે પાનાંનું એક પણ પુસ્તક નથી. ઘણાંખરાં

પુસ્તકો ત્રણસો પાનાં સુધીનાં અને કેટલાંએક ચારસો સાડાચારસો પાનાં સુધીનાં હોય છે. પાંચસો પાનાંથી વધારે પાનાંનું પુસ્તક, પાટણમાં સંઘવીના પાડાના તાડપત્રીય જૈન પુસ્તકસંગ્રહમાં માત્ર એક જ જોવા મળ્યું છે, જે ત્રુટિત તેમજ અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિમાં છે. છસોથી વધારે પાનાંના તાડપત્રીય પુસ્તકને સુરક્ષિત રાખવું મુશીબતભર્યું હોઈ એથી વધારે પાનાંનું પુસ્તક એકાએક નહિ જ લખાતું હોય; તેમ છતાં ચારસો વર્ષ જેટલા જૂના એક છુટક પાનામાં તાડપત્રીય અંકોની નોંધ મળી છે તેમાં સાતસો સુધીના અંકો છે એ જોતાં તે નોંધ કરનારે સાતસો પાનાં સુધીનું અગર તેથી વિશેષાધિક પાનાંનું પુસ્તક જોયું હોય એમ માનવાને કારણ છે.

કાગળ ઉપર લખાએલી પ્રતોમાં જ્યાં અક્ષરાંકોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે ત્યાં કેટલીક વાર એકમ દશક શતક અંકોમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણેના અક્ષરાંકોનો ઉપયોગ ન કરતાં ફક્ત એકમ સંખ્યામાં આપેલા અક્ષરાંકોનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જેમકે:

સ્વ ૧૦, સ્તિ ૨૦, એક ૪૦, ૦ ૧૦૦, સ્વ ૧૧૫, એક ૪૦૦, સ્તિ ૧૨૪૦ ઇત્યાદિ.
૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦

ત્રિશતીનામના^{૭૮} ગણિતવિષયક સંગ્રહગ્રંથમાં ‘જૈન અંક’ તરીકે એકથી દશ હજાર સુધીના અક્ષરાંકોની નોંધ છે, જે આ નીચે આપવામાં આવે છે. એકથી ત્રણસો સુધીના અંકો અમે ઉપર નોંધી આવ્યા તે મુજબના હોઈ તેની પુનરાવૃત્તિ ન કરતાં આગળના જુદા પડતા અક્ષરાંકોની જ નોંધ અહીં આપવામાં આવે છે:

સ્તુ ૪૦૦, સ્તે ૫૦૦, સ્તે ૬૦૦, સ્તા ૭૦૦, સ્તો ૮૦૦, સ્તં ૯૦૦, સ્તઃ ૧૦૦૦, ક્ષુ ૨૦૦૦, ક્ષૂ ૩૦૦૦, ક્ષા ૪૦૦૦, ક્ષે ૫૦૦૦, ક્ષે ૬૦૦૦, ક્ષા ૭૦૦૦, ક્ષો ૮૦૦૦, ક્ષં ૯૦૦૦, ક્ષઃ ૧૦૦૦૦ ।
इति गणितसंख्या जैनांकाना समाप्ता ॥

ઉપરોક્ત સંગ્રહાત્મક ‘ત્રિશતી’ પુસ્તકમાંના અંકો ક્યાંથી લેવામાં આવ્યા છે એનો નિર્દેશ તેમાં નથી. સંભવ છે કે એ કોઈ પ્રાચીન જૈન જ્યોતિષના ગ્રંથ પરથી તારવવામાં આવ્યા હોય; પરંતુ જ્યાં સુધી કાંઈ ખાસ સાધક પ્રમાણ કે ઉલ્લેખ ન મળે ત્યાંસુધી અમે અમારી કલ્પના ઉપર ભાર મૂકતા નથી.

ઉપર આપેલા અક્ષરાત્મક અંકોની ઉત્પત્તિનું વાસ્તવિક ખીજ શું હોવું જોઈએ, એ કહેવું શક્ય નથી. પ્રારંભના એક યે ત્રણ અક માટે લખાતા સ્વ, સ્તિ, શ્રી અથવા ૐ, ન, મ: કે શ્રી, શ્રી, શ્રી એ
૧ ૨ ૩

મંગળ માટે ઉચ્ચારાતા અક્ષરો લખવામાં આવ્યા છે, પણ આગળ ઉપર લખાતા અક્ષરાંકોનું ખરૂં ખીજ શું હોવું જોઈએ એ સમજી શકાતું નથી. આ સંબંધમાં પાશ્ચાત્ય તેમજ ભારતીય વિદ્વાનોએ

૭૮ ત્રિશતી ગ્રંથની આ પ્રતિ અમદાવાદના નગરશેઠ શ્રીયુત કર્તરભાઈ મલિભાઈના પોતાના ઘરમાંના લિખિત પુસ્તક-સંગ્રહમાં છે. તેનાં પાનાં ૧૧ છે. પ્રતિની સ્થિતિ જોતાં તે ત્રણ સૈકા પહેલાં લખાએલી હોય તેમ લાગે છે. આ પ્રતિમાંના ઉર્ધ્વધુલિખિત અંકોની નકલ મને મારા મિત્રવર્ધ મુનિ શ્રીદર્શનવિજયજી (પાલીતાણા યશોવિજયજી જૈન ગુરુકુલના સંસ્થાપક શ્રીચારિત્રવિજયજી મઠના શિષ્ય) તરફથી મળી છે.

જે અનેક જાતની કલ્પનાઓ કરી છે એ બધીનો સંગ્રહ ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલામાં કરવામાં આવ્યો છે. સન્મતિતર્કની વિસ્તૃત પ્રસ્તાવનામાં પણ તેના વિદ્વાન લેખકોએ આ અક્ષરાંકોની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં કેટલીએક કલ્પનાઓ રજુ કરી છે. પરંતુ અમે માનીએ છીએ કે તેમ છતાં અક્ષરાંકોની ઉત્પત્તિના વાસ્તવિક બીજને વ્યવસ્થિત રીતે શોધવામાં એક પણ વિદ્વાન સફળ થયેલા નથી, એટલું જ નહિ પણ તે ઉપરાંત એ વિદ્વાનોની કલ્પનાઓ પણ સંગત રીતે ઉત્પન્ન થઈ શકી નથી.

હું માત્ર અહીં એટલું જ ઉમેરવા ઇચ્છું છું કે આખી યે બ્રાહ્મીનાગરી લિપિ સીધી લીટીમાં લખાતી હોવા છતાં તાડપત્રીય પુસ્તકના પાના ઉપરના અંકો ચીનાઈ આદિ લિપિની જેમ ઊભા લખવામાં આવે છે, એ ઉપરથી સંભવ છે કે અક્ષરાત્મક અંકોની ઉત્પત્તિનું બીજ ઊભી લખાતી કોઈ લિપિમાં હોય.

શૂન્યાંક

જૈન છેદ આગમેની ચૂર્ણિમાં જ્યાં માસલધુ-માસગુરુ, ચતુર્લધુ-ચતુર્ગુરુ, પડ્લધુ-પડ્ગુરુ પ્રાયશ્ચિત્તના સંકેતો નોંધવામાં આવ્યા છે ત્યાં એક ચાર છ સંખ્યાનો નિર્દેશ એક ચાર છ શૂન્ય દ્વારા કરવામાં આવ્યો છે. જેમકે: ૦, ●, ○ ○, ● ●, ○ ○ ○, ● ● ●. આમાં ખાલી મીંડાં લઘુતાસૂચક છે અને કાળાં મીંડાં ગુરુત્વસૂચક છે.

શબ્દાત્મક અંકો

અહીં લેખકોને લખવાના અંકોનું પ્રકરણ ચાલુ હોઈ, અપ્રાસંગિક છતાં અતિ મહત્વના અને ઉપયોગી શબ્દાત્મક અંકોનો ઉલ્લેખ પણ કરી લઈએ. એ પૈકીના કેટલાક અંકોનો ઉલ્લેખ આગળે ત્યાં સૂત્રકૃતાંગ, ઉત્તરાધ્યયન આદિ જેવા પ્રાચીન જૈન આગમગ્રંથોમાં^{૭૯} તેમજ તે કરતાં પણ પ્રાચીન વૈદિક ગ્રંથો^{૮૦} સુદ્ધાંમાં મળે છે. જ્યોતિષ, ઇંદ આદિ વિષયક^{૮૧} ગ્રંથોમાં, શિલાલેખોમાં અને

૭૯ (ક) 'કલ્પમેવ ગહાય નો કલિં, નો તીયં નો ચેવ દાવરં ॥ ૨૩ ॥ ટીકા—'કલ્પમેવ' ત્તિ ચતુષ્કમેવ ગૃહીત્વા તલ્લબ્ધજયત્વાત્ તેનૈવ દીવ્યતિ । તત્તોઽસૌ તલ્લબ્ધજયઃ સન્ ન 'કલિં' એકકં નાપિ 'ત્રૈતં' ત્રિકં ચ નાપિ 'દ્વાપરં' દ્વિકં ગૃહ્ણાતીતિ ॥' સૂત્રકૃતાંગ શ્રુ ૦ ૧ અ ૦ ૨ ૩ ૦ ૨.

(ખ) 'શુત્તે વા કલિણા જિણે ॥ ૧૬ ॥ પાઠ્યટીકા—કલિના-એકેન' ઉત્તરાધ્યયન અ ૦ ૫.

(ગ) 'ઉક્કોસણ સંખિજ્જણે રૂવં પક્કિલત્તં' અનુયોગદ્વારસૂત્ર પત્ર ૨૩૮.

૮૦ (ક) 'ચતુષ્ટોમેન કૃતેન અયાનાં' શતપથ બ્રાહ્મણ ૧૩-૩-૨-૧.

(ખ) 'યે વૈ ચત્વારઃ સ્તોમાઃ કૃતં તત્' તૈત્તિરીય બ્રા ૦ ૧-૫-૧૧-૧.

(ગ) 'દક્ષિણા ગાયત્રીસમ્પન્ના બ્રાહ્મણસ્ય ॥ ૨૧ ॥ ટીકા—ગાયત્રીસમ્પન્ના ગાયત્ર્યક્ષરસમાનસંખ્યાશ્વતુ-વિંશતિર્ગાવો દક્ષિણા ॥ જગત્યા રાજ્ઞઃ ॥ ૨૨ ॥ ટીકા—જગત્યા સમ્પન્ના રાજ્ઞઃ સંહપક્ષે પ્રાકૃતસહદક્ષિણાઃ ॥ જગત્યક્ષરસમાનસંખ્યા અષ્ટાચત્વારિંશદ્ ગાવો ભવન્તિ ॥' કાત્યાયનશ્રૌતસૂત્ર ભા. પ્રા. લિ. મા. પૃષ્ઠ ૧૨૧ ટિ. ૧,૨,૩.

૮૧ વરાહમિહિરની પંચસિદ્ધાંતિકા, ગ્રહલાઘવ, વૃત્તરત્નાકર, મુનિસુંદરસૂરિકૃત ગુર્વાવલી આદિ જ્યોતિષ, ઇંદ, પડ્વાવલીવિષયક

ગ્રંથોની પ્રશસ્તિઓમાં સંખ્યા અને સંવતનો નિર્દેશ શબ્દાંકો દ્વારા ખૂબ જ કરવામાં આવ્યો છે. આ અંકોની કલ્પના તે તે સંપ્રદાયમાં પ્રચલિત ધાર્મિક તેમજ વ્યાવહારિક વસ્તુઓની ગણતરીને આધારે કરવામાં આવી છે. આ શબ્દાંકોનો ઉપયોગ કરવામાં વૈદિક^{૨૨} અને જૈન પ્રજ્ઞએ એક-બીજા સંપ્રદાયને માન્ય સંકેતોનો પ્રયોગ કરવામાં સાંપ્રદાયિકતાને દૂર મૂકવાની ઉદારતા દર્શાવી છે. હવે આ નીચે અનુક્રમે જે જે શબ્દાંકોનો જે જે અંક તરીકે ઉપયોગ^{૨૩} કરવામાં આવે છે તે દેખાડવામાં આવે છે:

૦= શૂન્ય, ઝિન્દુ, રન્દ્ર, ખ, છિદ્ર, પૂર્ણ, ગગન, આકાશ, વિયત, વ્યોમ, નભ, અબ્ર, અંતરિક્ષ. અંપર ('આકાશ'વાચક શબ્દો) ઇત્યાદિ.

૧=કલિ, રૂપ, આદિ, પિતામહ, નાયક, તનુ, શશિ, વિદ્યુ, ઇન્દુ, ચંદ્ર, શીતાંશુ, શીતરશ્મિ, સિતરુચ્, હિમકર, સોમ, શશાંક, સુધાંશુ, નિશેશ, નિશાકર, ક્ષપાકર, ઔષધીશ, દાક્ષાયણીપ્રાણેશ, અબ્જ ('ચંદ્ર'વાચક શબ્દો), ભૂ, ભૂમિ, ક્ષિતિ, ક્ષમા, ધરા, વસુધા, વસુંધરા, ઉર્વરા, ગો, પૃથ્વી, ધરણી, ઇલા, કુ, મહી ('પૃથ્વી'વાચક શબ્દો), જૈવાતૃક ઇત્યાદિ.

૨=યમ, યમલ, યુગલ, દંદ, યુગ્મ, દ્વય, પક્ષ, અશ્વિન, નાસત્ય, દસ્ત, લોચન, નેત્ર, નયન, ઇક્ષણુ, અક્ષિ, દષ્ટિ, ચક્ષુ ('નેત્ર'વાચક શબ્દો), કર્ણ, શ્રુતિ, શ્રોત્ર ('કાન'વાચક શબ્દો), બાહુ, કર, હસ્ત, પાણિ, દોષ્, ભુજ ('હાથ'વાચક શબ્દો), કર્ણ, કુચ, ઓષ્ઠ, ગુલ્ફ, જાનુ, જંઘા ('શરીરના બહુએ અવયવ' વાચક શબ્દો), અયન, કુટુંબ, રવિચંદ્રો ઇત્યાદિ.

૩=રામ, ત્રિપદી, ત્રિકાલ, ત્રિગત, ત્રિનેત્ર, લોક, જગત, ભુવન ('વિશ્વ'વાચક શબ્દો), ગુણુ, કાલ, સહોદરીઃ, અનલ, અગ્નિ, વહ્નિ, જ્વલન, પાવક, વૈશ્વાનર, દહન, તપન, હુતાશન, શિખિન્, કૃશાનુ ('અગ્નિ'વાચક શબ્દો), તત્ત્વ, ત્રૈત, હોત્, શક્તિ, પુષ્કર, સંધ્યા, બ્રહ્મ, વર્ણ, સ્વર, પુરુષ, વચન, અર્થ, ગુપ્તિ ઇત્યાદિ.

૪=વેદ, શ્રુતિ, સમુદ્ર, સાગર. અગ્નિ, જલધિ, જલનિધિ, વાર્દિ, નીરધિ, નીરનિધિ,

સંખ્યાબંધ ગ્રંથોમાં શબ્દાંકોનો પ્રયોગ ઠેકાણેઠેકાણે કરવામાં આવ્યો છે. ખીલખીલ ગ્રંથોમાં પણ પ્રસંગવશાત તે તે વસ્તુ, વય, વર્ષ વગેરેની ગણતરી શબ્દાંકોદ્વારા અપાયેલી જ્ઞેવામાં આવે છે. જેમકે—

(ક) 'વસુવિહ ૮ પાહિહેરવિલસંતુ, ભવિયણપુંડરીય બોહંતુ,
વસુ-દહદોસ ૧૮ અસેસહં ચત્તુ, સિવરિસિરિમાણિરિરત્તુ.'

ત્રિભુવનસ્વયંભૂ-બલપણ્હુ પંક્તિ ૨૯૦-૨૯૧ (દશમા સૈકાની કૃતિ)

મધુસૂદન ચિ૦ મોદી સંપાદિત અપમંત્રશપાઠાંવલી પૃ. ૭૮.

(ખ) 'સોડસ્થાદ્ ગેહે પ્રિય! જિનમિતાન્ ૨૪ વત્સરાન્ સ્નેહતો વા'—શીલકૂતમ્ શ્લોક ૪૫.

૮૨ 'લિસ્ટા જિના વિકલિકાશ્ચ ગુરોઃ શરાઃ સ્વં'—પ્રહલાદવ અ૦ ૧ શ્લોક ૧૫.

૮૩ અહીં આપવામાં આવેલા શબ્દાંકો પૈકીના ઘણાખરા શબ્દાંકો પ્રત્યક્ષ ગ્રંથોમાં તપાસીને જ લખવામાં આવ્યા છે અને કેટલાક લા૦ પ્રા૦ લિ૦ મા૦ માંથી લીધા છે. આ બધાંયનાં ઉદાહરણો આપી નિરર્થક લેખનું કલેવર મોટું કરવું ઉચિત ન ધારી અમે ઉદાહરણો આપ્યાં નથી.

વારિધિ, વારિનિધિ, ઉદધિ, અંબુધિ, અંબુનિધિ, અંભોધિ, અર્ણવ ('સમુદ્ર'વાચક શબ્દો), કેંદ્ર, વર્ણ, આશ્રમ, યુગ, તુર્ય, કૃત, અય, આય, દિશૂ (દિશા) બંધુ, કોષ્ઠ, ધ્યાન, ગતિ, સંજ્ઞા, કષાય ઇત્યાદિ.

૫=આણુ, શર, સાયક, ઇષુ ('આણુ'વાચક શબ્દો), ભૂત, મહાભૂત, પ્રાણુ, ઇન્દ્રિય, અક્ષ, વિષય, તત્ત્વ, પર્વ, પાંડવ, અર્થ, વર્ષ, વ્રત, સમિતિ, કામગુણુ, શરીર, અનુત્તર, મહાવ્રત ઇત્યાદિ.

૬=રસ, અંગ, કાય, ઋતુ, માસાર્ધ, દર્શન, રાગ, અરિ, શાસ્ત્ર, તર્ક, કારક, સમાસ, લેશ્યા, ક્ષમાખંડ, ગુણુ, ગુહક, ગુહવકત્ર ઇત્યાદિ.

૭=નગ, અગ, ભૂમૃત, પર્વત, શૈલ, આદ્રિ, ગિરિ ('પર્વત'વાચક શબ્દો), ઋષિ, મુનિ, અત્રિ, વાર, સ્વર, ધાતુ, અશ્વ, તુરગ, વાહ, હય, વાજિન્ ('અશ્વ'વાચક શબ્દો), ઇંદ, ધી, કલત્ર, ભય, સાગર, જલાધિ ('સમુદ્ર'વાચક શબ્દો), લોક ઇત્યાદિ.

૮=વસુ, અહિ, સર્પ (સર્પવાચક શબ્દો), નાગેન્દ્ર, નાગ, ગજ, દંતિન્, દિગ્ગજ, હસ્તિન્, માતંગ, કરિ, કુંજર, ક્રિપ, કરટિન્ ('હસ્તિ'વાચક શબ્દો), તક્ષ, સિદ્ધિ, ભૂતિ, અનુષ્ટુભૂ, મંગલ, મદ, પ્રભાવક, કર્મન્, ધીગુણુ, બુદ્ધિગુણુ, સિદ્ધિગુણુ ઇત્યાદિ.

૯=અંક, નંદ, નિધિ, ગ્રહ, ખગ, હરિ, નારદ, રંધ્ર, ખ, છિદ્ર, ગો, પવન, તત્ત્વ, અહમ્પ્રતિ, અહમ્પ્રતિ, ઐવેયક ઇત્યાદિ.

૧૦=દિશૂ, દિશા, આશા, કકુભૂ ('દિશા'વાચક શબ્દો), અંગુલિ, પંક્તિ, રાવણશિરસ, અવતાર, કર્મન્, યતિધર્મ, શ્રમણધર્મ, પ્રાણુ ઇત્યાદિ.

૧૧=રુદ્ર, ઇશ્વર, હર, ઇશ, ભવ, ભર્ગ, શલિન્, મહાદેવ, પશુપતિ, શિવ ('મહાદેવ'વાચક શબ્દો), અક્ષૌહિણી ઇત્યાદિ.

૧૨=રવિ, સૂર્ય, અર્ક, માર્તંડ, દ્યુમણિ, ભાનુ, આદિત્ય, દિવાકર, દિનકર, ઉષ્ણાંશુ, ઇન ('સૂર્ય'વાચક શબ્દો), માસ, રાશિ, વ્યય, ચક્રિન્, ભાવના, ભિક્ષુપ્રતિમા, યતિપ્રતિમા ઇત્યાદિ.

૧૩=વિશ્વ, વિશ્વેદેવાઃ, કામ, અતિજગતી, અધોપ, ક્રિયાસ્થાન, યક્ષ ઇત્યાદિ.

૧૪=મનુ, વિદ્યા, ઇન્દ્ર, શક, વાસવ ('ઇન્દ્ર'વાચક શબ્દો), લોક, ભુવન, વિશ્વ, રત્ન, ગુણુસ્થાન, પૂર્વ, ભૂતગ્રામ, રજ્જુ ઇત્યાદિ.

૧૫=તિથિ, ધસ્ર, દિન, અહન્, દિવસ ('દિવસ'વાચક શબ્દો), પક્ષ, પરમાધાર્મિક ઇત્યાદિ.

૧૬=નૃપ, ભૂપ, ભૂપતિ, અષ્ટિ, કલા, ઇંદુકલા, શશિકલા ઇત્યાદિ.

૧૭=અત્યષ્ટિ.

૧૮=ધૃતિ, અઅહા, પાપસ્થાનક ઇત્યાદિ.

૧૯=અતિધતિ.

૨૦=નખ, કૃતિ ઇત્યાદિ.

૨૧=ઉત્કૃતિ, પ્રકૃતિ, સ્વર્ગ ઇત્યાદિ.

૨૨=કૃતિ, જાતિ, પરીપહ ઇત્યાદિ.

૨૩=વિકૃતિ.

૨૪=ગાયત્રી, જિન, અર્હત ઇત્યાદિ.

૨૫=તત્ત્વ.

૨૭=નક્ષત્ર, ઉકુ, ભ ઇત્યાદિ.

૩૨=દંત, રદ, રદન ઇત્યાદિ.

૩૩=દેવ, અમર, ત્રિદશ, સુર ઇત્યાદિ.

૪૦=નરક.

૪૮=જગતી.

૪૯=તાન.

૬૪=સ્ત્રીકલા.

૭૨=પુરુષકલા.

અહીં આપવામાં આવેલા શબ્દાંકો પૈકી કેટલાયે શબ્દાંકો વૈકલ્પિક છે, એટલે તેવે સ્થળે કયા શબ્દાંકથી કયો ચાલુ અંક લેવો એ નક્કી કરવા માટે કેટલીક વાર સાધકબાધક પ્રમાણો વિચારવાનું બાકી જ રહે છે અને એ રીતે નિર્ણયિત થએલા અંક જ પ્રામાણિક મનાય છે.

રંધ્ર, ખ અને છિદ્રનો ઉપયોગ શૂન્ય માટે પણ થયો છે અને નવ માટે પણ થયો છે. ગો એક માટે યે વપરાય છે અને નવ માટે પણ વપરાય છે. પક્ષ બે માટે યે વપરાયો છે અને પંદર માટે પણ એ જ પ્રમાણે શ્રુતિ બે માટે અને ચાર માટે, લોક અને ભુવન ત્રણ માટે સાત માટે અને ચૌદ માટે, ગુણ ત્રણ માટે અને છ માટે, તત્ત્વ ત્રણ પાંચ નવ અને પચ્ચીસ માટે, સમુદ્રવાચક શબ્દો ચાર અને સાત માટે તથા વિશ્વ ત્રણ તેર અને ચૌદ માટે વપરાએલા જોવામાં આવે છે. ૮૪

(૬) પુસ્તકલેખન

આ વિભાગમાં તાડપત્રીય, કાગળનાં, સોનેરી, રૂપેરી વગેરે પુસ્તકો કેમ લખાતાં હતાં એની માહિતી આપવામાં આવે છે.

તાડપત્રીય પુસ્તકો

તાડપત્રીય પુસ્તકો, પત્ર ટૂંકાં હોય તો બે વિભાગમાં અને લાંબાં હોય તો ત્રણ વિભાગમાં લખાતાં હતાં (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૧-૧૨). દરેક વિભાગની બે બાજુએ એકથી દોઢ ઇંચ જટલો માર્જિન રાખવામાં આવતો. વચલા માર્જિનના મધ્યમાં, પુસ્તકનાં પાનાં અસ્તવ્યસ્ત થઇ ન જાય એ માટે, કાણું પાડી તેમાં દોરો પરોવી રાખવામાં આવતો (જુઓ ચિત્ર નં. ૪). પાનાની બે બાજુ પૈકી જમણી બાજુએ અક્ષરાત્મક અંકો-પત્રાંકો લખવામાં આવતા અને ડાબી બાજુએ અંકાત્મક પત્રાંકો લખવામાં આવતા. કેટલીક હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાં કેવળ અક્ષરાત્મક યા અંકાત્મક

૮૪ અહીં અમને તાત્કાલિક જે ઉદાહરણો મળી શક્યાં છે તે આ નીચે આપીએ છીએ:

(ક) 'વેદૈ ૪ રન્દ્રૈ ૯ મ્તૌ યસગા મત્તમયૂરમ્ ।'—વૃત્તરત્નાકર: અ૦ ૩.

(ખ) 'ઞ્રૌ ત્રિનગા: સ્વરા: ૭ સ્વ ૯ મૃષ્ભગજવિલસિતમ્ ।'—વૃ૦ ૨૦ અ૦ ૩.

(ગ) 'શાલિન્યુક્તા મ્તૌ તર્ગૌ ગોડન્ધિ ૪ લોકૈ: ૭ ।'—વૃ૦ ૨૦ અ૦ ૩.

(ઘ) 'જિનભુવને ૧૪૨૪ સ્વર્ગમિત:' ગુર્વાવલી શ્લો૦ ૨૯૧.

'ભુવનશ્રુતિરવિસંહયે ૧૨૪૩ વર્ષે' પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલિકાટીકા.

(ઙ) 'ગુણનયનરસેન્દ્રમિતે ૧૬૨૩ વર્ષે' ભાવપ્રકરણાવચૂર:

'શ્રીમદ્વિક્રમભૂપતોડમ્બર-ગુણ-ક્ષમાસ્વખંડ-દાક્ષાયણીપ્રાણેશાદ્વિતવત્સરે ૧૬૬૦' જબૂદ્દીપ્રજ્ઞસિટીકા.

(ચ) 'મુનિવસુસાગરસિતકર ૧૪૮૭ મિતવર્ષે' સમ્યક્ત્વકૌમુદી

'સંવદ્રસનિધિજલનિધિચન્દ્રમિતે ૧૭૯૬ કાર્તિકે સિતે પક્ષે ।' જ્ઞાનસારટીકા.

(છ) 'અન્દે ષડ્ઙ્કવિશ્વ ૧૪૯૬ મિતે' અર્થદીપિકા

'શરેભવિશ્વે ૧૩૮૫ યમિતામવાપ્ય' ગુર્વા૦ શ્લો૦ ૨૮૯.

અંકો પણ લખવામાં આવ્યા છે. કેટલીક વાર અંકો લખવાની જગ્યાએ તેમજ કાણું પાડવાની જગ્યાએ અંગુઠા વડે હિંગળોકના ટીકાઓ-ચાંદલાઓ કરવામાં આવતા. બે વિભાગ કે ત્રણ વિભાગમાં લખાએલા લખાણની આસપાસ, લખાણ બાંધું ન લાગે એ માટે, બોર્ડરની જેમ જાભી બે કે ત્રણ લીટીઓ દોરવામાં આવતી (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૧-૧૨-૧૩). તાડપત્ર સ્વાભાવિકરીતે વાંકાંચૂકાં હોઈ જે બાણુનો ભાગ સાંકડો હોય ત્યાં ઓછી લીટીઓ લખાતી અને જે બાણુનો ભાગ પહોળો હોય ત્યાં વધારે લીટીઓ લખાતી; આથી ઘણી વાર એક જ પાનાના અમુક ભાગમાં વધારે લીટીઓ આવે અને અમુક ભાગમાં ઓછી લીટીઓ આવે એમ સમવિષમ પંક્તિઓ આવવાનો પ્રસંગ બની જતો (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૧માં આ૦ નં. ૩-૪). જે ઠેકાણે પાનાનો ભાગ સંકોચાઈ જાય ત્યાં, લીટી અટકાવવામાં આવી છે એમ જણાવવા માટે ઘણીવાર ૫, ૭, ૯ આ આકૃતિઓને મળતું ગમે તે એક ચિહ્ન કરવામાં આવતું. આ જ પ્રમાણે પાનાના વાંકને લઈ અધવચ્ચેથી શરૂ થતી પંક્તિના સૂચન માટે પણ ઉપરોક્ત ચિહ્નો જ કરાતાં હતાં. પુસ્તકલેખનના પ્રારંભમાં 'બે લીટી, ભલે, મીંડું' ઉપરાંત જિન, ગણધર, ગુરુ, ઇષ્ટદેવતા આદિને લગતાં નમસ્કાર લખવામાં આવતા એ અમે અગાઉ જણાવી ગયા છીએ. જ્યાં ચાલુ ગ્રંથના કોઈ ઉદ્દેશ, અધ્યયન, શ્રુતસ્કંધ આદિની કે સર્ગ, ઉચ્છૈસ, લંભક વગેરેની પૂર્ણાહુતિ થતી હોય ત્યાં એની પુષ્પિકાને છૂટી પાડી તે પછી ॥૭॥ લખવામાં આવતો અને એ પછી સમાપ્તિચિહ્ને લગતી ચિત્રાકૃતિઓ દોરવામાં આવતી (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૨માં ૨૬૩ પાનાની આકૃતિમાં પાંચમી લીટી), અને તે પછી ચારપાંચ આંગળ જેટલી લીટી ખાલી મૂકી 'ભલે, મીંડું, નમસ્કાર' વગેરે લખી આગળનો ગ્રંથ-વિભાગ ચાલુ કરવામાં આવતો. કેટલીક પ્રતોમાં જ્યાં ગ્રંથના મુખ્ય વિભાગોની સમાપ્તિ થતી ત્યાં ચક્ર, કમલ, કલશ આદિની સુંદર ચિત્રાકૃતિઓ દોરવામાં આવતી (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૨-૧૩). કેટલીકવાર કોઈ ગાથાની ટીકા-ભાષ્ય-ચૂર્ણિ અગર ગ્રંથનો કોઈ ખાસ વિષયવિભાગ પૂર્ણ થતો હોય ત્યાં તે દર્શાવવા માટે પણ ॥૭॥ કરાતો હતો, પણ ઉપર જણાવ્યું તેમ તે પછી ખાલી જગ્યા રાખવામાં આવતી નહોતી.

કાગળનાં પુસ્તકો

તાડપત્ર ઉપર પુસ્તક લખવાની સામાન્ય પદ્ધતિ જણાવ્યા પછી કાગળ ઉપર કેમ લખાતું એ હવે જણાવીએ.

કાગળનાં પુસ્તકો પ્રારંભમાં તાડપત્રાય પુસ્તકની જેમ લંબાઈ-પહોળાઈમાં ટૂંકાં, મુદ્રિ પુસ્તકાકારે લખવામાં આવતાં હતાં; તેમ છતાં તે તાડપત્રીય પુસ્તકની જેમ બે કે ત્રણ વિભાગમાં ન લખાતાં સળંગ એક જ વિભાગમાં લખાતાં હતાં. કેટલાંક પુસ્તકો તાડપત્રીય પુસ્તકોની જેમ લાંબાં લખવા છતાં પહોળાઈમાં તાડપત્ર કરતાં બમણાં પહોળાં એટલે કે ૪૧ ઈંચ જેટલાં પહોળાં લખાતાં હતાં; પરંતુ આટલાં લાંબાં પુસ્તકો રાખવાં-વાંચવાં-લખવાં-ઉપાડવાં કષ્ટભર્યાં લાગવાથી તેરમી શતાબ્દ પછી તેના કદને ટૂંકાવીને ૧૨x૫ ઈંચનું કે તે કરતાં કાંઈક નાનુંમોટું રાખવામાં આવ્યું છે. કાગળ ઉપર લખાતાં પુસ્તકોમાં શરૂશરૂમાં લખાણની બે બાણુએ બોર્ડર તરીકે કાળી શાહીથી જ લીટીઓ

દોરવામાં આવતી હતી; પણ અનુમાને સોળમી શતાબ્દીથી લીટીઓ દોરવા માટે કાળીને બદલે લાલ શાહી પસંદ કરવામાં આવી છે. કાગળનાં પુસ્તકોની વચમાં દોરો પરોવવા માટે કાણું પાડવા માટે ખાલી જગ્યા રાખવામાં આવતી, તે છતાં તાડપત્રીય પુસ્તકનાં પાનાંની જેમ આનાં પાનાંને એકાએક ખસી પડવાનો કે અસ્તવ્યસ્ત થવાનો ભય કે સંભવ નહિ હોવાથી તેમાં કાણું પાડી દોરો પરોવેલાં પુસ્તકો જવલ્લે જ મળે છે. મોટે ભાગે તે આ કાણું પાડવાની જગ્યા ખાલી જ રખાઈ છે, અથવા તે ઠેકાણે લાલ રંગના ચાંદલા કે લાલ, કાળી, આસમાની, પીળી શાહીથી મિશ્રિત ફૂલ, ચોકડી, બદામ વગેરેની આકૃતિઓ કરવામાં આવતી. કેટલાંક પુસ્તકોમાં, પાનાની બે બાજુના હાંસિયાની^{૮૫} વચમાં હિંગબોકના ટીકા કરી તે ઉપર જમણી બાજુએ અક્ષરાત્મક પત્રાંકો અને ડાબી બાજુએ અંકાત્મક પત્રાંકો લખવામાં આવતા હતા. કાગળનાં પુસ્તકમાં પાનાની જમણી બાજુના હાંસિયામાં ઉપરના ભાગમાં અને કેટલીકવાર બંને બાજુના હાંસિયામાં ઉપરના ભાગમાં હુંડી^{૮૬} ભરવામાં આવતી અર્થાત્ ગ્રંથનું નામ અને પાનાનો સંખ્યાંક લખવામાં આવતો હતો, અને ડાબી બાજુના હાંસિયામાં નીચેના ભાગમાં માત્ર પત્રાંક જ લખાતો હતો. એક જ વિષયના ગ્રંથોને એકીસાથે રાખવા ખાતર ન્યારે સળંગ લખાવવામાં આવતા તેવે સમયે ઉપર જણાવ્યા મુજબ ચાલુ ગ્રંથની હુંડી અને પત્રાંક આદિ ભરવા-લખવા ઉપરાંત બંને બાજુના હાંસિયાના વચલા ભાગમાં લાલ ચાંદલા કરી પત્રાંક તરીકે એક બાજુ સળંગ અક્ષરાંકો અને બીજી બાજુ સળંગ ચાલુ અંકો લખાતા હતા. કેટલીકવાર બે પાંચ ગ્રંથો એકીસાથે લખેલા હોય તેમાં પાનાના અંકો સળંગ કરવા છતાં ગ્રંથોને જુદા પાડવા માટે ડાબી બાજુના હાંસિયાના તદ્દન ખૂણામાં ઝીણા અંકો કરવામાં આવતા. આ અંકોને 'ચોરઅંક' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. કાગળનાં પુસ્તકોનાં પાનાં એકસરખા માપનાં હોઈ તેમાં દરેક પાનામાં લીટીઓ એકસરખી જ આવતી. જ્યાં ખાસ ઉદ્દેશ, અધ્યયન, શ્રુતસ્કંધ આદિની સમાપ્તિ થતી હોય ત્યાં પુષ્પિકા શ્લોકાંક વગેરેને લાલ શાહીથી લખતા અથવા તેની આસપાસ લાલ શાહીથી ૥ આવી બિભી પૂર્ણ-વિરામસૂચક બે લીટીઓ કરવામાં આવતી, જેથી તે તરફ એકદમ વાચકનું લક્ષ ખેંચાય. કાગળનાં પુસ્તકોના પ્રારંભમાં 'ભલે મીઝ'નું ચિહ્ન અને સમાપ્તિમાં ૥બા વગેરે તાડપત્રીય પુસ્તકની જેમ જ લખાએલાં મળે છે. માત્ર તાડપત્રીય પુસ્તકમાં સમાપ્તિમાં જે અનેક જાતની ચિત્રાકૃતિઓ કરાતી તે જવલ્લે જ આલેખાએલી મળે છે.

પુસ્તકલેખનની પ્રાચીન વિશેષતાઓ

તાડપત્ર અને કાગળ ઉપર પુસ્તક લખવાની સામાન્ય પદ્ધતિને અંગે આટલું જણાવ્યા પછી હવે એને અંગે ખાસ વિશેષ ઉક્તિ જણાવીએ.

પ્રાચીન કાળમાં જે પુસ્તકો લખાતાં હતાં તેમાં જ્યાં ખાસ વાક્યાર્થનો સંબંધ પૂર્ણ થતો ત્યાં પૂર્ણવિરામસૂચક ૥ આવું દંડાકાર ચિહ્ન કરવામાં આવતું, જ્યાં ખાસ વધારાનો અર્થ સમાપ્ત

^{૮૫} પાનાની ડાબી અને જમણી બાજુના માર્ગિનને 'હાંસિયા' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

^{૮૬} જેને અત્યારે 'હિંગ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તેને આપણી ભાષામાં 'હુંડી' એ નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

થતો ત્યાં ॥ આવા એ ઊભા દંડ કરવામાં આવતા અને જ્યાં ખાસ અવાંતર વિષય, પ્રકરણ કે ગાથાની ટીકા આદિની સમાપ્તિ થતી હોય ત્યાં ॥બા આ પ્રમાણે લખતા જ્યાં શ્લોકની શરૂઆત કે સમાપ્તિ થતી ત્યાં બંને બાજુએ એ ઊભા દંડ કરતા અને તે પછી જ કે શ્લોકાંક લખતા. કેટલીક પ્રતોમાં, અત્યારના મુદ્રણમાં જેમ પરસવર્ણ કરવામાં આવે છે તેમ પરસવર્ણ પણ કરવામાં આવતા અને જ્યાં મૂલસૂત્રગાથા ઉપર લાખ્ય વગેરે સમાપ્ત થતું ત્યાં તે તે સૂત્રગાથાના લાખ્યની સમાપ્તિ અક્ષરાંક દ્વારા સૂચવવામાં આવતી. ૮૭ આમ છતાં પાછળના અવિવેકી લેખકો, લખાણમાં વધારો થાય અને એ લખાણ મહેનતાણાની ગણતરીમાં ન આવે એ ધરાદાથી ઉપરોક્ત વિશિષ્ટ ચિહ્નો અને સંકેતોને ન લખતાં માત્ર ચાલુ ગ્રંથના અક્ષરો જ લખવા લાગ્યા; જેને પરિણામે લિખિત ગ્રંથોના ગૌરવમાં ઘટાડો થવા ઉપરાંત ઉત્તરોત્તર દુર્ગમતા અને ગોટાળો વધતાં ગયાં છે. આ અવિવેકી લેખકોએ કેટલી યે વાર ગ્રંથના સંદર્ભોના સંદર્ભો ઉપરાંત મૂળ ગ્રંથના વિષયને લગતી સ્થાપનાઓ, યંત્રો, ગ્રંથકારે કરેલાં ચિહ્નો, શ્લોકસંખ્યા, ગાથાસંખ્યા, ગ્રંથાગ્રમ, ગ્રંથની પ્રશસ્તિ સુદાં ઉડાડી દીધાં છે. લેખકોની આ અવિવેકી વર્તણૂક આજની નથી પણ સૈકાઓજૂની છે.

તાડપત્રીય પુસ્તકોમાં ચિત્રો અને અંક આદિને ઠેકાણે કરાતા લાલ ચાંદલાને આદ કરી લઈએ તો લેખન માટે અને લીટીઓ દોરવા માટે માત્ર કાળી શાહી જ વપરાઈ છે, જ્યારે કાગળનાં પુસ્તકો લખવા માટે કાળી શાહી ઉપરાંત સોનેરી, રૂપેરી અને લાલ રંગની શાહીઓ પણ વપરાઈ છે. આમ છતાં એટલું તો ખરું જ છે કે કાળી શાહી અને સોનેરી-રૂપેરી શાહીનો ઉપયોગ જેમ આખાં પુસ્તકોનાં પુસ્તકો લખવા માટે થયો છે તેમ આખું પુસ્તક લખવા માટે લાલ શાહીનો ઉપયોગ ખાસ કરીને ક્યારેય થયો નથી. આ શાહીનો ઉપયોગ મુખ્યપણે પુષ્પિકા, ગ્રંથાંક, ઉક્ત્ત્વ, તથાહિ, પૂર્ણવિરામ તરીકે લખાતાં દંડનાં ચિહ્નો, લીટીઓ કે ચિત્રો લખવા માટે જ થયો છે.

પુસ્તકલેખનના પ્રકારો

અગાઉ અમે ગંડી, કચ્છપી, મુષ્ટિ આદિ પુસ્તકોના જે પ્રકારો નોંધી ગયા છીએ એ પ્રકારો પુસ્તકના બાહ્ય દેખાવને લક્ષીને પાડવામાં આવ્યા છે, જ્યારે આ વિભાગમાં દેખાડાતા પુસ્તકના પ્રકારો-ભેદો-નામો કાગળ ઉપર પુસ્તકલેખનની શરૂઆત થયા પછી લખાણની પદ્ધતિ ઉપરથી પાડવામાં આવ્યા છે, જે અહીં દેખાડવામાં આવે છે. કાગળ ઉપર પુસ્તકો અનેક રૂપમાં લખાતાં હતાં: જેમકે ત્રિપાટ કે ત્રિપાઠ, પંચપાટ કે પંચપાઠ, શ્લ કે શ્લઠ, ચિત્રપુસ્તક, સ્વર્ણાક્ષરી, રૌપ્યાક્ષરી, સુક્ષ્માક્ષરી, સ્થૂલાક્ષરી ઇત્યાદિ.

ત્રિપાટ કે ત્રિપાઠ

જે પુસ્તકના મધ્ય ભાગમાં મોટા અક્ષરથી મૂળ ગ્રંથ અને તેની ઉપર અને નીચે તેની

૮૭ છતકલ્પલાખ્યમાં આદિથી અંત સુધી પરસવર્ણ લખેલા છે અને જ્યાં જ્યાં જે જે સૂત્રગાથાનું લાખ્ય સમાપ્ત થાય છે ત્યાં ત્યાં તે તે સૂત્રગાથાનો અંક અક્ષરાંકથી લખેલો છે. પ્રાચીન ચૂર્ણિગ્રંથોમાં તેમજ ખીલ ઘણાઘણા ગ્રંથોમાં પરસવર્ણ લખાયેલા જોવામાં આવે છે.

ટીકા કે ટપો લખવામાં આવે, એવા પ્રકારના પુસ્તકને, તેની વચમાં, ઉપર અને નીચે એમ ત્રણ પટ્ટે—વિભાગે અથવા ત્રણ પાઠે તે લખાતું હોવાથી, 'ત્રિપાટ' અગર 'ત્રિપાઠ' કહેવામાં આવે છે. (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૪).

પંચપાટ કે પંચપાઠ

જે પુસ્તકની વચમાં મોટા અક્ષરથી મૂળ ગ્રંથ અને તેની ઉપર, નીચે તથા બે બાજુના હાંસિયામાં તેની ટીકા કે ટપાર્થ લખવામાં આવે, એ જાતના પુસ્તકને, વચમાં, ઉપર, નીચે અને બે બાજુના હાંસિયામાં એમ પાંચ પટ્ટે—વિભાગે અથવા પાંચ પાઠે તે લખાતું હોવાથી, 'પંચપાટ' અથવા 'પંચપાઠ' કહેવામાં આવે છે. (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૫).

શૂઠ કે શૂઠ

જે પુસ્તકો હાથીની શુણ્ડની-સૂંઠની પેઠે મૂળ સૂત્ર, ટીકા આદિનો કોઈ પણ જાતનો વિભાગ પાડ્યા સિવાય સળંગ લખવામાં આવે તેને 'શૂઠ' અથવા 'શૂઠ' પુસ્તક તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

ત્રિપાટ અને પંચપાટ તરીકે તે જ ગ્રંથો લખી શકાય છે જેના ઉપર ટીકા ટિપ્પણી હોય. જે ગ્રંથો ઉપર ટીકા ટિપ્પણી નથી હોતી તે 'શૂઠ' રૂપે જ લખાય છે, પણ તેને માટે 'શૂઠ' શબ્દનો પ્રયોગ થતો નથી. 'શૂઠ' શબ્દનો પ્રયોગ સળંગ લખાયેલા ટીકાત્મક ગ્રંથો માટે જ થાય છે. મૂળરૂપ ગ્રંથો સદા એ સળંગ એકાકારે લખાતા હોઈ એને માટે ત્રિપાટ, પંચપાટ આદિ પૈકીના કોઈ સંકેતને અવકાશ જ નથી.

ત્રિપાટ-પંચપાટરૂપે પુસ્તક લખવાની પદ્ધતિ અમારી માન્યતાનુસાર વિક્રમની પંદરમી સદીના પ્રારંભથી ચાલુ થઈ છે. તે પહેલા સૂત્ર, નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ટીકા વગેરેનાં પુસ્તકો જુદાં જુદાં જ લખાતાં હતાં અને સારે એક ગ્રંથ વાંચનારને વારંવાર જુદીજુદી પ્રતોમાં નજર નાખવી પડતી હતી.

ચિત્રપુસ્તક

'ચિત્રપુસ્તક' એ નામ સાંભળી, પુસ્તકોમાં ચીતરવામાં આવતાં અનેકવિધ ચિત્રોની કલ્પના કોઈ ન કરી લે. 'ચિત્રપુસ્તક' એ નામથી અમારો આશય મુખ્યત્વે કરી લખાણની ખૂબીથી સ્વયં ઉત્પન્ન થતાં ચિત્રોથી છે. કેટલાક લેખકો પુસ્તક લખતાં અક્ષરોની વચમાં એવી ચીવટથી અને ખૂબીથી ખાલી જગ્યા છોડે છે કે જેથી અનેક જાતની ચિત્રચોકડીઓ, વજ્ર, છત્ર, સ્વસ્તિક વગેરેની આકૃતિઓ તેમજ લેખકે ધારેલી વ્યક્તિનું નામ, શ્લોક, ગાથા વગેરે આપણે જોઈ વાંચી શકીએ. (જુઓ ચિત્ર નં. ૫-૬-૧૬-૧૭). આ જ પ્રમાણે કેટલાક લેખકો ઉપર જણાવ્યું તેમ લખાણની વચમાં ખાલી જગ્યા ન મૂકતાં, કાળી શાહીથી સળંગ લખાતા લખાણની વચમાંના અમુક અમુક અક્ષરોને એવી ચીવટથી અને ખૂબીથી લાલ શાહી વડે લખે છે કે જેથી તેને જોનાર એ લખાણમાં અનેક પ્રકારની ચિત્રાકૃતિઓ તેમજ નામ, શ્લોક વગેરે જોઈ શકે. આ ઉપરાંત કેટલાક લેખકો પુસ્તકની વચમાં જ્યાં કાળાં પાડવા માટે જગ્યા રાખવામાં આવે છે ત્યાં અને બે બાજુના હાંસિયાના મધ્ય ભાગમાં, અમે અગાઉ જણાવી ગયા છીએ તે મુજબ, સળંગ અંકો લખવાના ન હોય ત્યારે ત્યાં હિંગજોક, હરતાલ, વાદળી આદિ રંગથી મિશ્રિત ફૂલ, ચોકડી, કમળ, પદ્મ આદિની વિધવિધ આકૃતિઓ કરતા. કેટલીકવાર કલ્પસૂત્ર

જેવાં પુસ્તકોમાં, વચમાં જ્યાં કાણું પાડવાની જગ્યા રાખવામાં આવે છે ત્યાં, કલ્પસૂત્રને લગતાં સુંદર નાનાં ચિત્રો પણ દોરવામાં આવતાં.૮૮

સુવર્ણાક્ષરી-રૌપ્યાક્ષરી પુસ્તકો

સોનેરી (સોનાની) અને રૂપેરી (ચાંદીની) શાહીથી પુસ્તકો કેમ લખાતાં એ જાણવું અતિ મહત્ત્વનું છે. આપણા ચાલુ ધોળા કાગળ ઉપર સોનેરી-રૂપેરી શાહીનું લખાણ લેશ પણ દીપી ઊઠે તેમ નહિ હોવાથી આ જે જાતની શાહીથી પુસ્તક લખતાં પહેલાં કાગળોને—પાનાંને ‘ઝંક ગ્રાઉન્ડ’ તરીકે લાલ, કાળા, વાદળી, જામલી વગેરે ઘેરા રંગોથી રંગીન બનાવવામાં આવતાં અને તેમને અક્રીક, કસોટી, કોડા વગેરેના ઘૂંટાથી ઘૂંટીને મુલાયમ બનાવી લેવામાં આવતાં હતાં. તે પછી એ પાનાં ઉપર, અમે અગાઉ જણાવી ગયા છીએ એ રીત પ્રમાણે તૈયાર કરેલી સોનેરી-રૂપેરી શાહીની ભૂકીને અત્યંત સ્વચ્છ ધવના ગુંદરના પાણી સાથે ભેળવી, શાહી રૂપે તૈયાર કરી પાંછી વડે અથવા તેને લાયક કલમથી ગ્રંથ લખવામાં આવતો. આ અક્ષરો સુકાયા પછી તેને અક્રીક વગેરેના ઘૂંટાથી ઘૂંટતાં એ લખાણ બરાબર તૈયાર ઓપદાર બની જતું. આ લખાણની વચમાં અને તેની આસપાસ અનેક જાતનાં રંગવિરંગી ચિત્રો, વેલો વગેરે કરવામાં આવતાં હતાં. લખવામાં પણ અનેક જાતની ભાતો અને ખૂખીઓ દર્શાવવામાં આવતી.

સોનેરી-રૂપેરી શાહીથી લખેલું તાડપત્રીય પુસ્તક આજ સુધીમાં ક્યાંયે હોવામાં કે સાંભળવામાં આવ્યું નથી. કહેવામાં આવે છે કે પરમાર્હત ગૂર્જરેશ્વર મહારાજ શ્રીકુમારપાલદેવે જૈન આગમોની તેમજ આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રકૃત ગ્રંથોની સુવર્ણાક્ષરી પ્રતિઓ પોતાના જ્ઞાનકોશ માટે લખાવી હતી;૮૯ એ જ પ્રમાણે મહામાત્ય શ્રીવસ્તુપાલે જૈન આગમોની એકેક પ્રતિ સુવર્ણાક્ષરે લખાવ્યાનું૯૦ પણ કહેવામાં આવે છે. એ પ્રતિઓ તાડપત્ર ઉપર લખાઈ હશે કે કાગળ ઉપર એ નિશ્ચિત રૂપે કહેવાનું કે જાણવાનું અમારી પાસે કશું જ સાધન નથી. અમારા જ્ઞેવામાં જે અનેકાનેક સુવર્ણાક્ષરી સુંદર પુસ્તકો આવ્યાં છે એ બધાંયે કાગળ ઉપર અને વિક્રમની પંદરમી—સોળમી આદિ સદીમાં લખાએલાં છે. અમારી માન્યતા તો એવી છે કે તાડપત્ર ઉપર સુવર્ણાક્ષરી જૈન પુસ્તકો લખાયાં જ નથી, એટલું જ નહિ પણ વિક્રમની પંદરમી શતાબ્દી પહેલાં સુવર્ણાક્ષરી પુસ્તકો લખાતાં હોય એમ પણ અમને લાગતું નથી. રૌપ્યાક્ષરી પુસ્તક લખવાની પ્રથા સુવર્ણાક્ષરી પુસ્તકો કરતાંયે

૮૮ શ્રી હંસવિજયજી મહારાજના વડોદરાના જૈન પુસ્તકસંગ્રહમાં ‘કલ્પસૂત્ર’ની એક પ્રતિ છે જેના મધ્યમાં આ પ્રમાણેનાં ચિત્રો છે.

૮૯ (ક) ‘જિનાગમરાધનતત્પરેણ રાજર્ષિણા એકવિંશતિઃ જ્ઞાનકોશાઃ કારાપિતાઃ । એકાદશાઙ્ગ-દ્વાદશાઙ્ગોપાઙ્ગાદિ-સિદ્ધાન્તપ્રતિરેકા સૌવર્ણાક્ષરૈલેખિતા, યોગશાસ્ત્ર-ત્રીતરાગસ્તવદ્વાત્રિંશત્પ્રકાશાઃ સૌવર્ણાક્ષરા હસ્તપુસ્તિકાયાં લેખિતાઃ । સપ્તશતલેખકાઃ લિખન્તિ ।’ કુમારપાલપ્રબન્ધ પત્ર ૯૬-૯૭ ॥

(ઘ) ‘શ્રીકુમારપાલેન સપ્તશતલેખકપાશ્ચાત્ ૬ લક્ષ ૩૬ સહસ્રાગમસ્ય સપ્ત પ્રતયઃ સૌવર્ણાક્ષરાઃ શ્રીહેમાચાર્યપ્રણીતવ્યાકરણ-ચરિતાદિગ્રન્થાનામેકવિંશતિઃ પ્રતયો લેખિતાઃ ॥’ ઉપદેશતરજ્જિણી પત્ર ૧૪૦ ॥

૯૦ જુઓ ટિપ્પણ નં. ૩૦ (ઘ).

અર્વાચીન છે. ઈડરના જૈન જ્ઞાનલંકારમાં કલ્પસૂત્રની સચિત્ર તાડપત્રીય પ્રતિ છે તેનાં ચિત્રોમાં સોનેરી શાહીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો^{૯૧} છે. સોનેરી શાહી કરતાં ચાંદીની શાહીનો ઉપયોગ પુસ્તક લખવા માટે તેમજ ચિત્રકામ માટે અનેકગણો ઝોછો થયો છે. ચાંદીની શાહીથી લખાએલી પ્રતિઓ ક્વચિત ક્વચિત જ મળે^{૯૨} છે, જ્યારે સોનેરી શાહીથી લખાએલી પ્રતિઓ અનેક સ્થળે અને અનેક જ્ઞાનલંકારોમાં મળે^{૯૩} છે. આ બંને પ્રકારની શાહીથી લખાએલાં પુસ્તકોમાં મુખ્યત્વે કરીને કલ્પસૂત્ર અને કાલિકાચાર્ય કથા હોય છે, અને ક્વચિત્ ભગવતીસૂત્ર,^{૯૪} ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર વગેરે જેવાં માન્ય જૈન આગમો પણ હોય છે. કેટલીક વાર નવસ્મરણાદિ સ્તોત્ર^{૯૫} વગેરે પણ

૯૧ આ પોથી વિક્રમની ચૈદમી સદીમાં લખાએલી હોવાની અમારી સંભાવના છે.

૯૨ (ક) ચાંદીની શાહીથી લખાએલી કલ્પસૂત્રની એક સચિત્ર પ્રતિ શ્રીવિજયધર્મસૂરિ મહારાજના જ્ઞાનલંકારમાં છે, એમ તેમના શિષ્ય શ્રીવિદ્યાવિજયજી મહારાજ જણાવે છે.

(ખ) એક કલ્પસૂત્રસુબોધિકાટીકાની પ્રતિ અંબારા વૃદ્ધ ગુરુ પ્રવર્તક શ્રીકાંતિવિજયજી મહારાજ પાસે છે, જે સંવત ૧૮૧૪માં ધુરાનપુરમાં લખાએલી છે. આ પ્રતિ ભુદાભુદા લેખકોએ પૂર્ણ કરેલી છે. પ્રતિના પત્ર ૨૮, ૧૬૫ અને ૩૦૬માં લેખકની ભુદીભુદી આ પ્રમાણેની પુષ્પિકાઓ છે:

(૧).....કલ્પસુબોધિકાયાં પ્રથમઃ ક્ષણઃ સમાપ્તઃ સુમાસુભં લિપીકૃતં ઋષ સમરથઃ નાઢીવાલ ગચ્છે શ્રીજિન્સાસનાર્થાયઃ ૧:

(૨).....કલ્પસુબોધિકાયાં ષષ્ઠઃ ક્ષણઃ સમાપ્તઃ ૬ લિપિતં ઋષ સમરથ નાગોરી ગચ્છેઃ ત્રાંનપુરેઃ લેષાક દા પં૦ દાંનવિમલજીઃ ॥ ચ્છઃ ચ્છઃ શ્રીઃ

(૩).....ઇતિ શ્રીકલ્પસુબોધિકા સમાપ્તા સંવત્ ૧૮૧૪ના વર્ષે પૌષ વદિ ૫ વાર રવૌ પં૦ રાંમકુશલેન લષીકૃતં ॥શ્રી॥

(ગ) અજમેરના શેઠ કલ્યાણમલજી ઠક્કાના ઘરમાં એક પ્રાચીન ચોપડી છે, જેમાં ચંત્રાવચૂરી નામનો ગ્રંથ ચાંદીની શાહીથી લખાએલો હોવાનું ભા. પ્રા. લિ. મા. પૃ. ૧૫૬માં જણાવેલું છે. આ પુસ્તકમાં લેખકની પુષ્પિકા વગેરે કશું યે નથી, તેમ છતાં તેની લિપિ વગેરે જોતાં એ સોળમી સદીમાં લખાએલું માનવામાં આવે છે.

આ સિવાય ખીજે ઘણે ઠેકાણે ચાંદીની શાહીથી લખેલાં પુસ્તકો મળે છે.

૯૩ પ્રવર્તક શ્રીકાંતિવિજયજી મહારાજ, શ્રીહંસવિજયજી મં, શ્રીઅમરવિજયજી મં, શ્રીવિજયકમલસૂરિ મં, શ્રીવિજયધર્મ-સૂરિ મં વગેરેના શાસ્ત્રસંગ્રહોમાં તેમજ લીંબડીના જૈન જ્ઞાનલંકારમાં, અમદાવાદ દેવશાળા પાડાના પુસ્તકસંગ્રહમાં, પાટણ વાડીપાર્શ્વનાથના લંકારમાં, સુરતના મોહનલાલજી મં ના જ્ઞાનલંકારમાં ઇત્યાદિ અનેક જૈન મુનિઓના પુસ્તકસંગ્રહોમાં તેમજ ગુજરાતનાં અનેક ગામ-નગરોના જ્ઞાનલંકારોમાં કલ્પસૂત્ર અને કાલિકાચાર્ય કથાની સંખ્યાબંધ પ્રતો વિદ્યમાન છે. એ જ રીતે મારવાડ, માળવા, મેવાડ, ળંગાળ, દક્ષિણ વગેરે દેશોમાંના જૈન જ્ઞાનલંકારોમાં, જૈન મુનિઓના પુસ્તકસંગ્રહોમાં અને જૈન ગૃહસ્થોના ઘરલંકારોમાં આ બંને ગ્રંથોની સંખ્યાબંધ સુવર્ણક્ષિરી પ્રતો વિદ્યમાન છે.

૯૪ લીંબડી જૈન જ્ઞાનલંકારની જૂની ટીપમાં 'સુવર્ણક્ષિરી ભગવતીસૂત્ર'ની પ્રતિનું નામ હતું જે અત્યારે ત્યાં નથી. તપગચ્છના શ્રીપૂજ્યના જ્ઞાનલંકારમાં સુવર્ણક્ષિરી ભગવતીસૂત્રની પ્રતિ હોવાનું ખાત્રીદાર સન્જન પાસે સાંભળવામાં આવ્યું છે. અમદાવાદના દેવશાળા પાડાના જૈન જ્ઞાનલંકારમાં ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની સુવર્ણક્ષિરી પ્રતિ વિદ્યમાન છે.

૯૫ પાલણપુરવાસી લાઈ નાથાલાલના સંગ્રહમાં સુવર્ણક્ષિરી નવસ્મરણની ચોપડી છે, જે અત્યંત સુંદર હોવા ઉપરાંત એ પ્રતિ

સોનેરી શાહીથી લખવામાં આવ્યા છે.

સૂક્ષ્માક્ષરી પુસ્તકો

જૈન સાધુઓ સદાને માટે પાદવિહારી હોવા ઉપરાંત તેઓ પોતાની સઘળી વસ્તુને જતે જ ઉપાડતા હોઈ રસ્તામાં વધારેપડતો ભાર ન થાય એની જેમ દરેક રીતે કાળજી રાખતા, તેમ રસ્તામાં સાથે રાખવાના પુસ્તકનો પણ વધારેપડતો ભાર ન થાય તેમજ પઠન-પાઠનમાં સુગમતા વધે એ માટે પણ તેઓ ધ્યાન રાખતા. આ કારણથી તેઓ રસ્તામાં ઉપયોગી ગ્રંથોની પોથીઓ નાની બનાવતા તેમજ ઝીણા અક્ષરોમાં લખતા-લખાવતા. તાડપત્રીય પુસ્તકના જમાના કરતાં કાગળના પુસ્તકના યુગમાં ઝીણા અક્ષર લખવાની કળાએ વધારેમાં વધારે વિકાસ સાધ્યો છે એટલું જ નહિ પણ તે પછી જ ત્રિપાટ, પંચપાટ વગેરે સૂક્ષ્માક્ષરી પુસ્તકો લખવાની પ્રથાએ જન્મ લીધો છે. તાડપત્રીય પુસ્તકના જમાનામાં જે જાતના ઝીણા અક્ષરો લખાતા હતા તે કરતાં કાગળના પુસ્તકના જમાનામાં અનેકગણો વિકાસ સધાયો છે. તાડપત્રીય પુસ્તકોમાં અમે એવાં પુસ્તકો પણ જોયાં છે જેમાં સાધારણરીતે ચાર લીટીઓ સમાઈ શકે એવાં પાનાંઓમાં દસ દસ લીટીઓ લખવામાં આવી છે; તેમ છતાં અમે આ નિબંધ સાથે કુમારપાલપ્રજ્ઞસ્તિગત એક શ્લોકના ૧૧૬ અર્થની પ્રતિના પાનાનું ચિત્ર આપ્યું છે (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૫) તેવા ઝીણા અક્ષરો તો તાડપત્રીય જમાનામાં નહોતા જ લખાતા. આ વાત અમે આખા પુસ્તકને ઝીણા અક્ષરમાં લખવાને લક્ષીને કહીએ છીએ, નહિ કે એ પુસ્તકોમાંનાં ટિપ્પણુ આદિને લક્ષીને; કારણકે તાડપત્રીય પ્રતિમાંનાં ટિપ્પણો, પાઠભેદો અને તેમાં પડી ગએલા પાકો ઘણોખરો વખત અત્યંત ઝીણામાં ઝીણા અક્ષરથી લખવામાં આવતા હતા.

સ્થૂલાક્ષરી પુસ્તકો

જેમ જૈન શ્રમણો રસ્તામાં પુસ્તક રાખવાની સગવડ ખાતર સૂક્ષ્માક્ષરી પુસ્તકો લખાવતા હતા તેમ વાંચવાની સુગમતા ખાતર સ્થૂલાક્ષરી પુસ્તકો પણ લખતા-લખાવતા હતા. સામાન્યરીતે તો દરેક પુસ્તક મધ્યમસરના અક્ષરમાં જ લખવા-લખાવવામાં આવે છે; પરંતુ કલ્પસૂત્ર અને કાલિકા-ચાર્યકથા જેવાં પુસ્તકો કે જે પર્યુષણપર્વમાં પારાયણુ તરીકે એકીશ્વાસે અને વેગબદ્ધ વાંચવાનાં હોય છે તેને સ્થૂલ-મોટા અક્ષરમાં લખવામાં આવે છે, જેથી વાંચવામાં અટક ન થાય તેમજ અક્ષર ઉપર આંખ ખરાખર ટકે. ખાસ અપવાદ બાદ કરી લઈએ તો સ્થૂલાક્ષરી પુસ્તક તરીકે કલ્પસૂત્ર

મુશિંદાબાદનિવાસી પ્રસિદ્ધ જૈન ધનાઢય જગતશેઠે પોતાના નિત્યપાઠ માટે લખાવેલી છે. લીંબડીના જૈન જ્ઞાનભંડારમાં શ્રી-દેવચંદ્રજીકૃત 'અધ્યાત્મગીતા અને શીતલબિનસ્તવન'ની સુવર્ણાક્ષરી પ્રતિ છે, જે ઓગણીસમી સદીમાં ત્યાંના પ્રસિદ્ધ શેઠ ડોસા વોરાએ લખાવેલી છે. (ડોસા વોરાનો પરિચય મેળવવા ઇચ્છનારે લીંબડી જૈન જ્ઞાનભંડારના લિસ્ટમાંની 'પૂરવણી' જોવી.) શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયધર્મસૂરિજીના જ્ઞાનસંગ્રહમાં શાલિભદ્રરાસની પ્રતિ સુવર્ણાક્ષરે લખાએલી છે. આ સિવાય ખીબ અનેક સ્તોત્રો, રાસ વગેરે સુવર્ણાક્ષરે લખાએલા જોવામાં આવે છે. સોનેરી ચિત્રો દોરેલી પ્રતો તો લગભગ પ્રત્યેક પ્રત્યેક જૈન જ્ઞાનભંડારમાં ઢગલાબંધ વિદ્યમાન છે.

અને કાલિકાચાર્યકથા એ બે પુસ્તકો જ લખવામાં આવ્યાં છે. તાડપત્રીય પુસ્તકના જમાનામાં કેટલાંક પુસ્તકો સામાન્ય સ્થૂલાક્ષરથી લખાતાં હતાં, તેમ છતાં એ સ્થૂલાક્ષરોનો પણ વાસ્તવિક વિકાસ તો કાગળના યુગમાં જ થયો છે.

કાતરથી કાપીને લખેલાં પુસ્તકો

શાહીનો ઉપયોગ કર્યા સિવાય ફક્ત કાગળને કાતરીને અથવા કોરીને જેમ વૃક્ષ, વેલ, ખુદા વગેરે આકૃતિઓ બનાવવામાં આવે છે તેમ માત્ર કાગળને કોતરીને પુસ્તકો પણ લખવામાં આવતાં. આ પ્રમાણે કોતરીને લખેલું જ્યદેવ કવિકૃત ગીતગોવિન્દ^{૯૬} કાવ્ય ‘ગાયકવાડ ઝોરીએન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ’માં નં. ૧૩૦૬માં છે. ખીજાં પણ એવાં છુટક કોતરીને લખેલાં પાનાં જોવામાં આવે છે.

(૭) પુસ્તકસંશોધન અને તેનાં સાધન, સંકેત વગેરે

પ્રાચીન પુસ્તકાદર્શો ઉપરથી એક પછી એક થતા પુસ્તકાદર્શોમાં ઉત્તરોત્તર અશુદ્ધિઓનો પુંજ વધતો જાય છે. પુસ્તકોમાં એ અશુદ્ધિઓ વધવાનાં કારણો શું હશે, એ અશુદ્ધ પુસ્તકોને પ્રાચીન શોધકો કેમ સુધારતા હશે, એ પુસ્તકોને સુધારવા માટેનાં કયાં કયાં સાધનો હશે, અને એને લગતા કઈ કઈ જાતના સંકેતો તેમજ ચિહ્નો હશે, એની અમે આ વિભાગમાં નોંધ કરીશું.

આજે આપણી સમક્ષ વિક્રમની અગિયારમી-બારમી સદીથી લઈ અત્યાર સુધીમાં લખાએલો તેમજ શોધાએલો જે મહાન ગ્રંથરાશિ વિદ્યમાન છે તેનું બારીકાઈથી અવલોકન કરતાં, પાછલાં એક હજાર વર્ષના સંશોધનપ્રણાલીને લગતા પ્રામાણિક ઇતિહાસનો,—અર્થાત્ પુસ્તકમાં વધતી અશુદ્ધિઓનાં કારણો, પુસ્તકસંશોધનની પ્રણાલી, એનાં સાધનો અને પુસ્તકસંશોધનને લગતા પાંડિત્યપૂર્ણ અનેક પ્રકારના સંકેતોનો,—આપણને ખ્યાલ આવી શકે છે અને એ ઉપરથી આપણને જૈન શ્રમણોની પ્રાચીન ગ્રંથસંશોધનપ્રણાલીનો અને તેમની સૂક્ષ્મદર્શિતાનો પણ પરિચય મળી જાય છે.

પુસ્તકમાં વધતી અશુદ્ધિઓનાં કારણો

પ્રાચીન પુસ્તકાદર્શ ઉપરથી એક પછી એક ઉતારવામાં આવતાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં વધી પડતી અશુદ્ધિઓનાં કારણો અને તેનો ઇતિહાસ અમે એટલા કારણસર આપીએ છીએ કે વિદ્વાન ગ્રંથ-શોધકોને અશુદ્ધ પાઠોના સંશોધનકાર્યમાં એ મદદગાર થઈ શકે. અમે અમારા આજપર્યંતનાં અવલોકન અને અનુભવને આધારે ગ્રંથોમાં અશુદ્ધિઓ અને પાઠાંતરો—પાઠભેદો વધી પડવાના કારણ તરીકે લેખકો અને વિદ્વાન વાચકો—સંશોધકો બંનેને તારવ્યા છે; અર્થાત્ કેટલીકવાર લેખકોને કારણે પુસ્તકોમાં અશુદ્ધિઓ અને પાઠભેદો દાખલ થાય છે જ્યારે કેટલીક વાર વિદ્વાન વાચક—સંશોધકોને કારણે પણ પુસ્તકોમાં અશુદ્ધિઓ અને પાઠભેદો વધી પડે છે, જેનો સહજ ખ્યાલ આપણને નીચે આપવા-માં આવતી હકીકત ઉપરથી આવી શકશે.

૯૬ આ પુસ્તકની લંબાઈ પહોળાઈ ૯૩ X ૪૩ ની છે. પ્રતિ નવી લખાએલી છે. એના અંતમાં લેખકે કોતરીને આ પ્રમાણે પ્રુચ્છિકા લખેલી છે:

‘શ્રીરસ્તુ ॥ નટપદ્મવાસ્તવ્યવૃદ્ધનાગરજ્ઞાતીયવિષ્ણુપાદામ્બુજસેવકદેવક્રષ્ણેન સ્વયં લ્યખિતં ॥ રામાર્પણમસ્તુ ॥’

લેખકો તરફથી થતી અશુદ્ધિઓ અને પાઠભેદો ૯૭

લેખકો તરફથી પુસ્તકોમાં વધી પડતી અશુદ્ધિઓ અને પાઠભેદનાં કારણો આ નીચે દર્શાવવામાં આવે છે:

૧ લેખકનું લિપિવિષયક અજ્ઞાન કે ભ્રમ

જેઓ પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન લિપિઓથી પરિચિત હશે તેઓ ઘણી જ સરળતાથી સમજી શકશે કે સુંદરમાં સુંદર લિપિ લખવામાં કુશળ લેખકો, નીચે આપવામાં આવતા અક્ષરોને સ્પષ્ટપણે નહિ ઉછેલી શકવાને લીધે એકને બદલે બીજા ભળતા અક્ષરો લખી નાખે છે, જેને પરિણામે પુસ્તકોમાં કેટલીક વાર અશુદ્ધિઓ અને કેટલીક વાર પાઠાંતરો વધી પડે છે:

ક	ઠ				મ	સ	રા	ગ		થા	ધ્ય			
ઝ	રવ	સ્વ			વ	બ	ત			પા	વ્ય			
ગ	રા				હ	ઙ				સા	સ્ય			
ઘ	પ્પ	વ	થ	વ્ય	ત્ત	તૂ				પ્રા	વ્ય			
ચ	વ	ઠ	ધ		દ	દ્વ	દ્વ	દ્વ		હ્ર	દ્વ			
છ	બ				મ્ર	મ્મ	મ્મ			ત્ત	ન્ન			
જ	ઙ				દ્ર	ઙ				ચ્ચ	થ્થ			
ઞ	જ				વુ	તુ				દ્વ	હ	દ્વ		
ટ	ઠ	દ			પ્પ	વ્ય	થ	વ		દ્વ	હ			
ઢ	ર	મ			ઝ્ઝ	વ્વ	ચ			એ	પ	ચ		
ત	વ				સૂ	સ્ત	સ્વ	મૂ		એ	પે	ચે		
ધ	વ				ત્થ	ચ્ચ				ક્ર	ક	કુ	ક્ષ	
ન	ત	વ			ક્ર	ક્ષ				સ	પૂ	પૃ		
નુ	તુ				ત્વ	ચ	ન			સુ	સુ			
પ	ય	એ			પ્રા	થા				ષ્ઠ	ષ્વ	ષ્ટ	ષૃ	બ્દ
ફ	પુ				ટા	ચ				ત્મ	ત્સ	તા	ત્ય	
મ	સ	મ			ત્ર	થ				કૂ	ક્ત	ક		
ય	ઘ				એય	આ	એમ							

ઉપર અમે લેખકોના લિપિવિષયક ભ્રમને લગતી જે અક્ષરોની હારમાળા આપી છે એ કરતાં પણ અનેકગણા લેખકોના અક્ષરભ્રમો છે. એ અક્ષરભ્રાન્તિઓમાંથી એવા કેટલાયે અશુદ્ધ અને ભળતા પાઠભેદો ઉત્પન્ન થાય છે કે જે ભલભલા વિદ્વાનોને પણ મૂંઝવી નાખે તેવા હોય છે.

૯૭ લેખકો અને વિદ્વાન શોધકો તરફથી ઉત્પન્ન થતી અશુદ્ધિઓ, પાઠભેદો અને વિકૃત પાઠોના પ્રકારો જોવા ઇચ્છનારને સન્મતિતર્ક સટીક, વસુદેવહિંદી અને વૃહત્કલ્પસૂત્ર સટીકના ભાગો અને તેમાં આપેલા પાઠભેદો જોવા લલામણ છે.

એ પાઠભેદના થોડા પ્રકારો આ નીચે અમે આપીએ છીએ:

૧ પ્રભવ-પ્રસવ, ૨ સ્તવન-સૂચન, ૩ યજ્ઞા-યથા, ૪ પ્રત્યક્ષતોવગમ્યા-પ્રત્યક્ષબોધગમ્યા, ૫ નવા-તથા, ૬ નચ-તવ, ૭ તદ્વા-તથા, ૮ પવત્તસ્સ-પવન્નસ્સ, ૯ જીવસાત્મીકૃતં-જીવમાત્મીકૃતં, ૧૦ પરિબુદ્ધિ-પરિતુટ્ટિ, ૧૧ નચૈવં-તદૈવં, ૧૨ અરિદારિણી-અરિવારિણી-અવિદારિણી, ૧૩ દોહલ-ક્ષેવિયા-દોહલક્ષેવિયા, ૧૪ નંદીસરદીવગમણં સંભર જિણમંડિયં-નંદીસરદીવગમણસંભવજણમંડિયં-નંદીસર-દીવગમણં સંભવજિણમંડિયં, ૧૫ ઘાણામયપસાદજણણ-ઘણોગયપસાદંજણણ, ૧૬ ગયકુલાસણ્ણ-રાયકુલાસણ્ણ, ૧૭ સચ્ચં-સવ્વં-સત્તં, ૧૮ વિચ્છૂદ્દાણજલાવિલકપોલા વિ ગજા-વિચ્છૂદ્દાણજલાવિત્તઘોલવિવજા ઇત્યાદિ.

૨ લેખકનો પડિમાત્રાવિષયક ભ્રમ

કેટલાક લેખકો કાનાનો અને પડિમાત્રાનો-પૃષ્ઠમાત્રાનો ભેદ સ્પષ્ટપણે નહિ સમજી શકવાને લીધે ઘણી વાર માત્રાને બદલે કાનો અને કાનાને બદલે માત્રા લખી દે છે. આથી અશુદ્ધ પાઠો કે શુદ્ધ પાઠનો આભાસ આપતા લખતા પાઠો બની જતાં ઘણી વાર પુસ્તકોમાં ભારે ગોટાળો ઊભો થઈ જાય છે, જેને કાળાંતરે શુદ્ધ કરવામાં કે એ પાઠના અર્થની સંગતિ કરવામાં વિદ્વાન શોધકોને ઘણી જ મુશ્કેલી અનુભવવી પડે છે—કિસલયકોમલપસથપાણી—કિં સયલક્ષ્મામલ-પથપાણી, તારાનિકર-તારોનિકર-તમોનિકર, આસરાસીઓ-અસેરાસીઓ-અસેસરાસીઓ ઇત્યાદિ.

૩ પતિતપાઠસ્થાનપરાવર્તન

કેટલીકવાર પ્રતિઓમાં પડી ગએલા પાઠને શોધકે બહાર કાઢ્યો હોય તેને લેખક, પંક્તિ-સૂચક સંકેતને ન સમજી શકવાને લીધે અથવા પંક્તિની ગણતરીને ભૂલી જવાને કારણે એ બહાર કાઢેલ પાઠને એકને બદલે બીજી પંક્તિમાં દાખલ કરી દે, એથી ગ્રંથોમાં ઘણી વાર ગોટાળો થયાનાં સંખ્યાબંધ ઉદાહરણો મળે છે.

૪ ટિપ્પન પ્રવેશ

કેટલીક વાર પુસ્તકના સંશોધકે કોઈ પાઠભેદ કે કઠિન શબ્દનો પર્યાયાર્થ-ટિપ્પન લખ્યું હોય તેને લેખક મૂળ ગ્રંથમાં દાખલ કરી દે એથી પણ પુસ્તકોમાં ગરબડ મચી જાય છે.

૫ શબ્દપંડિત લેખકોને કારણે

કેટલાક લેખકો રાતદિવસ ઘણાં પુસ્તકો લખવા આદિને લીધે અમુક શબ્દોથી પરિચિત હોઈ પુસ્તકમાં લખતે સ્થાને અણુધટતો ફેરફાર કરી લખે છે એથી પણ અશુદ્ધિઓ અને પાઠભેદો ઘણા વધી પડે છે અને તે, કોઈકોઈવાર તે શોધકોના સંશોધનકાર્યમાં ઘણી જ હરકત ઊભી કરે છે.

૬ અક્ષર કે શબ્દોની અસ્તવ્યસ્તતા

લેખકો લખતાં લખતાં ભૂલથી અક્ષરોને કે શબ્દોને ઉલટાસુલટી લખી નાખે એ કારણથી પણ લિખિત ગ્રંથોમાં અશુદ્ધિઓ અને પાઠાંતરો વધી પડે છે. દાણ્ણ-દાણ્ણ.

૭ પાઠના ળેવડાવાથી

કેટલીક વાર લેખકો લખતાં લખતાં પાઠને કે અક્ષરોને ળેવડા લખી નાખે છે, ંથી પણ લિખિત પુસ્તકોમાં અશુદ્ધિઓ અને પાઠભેદો જન્મે છે. જેમ કે—સવ્વપાસણિણિ—સવ્વપાસવ્વપાસણિણિ—સવ્વપાસત્થપાસણિણિ, તસ્સરૂવ—તસ્સરૂવસ્સરૂવ ઇત્યાદિ.

૮ સરખા જણાતા પાઠોને કાઢી નાખવાથી

કેટલીક વાર લેખકો, ગ્રંથના વિષયને નહિ સમજી શકવાને લીધે વારંવાર આવતા સહજ ફરકવાળા ભંગકાદિવિષયક સાચા પાઠોને ળેવડાઇ ગએલા સમજી કાઢી નાખે છે, ંથી સમય જતાં લિખિત પુસ્તકોમાં ગંભીર ગોટાળો પેદા થાય છે, જેને પરિણામે કેટલીક વાર ગ્રંથકારોને પણ મૂંઝાવું પડે છે.

ઉપર જણાવ્યા મુજબનાં અનેક કારણોને લઈ લિખિત ગ્રંથોમાં લેખકો તરફથી જન્મતા પાઠભેદો પૈકી જે પાઠો અંધએસતા થઇ જાય તે પાઠાંતરનું રૂપ લે છે અને જે અંધ એસતા ન થાય તે અશુદ્ધિરૂપે પરિણમી અધૂરિયા પંડિતોની કસોટીએ ચડતાં વિરૂપ બની જવા ઉપરાંત વિદ્વાન શોધકોની મૂંઝવણમાં ઉમેરો કરનાર અને છે. જેમકે—તારાનિકરને બદલે તરોનિકર અને અધૂરિયા વિદ્વાનની કસોટીને પરિણામે તમોનિકર; આ જ પ્રમાણે આસરાસીઓનું અસેરાસીઓ અને તેનું સંશોધન અસેરાસીઓ. આ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થએલા અનેક પાઠો કેવળ વિદ્વાનોની મૂંઝવણમાં ઉમેરો કરનાર જ અને છે.

વિદ્વાનો તરફથી ઉદ્ભવતી અશુદ્ધિઓ અને પાઠભેદો

જેમ લેખકો તરફથી પુસ્તકોમાં અનેકરીતે ભૂલો ઉત્પન્ન થાય છે તેમ ઈણી યે વાર વિદ્વાનમાં ખપતા શોધકો તરફથી પણ અનેકરીતે ભૂલો થવાના પ્રસંગો ઊભા થાય છે. જેમકે:

૧ શોધકોની નિરાધાર કલ્પના

લેખકો તરફથી ઉત્પન્ન થએલી અશુદ્ધિઓ કે પાઠભેદોમાં બીજા પ્રત્યન્તરોનો આધાર લીધા સિવાય માત્ર પોતાની કલ્પનાના બળે જ્યારે શોધકો સુધારોવધારો કરે છે ત્યારે ઘણી જાતની અશુદ્ધિઓ અને પાઠાંતરો ઊભાં થાય છે. જેમકે—તારાનિકર—તરોનિકર—તમોનિકર, આસરાસીઓ—અસેરાસીઓ ઇત્યાદિ.

૨ અપરિચિત પ્રયોગો

જ્યારે શોધકો પ્રાયોગિક જ્ઞાનમાં કાચા હોય છે અથવા ક્વચિત્ આવતા પ્રયોગોથી પરિચિત નથી હોતા ત્યારે ઘણી વાર સાચા પાઠોને પરાવર્તિત કરી પાઠભેદ કે અશુદ્ધિઓ ઉત્પન્ન કરે છે. જેમકે—હત્થિણા ચમદિઓને બદલે હત્થિણાડવમદિઓ. આ સ્થળે પ્રાકૃતના ચમદિય પ્રયોગથી અપરિચિત શોધકે એ પ્રયોગને સુધારીને તેના બદલામાં ડવમદિય સુધાર્યું છે એ ઠીક નથી કર્યું.

૩ અંડિત પાઠોને કલ્પનાથી સુધારવાને લીધે

કેટલેક ઠેકાણે હસ્તલિખિત પ્રતિમાનો પાઠ.—પાનાં ચોંટી જવાને લીધે, ખરી જવાને લીધે કે ઉઘેઈ

આદિથી ખવાવાને લીધે—નષ્ટ થયો હોય ત્યાં પ્રતિનો ઉતારો કરનાર લેખકે ખાલી જગ્યા મૂકી હોય, તેવે સ્થળે માત્ર મતિકલ્પનાથી નવા અક્ષરો ઉમેરવાથી પાઠભેદો વધી પડે છે. જેમકે મંગલ—
—વિવહ્નિઉચ્છાહો—મંગલવિહિવિવહ્નિઉચ્છાહો—મંગલબલવિવહ્નિઉચ્છાહો ઇત્યાદિ.

આ પ્રમાણે લેખકો અને વિદ્વાન શોધકો તરફથી અનેક કારણોને લઈ હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં અશુદ્ધિઓનો પુંજ અને અગણિત પાઠભેદો વધી પડે છે.

પુસ્તકસંશોધનની પ્રાચીન-અર્વાચીન પ્રણાલી

વિક્રમના આરંભ સૈકાના પ્રારંભથી લઈ આજ પર્યંતમાં લખાએલાં જે પુસ્તકોનો સંગ્રહ આપણી સામે હાજર છે તે પૈકી લગભગ સોળમી સદી સુધીમાં લખાએલાં પુસ્તકોમાં જે અશુદ્ધ, વધારાના કે ખેવડાએલા અક્ષરો હોય તેને કાળી શાહીથી છેકી નાખવામાં આવતા હતા અને જે સ્થળે નવા અક્ષરો કે પંક્તિઓ ઉમેરવાની હોય ત્યાં ^ આવું હંસપગલાનું ચિહ્ન કરી તેને, જે સમાધ શકે તેમ હોય તેા મોટે ભાગે તે જ લીટીના ઉપરના ભાગમાં છોડવામાં આવતી ખાલી જગ્યામાં, અને સમાધ શકે તેમ ન હોય તેા પાનાના હાંસિયામાં કે ઉપર નીચેના માર્જનમાં x x આવા બે ચોકડી જેવા હંસપગલાચિહ્નની વચમાં લખતા હતા. તાડપત્રીય પુસ્તકોમાં વધારાના તેમજ ખેવડાઇ ગએલા અક્ષરો કે લીટીઓ ઉપર છેકો ન લગાડતાં ઘણીખરીવાર તેને પાણીથી ભૂંસી નાખવામાં આવતા અને તે ભૂંસી નાખેલા અક્ષરોને ઠેકાણે નવા અક્ષરો ઉમેરવાના હોય તેા પુનઃ લખવામાં પણ આવતા હતા. સામાન્ય રીતે પુસ્તકોમાં જ્યાં પંક્તિઓની પંક્તિઓ જેટલા પાઠો ખેવડાઇ ગયા હોય અગર નકામા પાઠો લખાઇ ગયા હોય ત્યાં, ખરાબ ન લાગે એ માટે આખી લીટી ઉપર શાહીનો છેકો ન લગાડતાં દરેક વધારાની લીટીના આદિ અંતના છેડા ઉપર એકએક આંગળનો (— —) આવો ગોળ કોષ્ટકાકાર અથવા ઉલટાસૂલટી ગુજરાતી નવડાના આકારનો છેકો લગાડવામાં આવતો હતો. આ પદ્ધતિએ પુસ્તકો સુધારતાં જે પુસ્તકોમાં અશુદ્ધિઓનું પ્રમાણ વધારે હોય તેમાં ચોમેર ડાઘાડૂઘી અને છેકાછેકી ખૂબ દેખાતાં. આથી સોળમી સદીની આસપાસના વિદ્વાન જૈન શ્રમણોએ આ પદ્ધતિને પડતી મૂકી નીચે પ્રમાણેની નવી રીત અખત્યાર કરી, જે આજ પણ અવ્યવચ્છિન્નરીતે ચાલુ છે. તે આ પ્રમાણે :

પુસ્તકમાં જે નિરુપયોગી અક્ષરો કે પાઠો હોય તે ઉપર હરતાલ કે સફેદા લગાડી તેને ઢાંકી દેવામાં આવે છે. જે એ અક્ષરો વંચાય તેમ તેને ભૂંસવા હોય તેા હરતાલ-સફેદાને આછો પાતળો લગાડવામાં આવે છે. કોઈ અક્ષરનો અમુક ભાગ નકામો હોય, અર્થાત્ ષ નો પ, મનો ન કે ગ, બ નો વ, જ નો વ, થ નો ચ, પ નો ઇ, ક નો વ આદિ અક્ષરો સુધારવાના હોય, તેા તે તે અક્ષરના નકામા ભાગ ઉપર હરતાલ આદિ લગાડી ઇષ્ટ અક્ષર બનાવી લેવામાં આવે છે. આ જ રીતે ખીજા અશુદ્ધ અક્ષરોને ઠેકાણે જે અક્ષરોની આવશ્યકતા હોય તેને શાહીથી લખી, એ અક્ષરોના આસપાસના નકામા ભાગ ઉપર હરતાલની પીંછી ફેરવી ઇષ્ટ અક્ષરો બનાવવામાં આવે છે. ગ્રંથસંશોધન માટે આ પદ્ધતિને સ્વીકારવાથી પુસ્તકમાં નિરર્થક ડાઘાડૂઘી કે છેકાછેકી દેખાતાં નથી અને માત્ર ખાસ પડી ગએલા પાઠો કે અક્ષરો જ પુસ્તકના માર્જનમાં લખવા પડે છે.

અંતઃસંશોધનનાં સાધનો

પુસ્તકસંશોધનનાં સાધનોમાં પીછી, હરતાલ, સફેદો, ઘૂંટો, ગેરુ, દોરો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ અર્થાંત્રી અનાવટ અને ઉપયોગનો નિર્દેશ આ નીચે કરવામાં આવે છે :

પીછી

આજકાલ આપણા જમાનામાં, ચિત્રકામમાં ઉપયોગી થાય એવી અનેક પ્રકારની ત્રીણી-જાડી નાની-મોટી જુદીજુદી જાતના વાળની અનેલી જોડાએ તેવી પીછીઓ જેમ તૈયાર મળે છે તેમ જૂના જમાનામાં ન હતું, એટલે એ પીછીઓ હાથે અનાવવામાં આવતી હતી. આ પીછીઓ ખાસ કરીને ખિસકોલીના વાળની જ બનતી હતી. ખિસકોલીના વાળ એકાએક સડી જતા નથી તેમજ એ કુદરતી રીતે જ એવા ગોડવાએલા હોય છે કે તેને નવેસર ગોડવાની જરૂરત રહેતી નથી. એ વાળ જેટલા પ્રમાણમાં જોડાએ તેટલા લઈ કખૂતરના પીછાના ઉપરના પોલા ભાગમાં પરોવી પીછી તૈયાર કરવામાં આવે છે. જે પીછી જાડી અનાવવી હોય તો મોર વગેરેના પીછાનો ઉપરનો ભાગ લેવામાં આવે છે. આ વાળને પીછામાં પરોવવાની રીત એ છે કે વાળને પાછળના ભાગમાં દોરાથી મજબૂત બાંધી, દોરાના છેડાને અણી તરફ રાખી, ગુંદરથી ચોંટાડી, એ દોરાને પીછામાં પરોવવાથી વાળ સહેલાઈથી બહાર આવે છે. વાળ બહાર આવ્યા પછી વધારાના દોરાને કાપી નાખવામાં આવે છે.

હરતાલ

હરતાલનું સંસ્કૃત નામ હરિતાલ છે. એ દગડી અને વરગી એમ બે જાતની હોય છે. આ બે પ્રકાર પૈકી 'વરગી હરતાલ' જ પુસ્તકસંશોધન માટે ઉપયોગી છે. આ હરતાલનાં અખરખતી જેમ પડ ભાખેડતાં વચમાં સોનેરી વરગના જેવી પતરીઓ દેખાતી હોઈ એને 'વરગી હરતાલ' એ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ હરતાલને મેંદાની જેમ ખૂબ ત્રીણી વાટી મજબૂત કપડાથી ચાળી તૈયાર કરવી. એ પછી તેને ખરલમાં નાખી તેમાં સ્વચ્છ આવળના ગુંદરનું પાણી નાખતા જવું અને ખૂબ ઘૂંટતા જવું. એકરસ થયા પછી હરતાલમાં ગુંદરનું પ્રમાણ વધારેપડતું ન થઈ જાય એ માટે. અમે અગાઉ હિંગજોકની અનાવટમાં જણાવી ગયા છીએ તેમ, હરતાલની પરીક્ષા કરતા રહેવું. આ રીતે હરતાલ તૈયાર થઈ ગયા પછી તેની હિંગજોકની જેમ વડીઓ કે પતરીઓ પાડી લેવી.

સફેદો

રંગવાને માટે જે તૈયાર સફેદો આવે છે તેમાં ગુંદરનું પાણી નાખી ઘૂંટવાથી એકરસ થતાં એ તૈયાર થાય છે. હરતાલ કરતાં સફેદાની અનાવટ અલ્પ જ નહિ પણ સ્વલ્પશ્રમસાધ્ય છે એ ખરી વાત છે; તેમ એ વાત પણ એટલી જ સાચી છે કે સફેદા કરતાં હરતાલ વધારે ટકાઉ હોવા ઉપરાંત એનાથી સુધારેલા ગ્રંથોના સૌંદર્યમાં વિશિષ્ટ ઉમેરો કરનાર પણ એ છે.

ઘૂંટો

અગાઉ અમે નિવેદન કરી ગયા છીએ કે કાગળને મુલાયમ અનાવવા માટે અપ્રીક, કસોટા

વગેરેના ઘૂંટાઓ કે દરિયાઈ મોટા કોડાઓ વાપરવામાં આવે છે; એ જ રીતે લિખિત પુસ્તકોના સંશોધનમાં હરતાવ વગેરેનો ઉપયોગ કરનારને આંગળીથી પકડી શકાય એવા નાના ઘૂંટા કે નાની કોડીની જરૂરત રહે છે. તે એટલા માટે કે પ્રતિમાંના કોઈ નકામા પાઠને હરતાલ લગાડી ભૂંસી નાખ્યો હોય, અથવા ઉપયોગી પાઠ ઉપર ભૂલથી હરતાલ લગાડી દીધી હોય ત્યાં ફરી તેનો તે જ પાઠ કે ખીજો પાઠ લખવો હોય ત્યારે તે હરતાલ લગાડેલા ભાગને ઉપરોક્ત નાના ઘૂંટાથી ઘૂંટીને લખવામાં આવે છે, જેથી તે ઠેકાણે લખવામાં આવતા અક્ષરો રેલાઈ, ફેલાઈ કે ફૂટી જતા નથી.

ગેરુ

જેમ આજકાલ આપણે કોઈ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક પદ, વાક્ય, શ્લોક, પુષ્પિકા વગેરેની નીચે લાલ શાહી કે પેન્સિલથી, અથવા લાલ શાહી કે પેન્સિલ ન હોય તો છેવટે ગમે તે રંગની શાહી કે પેન્સિલથી અન્ડરલાઈન તરીકે લીટી દોરીએ છીએ, તેમ ગ્રંથસંશોધકો પણ તેવાં ધ્યાનમાં લેવા લાયક પદ, વાક્ય આદિને ગેરુથી રંગી લેતા, જેથી તે તરફ વાચકનું લક્ષ્ય એકદમ દોરાય. આજકાલ ગેરુને બદલે લાલ પેન્સિલ જ વાપરવામાં આવે છે. કેટલાક લોકો હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં ગેરુ કે લાલ પેન્સિલથી રંગાએલ પદ, વાક્ય આદિને જોઈ એમ શંકા કરે છે કે ‘આ અક્ષરો કાઠી નાખ્યા છે?’ પરંતુ અમે જણાવ્યું એથી સમજી શકાશે કે એ લાલ રંગીન અક્ષરો કાઠી નાખેલા નથી હોતા પણ વાચકનું ધ્યાન ખેંચવા માટે એને લાલ રંગવામાં આવ્યા હોય છે.

દોરો

તાડપત્રીય પુસ્તકોના જમાનામાં કોઈ યાદ રાખવા લાયક અથવા ઉપયોગી પંક્તિ, શ્લોક કે પાઠ હોય અથવા કોઈ વિષય કે અધિકાર, અધ્યયન કે ઉદ્દેશ, લંલક કે ઉચ્છ્રીમ વગેરેની આદિ કે સમાપ્તિ થતી હોય, ત્યાં તે તે પાનાના કાણામાં ઝીણો સૂતરનો દોરો પરોવી તેના બે છેડાને વળ ચડાવી તે દોરાની અણીને બહાર દેખાય તેમ રાખવામાં આવતી, જેથી પુસ્તકને હાથમાં લેતાંની સાથે તેમાંનાં ઉપયોગી સ્થળો, પુષ્પિકા, પ્રકરણ, અધિકાર વગેરે તરત જ ખ્યાલમાં આવે.

પુસ્તકસંશોધનના સંકેતો અને ચિહ્નો

જેમ વર્તમાન મુદ્રણયુગમાં વિદ્વાન ગ્રંથસંપાદકો અને સંશોધકોએ પૂર્ણવિરામ, અર્ધવિરામ, અલ્પાવેરામ, પ્રશ્નવિરામ, આશ્ચર્યદર્શક ચિહ્ન, અર્થઘોતક ચિહ્ન, દ્વન્દ્વસમાસઘોતક ચિહ્ન, શંકિત-પાઠઘોતક ચિહ્ન વગેરે અનેક પ્રકારનાં ચિહ્નો-સંકેતો પસંદ કર્યાં છે તેમ પ્રાચીન લિખિત પુસ્તકોના યુગમાં પણ તેના સંશોધક વિદ્વાન જૈન શ્રમણોએ પુસ્તકોમાં નકામી ચેરભૂંસ, ડાઘાડૂઘી કે છેકાછેકી ન થાય, વસ્તુ સ્પષ્ટ થાય અને નકામાં ટિપ્પણો-પર્યાયાર્થો લખવા ન પડે તેમજ એ માટે નિરર્થક સમયનો ભોગ આપવો ન પડે એ માટે અનેક પ્રકારનાં ચિહ્નો-સંકેતો પસંદ કર્યાં છે. જે પાછળના પાને આપ્યા છે. એ જુદાજુદા સોળ વિભાગમાં આપેલાં વિવિધ ચિહ્નોનાં પ્રાચીન નામો અમે ખાસ કરીને ક્યાંય જોયાં—સાંભળ્યાં નથી; એટલે અમે યોતે, એ ચિહ્નોને તેના હેતુને લક્ષમાં રાખી અનુક્રમે

અથવા પં૦ કરીને ઝોળીનો-પંક્તિનો નંબર લખવામાં આવે છે.

૩ 'કાનો'દર્શક ચિહ્ન

ત્રીજા વિભાગમાં આપેલ ચિહ્નો 'કાનોદર્શક ચિહ્ન' છે. એનો ઉપયોગ, હસ્તલિખિત પ્રતિમાં જ્યાં કનો કા, કનો કા, કનો કા વગેરે અક્ષરો સુધારવાના હોય અને ત્યાં એ અક્ષરના વચમાં કનો સમાય તેટલી જગ્યા ન હોય ત્યારે તે કાનાને અક્ષરની ઉપર લખતા; અર્થાત્ અક્ષરની ઉપર ત્રીજા વિભાગમાં દર્શાવેલ આકૃતિઓ લખતા. જેમ કે: કા=ર્ક કે ર્ક, કો=ર્ક કે ર્ક, કૌ=ર્ક કે ર્ક ઇત્યાદિ. આ જ રીતે બીજા અક્ષરો માટે સમજવું. અક્ષરની આગળ કનો ઉમેરવા માટેનું આવું ચિહ્ન રેફની બ્રાન્તિ ઉત્પન્ન કરે તેવું હોવાથી બીજું ત્રીજું ચિહ્ન વધારે પસંદ કરવામાં આવ્યું છે, જેનો ઉપયોગ કુટિલલિપિના પ્રાચીન શિલાલેખોમાં પણ જેવામાં આવે છે. પાટણના સંઘવીના પાડાના જૈન જ્ઞાનભંડારની હેતુબિન્દુટીકાની પ્રતિમાં કનો ખતાવવા માટે ^૨ આવું રેફચિહ્ન ઘણું ઠેકાણે વાપર્યું છે. જેમકે-ઉક્તૌ=ઉક્તૈ, ગૌરવં=ગૌરવં, નિશ્ચિતૌ=નિશ્ચિતૈ ઇત્યાદિ. આજકાલ 'કાનો' ખતાવવા માટે આ વિભાગમાંની એવડા રેફાકાર બીજી-ત્રીજી આકૃતિઓ વાપરવામાં આવે છે.

૪ અન્યાક્ષરવાચનદર્શક ચિહ્ન

ચોથા વિભાગમાં દર્શાવેલ છત્રાકાર તગડા જેવું ^૭ ચિહ્ન 'અન્યાક્ષરવાચનદર્શક ચિહ્ન' છે હસ્તલિખિત પ્રતિમાં જ્યાં જાને બદલે ષ કે સ, ષને બદલે જ કે સ, સને બદલે જ કે ષ, અને બદલે જ, જને બદલે ય, યને બદલે ષ કે જ, ષને બદલે જ વગેરે લખાઈ ગએલા હોય ત્યાં તે તે અક્ષર ઉપર ^૭ આ ચિહ્ન કરવાથી મૂળ અક્ષર સમજી લેવામાં આવે છે. જેમકે-જ્ઞત્રિચના જ ઉપર આ ચિહ્ન ^૭ મૂકવાથી એ અક્ષર જ્ઞ વંચાય છે; અર્થાત્ જ્ઞત્રિચ=જ્ઞત્રિચ. આ જ પ્રમાણે સંત્રુ=જાત્રુ, જ્ઞટ્=જ્ઞટ્, જ્ઞજ્ઞ=જ્ઞજ્ઞ, જ્ઞત્રા=જ્ઞત્રા ઇત્યાદિ માટે પણ સમજી લેવું.

૫ પાઠપરાવૃત્તિદર્શક ચિહ્ન

પાંચમા વિભાગમાં ૨-૧ આંકડારૂપ ચિહ્ન છે, જે 'પાઠપરાવૃત્તિદર્શક ચિહ્ન' છે. આનો ઉપયોગ, અક્ષરો કે પાઠ ઊલટાસૂલટી લખાઈ ગએલા હોય તેને ધરાબર વ્યવસ્થિત વાંચવા માટે કરવામાં આવે છે. જેમકે-વનચરને બદલે વચનર લખાઈ ગયું હોય ત્યાં અક્ષરો નહિ બગાડતાં તેને ^{૨૧} વચનર આ પ્રમાણે કરવાથી એ વનચર એમ વાંચી શકાય છે. આ જ રીતે તત્ત્વરાજદેવવચનાત્ એમ કરવાથી તત્ત્વરાજદેવરાજવચનાત્ એમ વાંચી શકાય છે. જ્યાં વધારે અક્ષરોને આગળપાછળ કરવાના હોય ત્યાં તે તે અક્ષરોને મથાળે અમે ઉપર કરી છે તેમ આવી । ટાંપ કરવી જ જોઈએ, જેથી કયા અને કેટલા અક્ષરો આગળપાછળ કરવાના છે એ સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય. ક્યારેક કોઈ પાઠ વધારે ઊલટાસૂલટી લખાઈ ગએલા હોય ત્યારે વધારે આંકડાઓથી પણ એ પાઠને વ્યવસ્થિત કરવામાં આવે છે. જેમકે-^{૧૨} ^૧ ^૪ ^૧ ^૩ સકલમતીંદ્રિયકેવલજ્ઞાનંમોહક્ષયાત્પ્રત્યક્ષંસકલસકલજ્ઞાનદર્શનાવરણીયાંતરાયક્ષયાચ્ચસમુદ્ભૂતત્વાત્ । =સકલમતીંદ્રિયપ્રત્યક્ષકેવલજ્ઞાનંસકલમોહક્ષયાત્સકલજ્ઞાનદર્શનાવરણીયાંતરાયક્ષયાચ્ચસમુદ્ભૂતત્વાત્ ।

૬ સ્વરસંધ્યંશદર્શક ચિહ્ન

છઠ્ઠા વિભાગમાં આપેલાં ચિહ્નો 'સ્વરસંધ્યંશદર્શક ચિહ્નો' છે. એ ચિહ્નો પૂર્વના સ્વર સાથે સંધિ કરાએલા અથવા લુપ્ત થએલા સ્વરોને સૂચવવા માટે કરવામાં આવે છે. જેમકે—દેવેસ્તમિતે,

સાસીના, સાક્ષરગતિઃ, સાધુના, સાહૈવમ્, નદીવાત્રપ્રમાણમૂતે ઇત્યાદિ. સંધિસ્વરોને દર્શાવવા માટે કરાતાં

$$\begin{array}{cccccc} S & | & S & & S & & SS & & r & S \\ \text{સ્વરચિહ્નોને માથાં દોરવામાં નથી આવતાં, એટલે એ ચિહ્નસ્વરોને ચાલુ પાડના વચમાં લખી જવા જેવો ભ્રાંત પ્રસંગ નથી આવતો. સ્વરસંધ્યંશદર્શક ચિહ્નો કેટલીકવાર અક્ષરના ઉપરના ભાગમાં કરવામાં આવે છે અને કેટલીકવાર નીચેના ભાગમાં કરાય છે. આ ચિહ્નો, જે સંધ્યંશ-ભૂત સ્વર અનુસ્વાર સહિત હોય તો અનુસ્વાર સહિત જ કરવામાં આવે છે.} \end{array}$$

૭ પાઠભેદદર્શક ચિહ્ન

સાતમા વિભાગમાં આપેલાં ચિહ્નો 'પાઠભેદદર્શક ચિહ્નો' છે. આનો ઉપયોગ, એક પ્રતિને બીજી પ્રતિ સાથે સરખાવતાં તેમાં આવતા પાઠભેદોને નોંધ્યા પછી કરવામાં આવે છે, જેથી એમ સ્પષ્ટ સમજી શકાય કે આ પાઠ બીજી પ્રત્યન્તરનો છે. કેટલીકવાર આ ચિહ્ન નથી પણ કરાતું.

૮ પાઠાનુસંધાનદર્શક ચિહ્ન

આઠમા વિભાગમાં આપેલાં ચિહ્નો 'પાઠાનુસંધાનદર્શક ચિહ્નો' છે. હસ્તલિખિત પ્રતિમાં પડી ગએલા પાઠને પ્રતિના ઉપરના કે નીચેના માર્જિનમાં અગર એ બાબુના હાંસિયામાં લખ્યા પછી, તે પાઠનું અનુસંધાન કરી ઓળખીમાં-લીટીમાં છે એ સૂચવવા માટે, ઓં અથવા પંં કરી પંક્તિનો નંબર લખવામાં આવે છે, જેથી સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય કે આ પાઠનું અનુસંધાન અમુક પંક્તિમાં છે. કેટલીક વાર ઓં કે પંં લખ્યા સિવાય પણ માત્ર પંક્તિનો અંક લખવામાં આવે છે.

જ્યાં બુદ્ધિબુદ્ધિ પંક્તિઓમાં ઘણા પાઠો પડી ગયા હોઈ તે તે પાઠો આડાઅવળા કે ઉપર-નીચે લખ્યા હોય ત્યાં પાઠાનુસંધાન માટે પંક્તિની ગણતરી ઉપરથી કરવી કે નીચેથી એ બાબતની ભ્રાંતિ કે ગરબડ થવાનો પ્રસંગ ન આવે એ માટે બહાર કાઢેલ પાઠ પછી ઓં ઉં અને ઓં નીં લખવામાં આવે છે અને તે પછી પંક્તિનો અંક આપવામાં આવે છે.

૯ પદચ્છેદદર્શક ચિહ્ન

નવમા વિભાગમાં 'પદચ્છેદદર્શક ચિહ્ન' આપવામાં આવ્યું છે. આજકાલ આપણાં મુદ્રિત પુસ્તકોમાં પદચ્છેદ દર્શાવવા માટે શબ્દોને છૂટા પાડવામાં આવે છે, પરંતુ હસ્તલિખિત પુસ્તકોનું લખાણ સળંગ હોઈ તેમાં પદચ્છેદ-પદવિભાગ દેખાડવા માટે શબ્દોને મથાળે આવું । ચિહ્ન કરવામાં આવતું-આવે છે. જેમકે—તેનજાનન્તિ, ફલેનામિલાષઃ, તેનાપ્રમાણ્યાવકાશઃ ઇત્યાદિ. આ ચિહ્ન પદચ્છેદ માટે જ છે, તેમ છતાં દરેક પુસ્તકમાં અને દરેક સ્થળે આ જાતનો પદવિભાગ કરવાનું શક્ય ન હોઈ વિદ્વાન શોધકો આ ચિહ્નોનો ઉપયોગ બ્રાન્તિજનક સ્થળે જ પદચ્છેદ કરવા માટે કરે છે.

આ સિવાય આ ચિહ્ન, વાક્યાર્થની સમાપ્તિ તેમજ શ્લોક કે ગાથાના પહેલા અને ત્રીજા ચરણનો વિભાગ જણાવવા માટે પણ વાપરવામાં આવે છે. જેમકે:

પ્રથમપ્રકાશેતાવદશેષદ્વ્યાણાંપ્રધાનમાત્મસ્વરૂપભેદૈઃપ્રમાણપ્રતિષ્ઠિતંકૃતંતદનુદ્વિતીયપ્રકાશેતદત્યંતોપકાર-
કાઃપુદ્ગલાઃસંપ્રતિપુનર્ગતિસ્થિત્યવગાહદાનેનોભયોપકારકાણાંધર્માદીનામવસરસ્તતસ્તેપિસ્વરૂપતઃપ્રમાણપ્રતિષ્ઠિતાઃક્રિય
તે ॥ ઇત્યાદિ.

તથાહિશુદ્ધ્યાનધનપ્રાપ્ત્યાકર્મદારિદ્ર્યવિદ્રુતૌનિર્વૃત્તિઃસાધિતાયેનતંનમામિજિનપ્રમું ॥૧॥ ઇત્યાદિ.

આ ચિહ્નને અમે ‘પદચ્છેદદર્શક ચિહ્ન’ તરીકે ઓળખાવ્યું છે, તેમ છતાં એ વાક્યાર્થની સમાપ્તિ દર્શાવવા માટે તેમજ શ્લોકના ચરણનો વિભાગ દર્શાવવા માટે કામ આવતું હોઈ એને ‘વાક્યાર્થસમાપ્તિદર્શક ચિહ્ન’ તેમજ ‘પાદવિભાગદર્શક ચિહ્ન’ એ નામો પણ આપી શકાય.

૧૦ વિભાગદર્શક ચિહ્ન

દશ સંખ્યામાં આપેલ ચિહ્ન ‘વિભાગદર્શક ચિહ્ન’ છે, જેનો ઉપયોગ જ્યાં કોઈ ખાસ સંબંધ, વિષય, શ્લોક કે શ્લોકાર્થની શરૂઆત કે સમાપ્તિ થતી હોય ત્યાં કરવામાં આવે છે. ઉદાહરણ માટે જુઓ નવમા ચિહ્નમાં આપેલાં ઉદાહરણો.

૧૧ એકપદદર્શક ચિહ્ન

અગિયારમા વિભાગમાં આપેલ ચિહ્ન ‘એકપદદર્શક ચિહ્ન’ છે. આ ચિહ્નનો ઉપયોગ જ્યાં એક પદ હોવા છતાં પદચ્છેદની ભ્રાન્તિ પેદા થાય તેમ હોય ત્યાં કરવામાં આવે છે. જેમકે:
ચન્નસ્યાત્પદલાઙ્કિચ્છંતં. આ ઠેકાણે સ્યાત્પદ એ અખંડ પદમાંના સ્યાત્ને કોઈ ક્રિયાપદ તરીકે ન માની લે એ કારણસર તેની આસપાસ આવું । । એકપદદર્શક ચિહ્ન કરવામાં આવે છે અને એજ રીતે આવા દરેક સ્થળે વિદ્વાન શોધકો આ જાતનું ચિહ્ન કરે છે.

૧૨ વિભક્તિ-વચનદર્શક ચિહ્ન

બારમા વિભાગમાં ‘વિભક્તિદર્શક ચિહ્ન’ આપવામાં આવ્યું છે, જે આંકડારૂપ છે. સંસ્કૃતમાં નામને સાત વિભક્તિઓ અને આઠમા સંબોધન મળી એકંદર આઠ વિભક્તિઓ, અને એકવચન દ્વિવચન તથા બહુવચન એમ ત્રણ વચનો છે, અને ધાતુને—ક્રિયાપદને ત્રણ વિભક્તિ અથવા ત્રણ પુરુષ અને ત્રણ વચનો છે. આ વિભક્તિ જણાવવા માટે એકથી આઠ સુધીના અને વચન જણાવવા માટે ૧, ૨, ૩ આંકડાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અને તે જે પદનાં વિભક્તિ-વચન જણાવવાનાં હોય તેના ઉપર લખવામાં આવે છે. આ ચિહ્નનો ઉપયોગ ગમે ત્યારે અને ગમે તે પદની વિભક્તિ-વચન સૂચવવા માટે કરી શકાય છે, તેમ છતાં આનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે કરીને ભ્રાંતિજનક સ્થળમાં જ કરવામાં આવે છે. જેમકે: અર્થપ્રતિપત્તેરનુચિત્ત્વાત્ પૃષ્ઠી વિભક્તિનું એકવચન, તથા^{૧૨} અનર્થમૂલે પ્રથમાનું દ્વિવચન, તથા^{૨૨} નૈતે અનર્થમૂલે દ્વિતીયાનું દ્વિવચન, પાદેવિદ્વોઽસ્મિમિશ્વઃ^{૮૩}

સંબોધનનું અહુવચન, યસ્મિન્સ્તિષ્ઠતિષ્ઠન્તિ, વ્રજતિયાન્તિનિશ્ચિતં સપ્તમીનું એકવચન, ગાતૈતૈરંગમંડપે ત્રીજા પુરુષનું દ્વિવચન, ગાતૈતૈરંગમંડપે ત્રીજા પુરુષનું અહુવચન ઇત્યાદિ. સંબોધન માટે કેટલીકવાર માત્ર હે પણ કરવામાં આવે છે. જેમકે: પાદેવિદ્વોસ્મિમિક્ષ્વઃ ઇત્યાદિ. સંસ્કૃતાદિ ભાષાઓના કેટલાક પ્રાથમિક અભ્યાસીઓ પ્રારંભમાં અભ્યાસ કરતા કાવ્ય આદિમાં આ ચિહ્નો અર્વાચિક ઉપયોગ પણ કરે છે.

૧૩ અન્વયદર્શક ચિહ્ન.

તેરમા વિભાગમાં 'અન્વયદર્શક ચિહ્ન' છે; એ પણ આંકડારૂપ છે. એનો ઉપયોગ તર્ક-ગ્રંથોમાં બધાં અર્થની બ્રાંતિ થવાનો સંભવ હોય ત્યાં તેમજ સંસ્કૃત-પ્રાકૃતાદિ ભાષાના શ્લોકોમાં પદો આડાંઅવળાં હોઈ તેનો અન્વય દર્શાવવા માટે કરવામાં આવે છે. જેમકે: નતતોડર્થાંતરસ્વસં-વેદનપ્રત્યક્ષં આ વાક્યમાં આંકડા મૂકવામાં ન આવ્યા હોય તો જરૂર અર્થની બ્રાંતિ થયા સિવાય ન જ રહે. આ વાક્યમાં 'તેથી અર્થાંતર, એ સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષ નથી' અને 'તેથી સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષ, એ અર્થાંતર નથી' એમ બે પ્રકારના અર્થની બ્રાંતિ થાય છે. આ બે અર્થમાંથી વાસ્તવિકરીતે અહીં કયો અર્થ ઘટમાન છે એ દર્શાવવા માટે આ વાક્યમાં 'અન્વયદર્શક ચિહ્ન' એટલે કે અન્વય-દર્શક અંકો કરવામાં આવ્યા છે. આ જ રીતે આવા દરેક સંશયજનક સ્થળે તેમજ શ્લોકોમાં પદોનો અન્વય દર્શાવવા માટે અંકો કરવામાં આવે છે.

૧૪ ટિપ્પનકદર્શક ચિહ્ન

ચૌદમા વિભાગમાં 'ટિપ્પનકદર્શક ચિહ્ન' છે. એ ચિહ્ન, ચાલુ કોષપણુ પાઠને અંગે પાઠ-ભેદ, પર્યાયાર્થ કે વ્યાખ્યા આદિ આપવાનાં હોય તેના ઉપર કરવામાં આવે છે અને એ પાઠભેદ આદિની નોંધ પુસ્તકના હાંસિયામાં કરવામાં આવે છે.

૧૫ વિશેષણવિશેષ્યસંબંધદર્શક ચિહ્ન

પંદરમા વિભાગમાં આપેલ ચિહ્નો 'વિશેષણ-વિશેષ્યસંબંધદર્શક ચિહ્નો' છે. આ ચિહ્નોનો ઉપયોગ, લાખ્યાં લાખ્યાં વાક્યમાં દૂર દૂર રહેલાં વિશેષણ અને વિશેષ્યનો પરસ્પર સંબંધ બતાવવા માટે કરવામાં આવે છે. વિશેષણ અને વિશેષ્ય ઉપર ગમે તે એક આકારનું ચિહ્ન મૂકવાથી વિચક્ષણુ વાચક બંનેના સંબંધને સહજમાં પકડી લે છે—સમજી લે છે.

૧૬ પૂર્વપદપરામર્શક ચિહ્ન

સોળમા વિભાગમાં 'પૂર્વપદપરામર્શક ચિહ્નો' આપવામાં આવ્યાં છે. તર્કશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં એક જ વાક્યમાં વારંવાર આવતા અને જુદા જુદા અર્થનો નિર્દેશ કરતા તત્ શબ્દથી શું સમજવું એ માટે ટિપ્પણો ન કરવાં પડે અને વસ્તુ આપોઆપ સમજાઈ જાય એ હેતુને લક્ષમાં રાખી આ ચિહ્નો પસંદ કરવામાં આવ્યાં છે. તર્કશાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં આવતા એ તત્ શબ્દોથી જે જે અર્થ લેવાનો

હોય છે તે તે અર્થને મૂલ્યવનાર પદો પહેલાં આવી ગએલાં જ હોય છે, એટલે જે તત્ શબ્દથી જે અર્થ લેવાનો હોય એ અને પદો ઉપર ગમે તે પ્રકારનું એકસરખું ચિહ્ન કરવામાં આવે છે જેથી વસ્તુ સ્વયં સ્પષ્ટ થતાં નકામાં ટિપ્પણો કરવાનો શ્રમ બચી જાય છે.

આ સિવાય દાર્શનિક ગ્રંથોમાં જ્યાં અમુક વિષયને લક્ષીને લાંબા સંબંધો ચાલુ હોય, એકખીભ દર્શનકારોના પક્ષો ઉપર કે જુદાજુદા વિંકલ્પો ઉપર ચર્ચા ચાલતી હોય ત્યાં એવાં સંકેતચિહ્નો કરવામાં આવે છે, જેથી તે તે વિષયની ચર્ચા ક્યાંથી શરૂ થાય છે અને ક્યાં વિરમે છે એ સમજી શકાય.

ઉપર અમે ટૂંકમાં અનેક જાતનાં ચિહ્નોનો પરિચય આપ્યો છે. એ ચિહ્નો પૈકીનાં કેટલાંયે ચિહ્નો અગિયારમી સદીમાં લખાએલાં પ્રાચીન તાડપત્રીય પુસ્તકોમાં મળે છે, અને કેટલાંક પ્રાચીન શિલાલેખો અને તામ્રપત્રમાં પણ મળે છે. છેવટે, આમાં આપેલાં ચિહ્નો પૈકીનું એવું એક પણ ચિહ્ન નથી જે વિક્રમના સોળમા સૈકા પહેલાંનું ન હોય. આ બધાં ચિહ્નો પૈકીનાં ઘણાંખરાં ચિહ્નોનો ઉપયોગ ખ્યાલમાં આવી શકે અને એનું મહત્ત્વ સમજાય એ માટે અમે લીંબડીના જૈન જ્ઞાનભંડારમાના પ્રમાણપરીક્ષા ગ્રંથની પ્રતિના એક પાનાનું પ્રતિબિંબ (ફોટો) આપીએ છીએ (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૮). એ પ્રતિ સર્વોત્કૃષ્ટ અને પાંડિત્યપૂર્ણ સંશોધનકળાના આદર્શ નમૂના રૂપ છે. અત્યારના કેટલાક વિદ્વાન જૈન સાધુઓ પોતાના સંશોધનકાર્યમાં ઉપરોક્ત ચિહ્નોનો આજે પણ ઉપયોગ કરે છે.

જૈન લેખનકળા, સંશોધનકળા અને તેનાં પ્રાચીન અર્વાચીન સાધન, ચિહ્ન, સંકેત વગેરેને લગતો જેટલો આપી શકાય તેટલો વિશદ પરિચય આપ્યા પછી પ્રસંગવશાત્ તેની સાથે અંબંધ ધરાવતા (૧) જૈન જ્ઞાનભંડારો અને પુસ્તકલેખન તથા (૨) જૈન પુસ્તકો અને જ્ઞાનભંડારનું સંરક્ષણ, એ બે મુદ્દાઓ વિષે કાંઈક લખવાની અમારી ઇચ્છાને અમે રોકી શકતા નથી.

જૈન જ્ઞાનભંડારો અને પુસ્તકલેખન

પ્રારંભમાં અમે જણાવી ગયા છીએ કે સ્થવિર આર્ય દેવર્દિગણિ ક્ષમાશ્રમણે સંઘસમવાય એકત્ર કરી સર્વસમ્મતરીતે શાસ્ત્રલેખનનો આરંભ કર્યો હતો. એ શાસ્ત્રલેખન પ્રસંગે પુસ્તકલેખનને અંગે શી શી વ્યવસ્થાઓ હશે, કઈ કઈ જાતનાં પુસ્તકો લખાયાં હશે, કેટલાં લખાયાં હશે, એ પુસ્તકોના લેખકો કોણ હશે, પુસ્તકો શાના ઉપર લખાયાં હશે, શાથી લખાયાં હશે, પુસ્તક માટેનાં ઉપકરણો— જુદીજુદી જાતનાં સાધનો કેવાં હશે, ખવાઈ ગએલાં પુસ્તકો કેમ સાંધવામાં આવતાં હશે, પુસ્તક-સંશોધનની પદ્ધતિ, સંકેતો અને તેનાં સાધનો કેવા પ્રકારનાં હશે, પુસ્તકોના અંતમાં પુસ્તક લખાવનારની પ્રશસ્તિ, પુષ્પિકા વગેરે કેવી રીતે લખાતાં હશે, પુસ્તકસંગ્રહોની અભિવૃદ્ધિ અને તેની રક્ષા માટે કેવા ઉપાયો યોજવામાં આવ્યા હશે, જ્ઞાનભંડારોને કેવા સ્થાનમાં અને કેવી રીતે રાખતા હશે, એ જ્ઞાન-ભંડારોની ટીપ વગેરે કેવા પ્રકારની કરવામાં આવતી હશે, ઈત્યાદિ હકીકત જાણવા માટે તે જમાનામાં લખાએલા જ્ઞાનસંગ્રહો કે તેમાંનો એક પણ અવશેષ આજે આપણી સામે નથી; તેમ છતાં તે જમાનાના પ્રભાવશાળી સમર્થ જૈન સ્થવિર ભિક્ષુઓ, તે જમાનાનો સમર્થ ભિક્ષુપાસક જૈન શ્રીસંઘ, સમર્થ

લિક્ષુસ્થવિરોના આધિપત્ય નીચે મળેલ જૈન લિક્ષુ અને લિક્ષુપાસકોનો સંઘસમવાય અને તે ઉપરાંત સર્વમાન્યપણે શાસ્ત્રલેખનનો પ્રથમારંભ તેમજ ભાષ્યચૂર્ણી આદિ માન્ય ગ્રંથોમાં મળતા અનેક જ્ઞાતના ઉલ્લેખો, આ બધી પરિસ્થિતિ અને વસ્તુનો વિચાર કર્યા પછી આપણે એટલું વિશ્વાસપાત્ર અનુમાન દોરી શકીએ છીએ કે તે યુગમાં મોટા પાયા ઉપર પુસ્તકલેખનનો સમારંભ ઉજવાયો હશે, સ્થાન-સ્થાનમાં જ્ઞાનકોશોની સ્થાપના કરવામાં આવી હશે, પુસ્તકલેખન અને રક્ષણને અંગે ઉપયોગી તાડપત્ર, કપડું, લેખણ, શાહી, કાંબી, ખડિયા, પટ્ટિકાઓ, દાખડાઓ, બંધનો આદિ દરેક સાધનો વિપુલ પ્રમાણમાં એકત્ર કર્યા હશે અને સર્વોત્કૃષ્ટ વિશિષ્ટ લેખકો પણ એકઠા કર્યા હશે, એટલું જ નહિ પરંતુ પોતાની ઢાંચે તૈયાર પણ કરવામાં આવ્યા હશે. સર્વમાન્ય જૈન ગ્રંથલેખનના આરંભકાળ પછીનાં છસો વર્ષ સુધીના ગ્રંથલેખન વિષે આપણે આથી વધારે કશું જ કહી કે જાણી શકીએ તેમ નથી પરંતુ તે પછીનાં છેલ્લાં એક હજાર વર્ષમાં લખાએલાં પુસ્તકો અને ગ્રંથાલયોના મહત્ત્વભર્યા જે અનેકવિધ અવશષો આપણી સમક્ષ જીવતાં જગતાં ઊભાં છે તેનું અવલોકન કરતાં આપણે પુસ્તકલેખન અને જ્ઞાનભંડારો આદિના સંબંધમાં ઘણીઘણી વાતો જાણી શકીએ છીએ; જેમાંની કેટલીયે અમે ઉપર નોંધી ગયા છીએ, કેટલીયે આગળ ઉપર નોંધીશું અને કેટલીક આ વિભાગમાં નોંધવામાં આવે છે.

જ્ઞાનભંડારોની સ્થાપના અને અભિવૃદ્ધિ

પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકોના અંતમાં દષ્ટિગોચર થતી સંખ્યાબંધ પ્રશસ્તિઓ તથા આચાર્ય શ્રીઉદયપ્રભકૃત ધર્માબ્યુદયમહાકાવ્ય (વસ્તુપાલચરિત્ર), પ્રભાવકચરિત્ર, જિનહર્ષકૃત વસ્તુપાલચરિત્ર, કુમારપાલપ્રબંધ, સુકૃતસાગરમહાકાવ્ય, ઉપદેશતરંગિણી, કુમારપાલરાસ, વસ્તુપાલ-તેજપાલરાસ આદિ ઐતિહાસિક ચરિત્રો અને રાસાઓ તેમજ છૂટક જૂનાં પાનાંઓમાં મળતી વિવિધ નોંધો જોતાં જાણી શકાય છે કે જૈન શ્રમણોએ જ્ઞાનભંડારોની અભિવૃદ્ધિ માટે સર્વતોમુખી ઉપદેશપ્રણાલી સ્વીકારી છે. જે લોકો સમજદાર હોય તેમને પ્રાચીન માન્ય ધુરંધર આચાર્યોની કૃતિઓ અને શાસ્ત્રોનું મહત્ત્વ સમજાવવામાં આવતું, એટલું જ નહિ પણ તે કૃતિઓ અને શાસ્ત્રો સંભળાવવામાં પણ આવતાં; જે લોકો એ સમજી શકે તેમ ન હોય તેમને જ્ઞાનભક્તિનું રહસ્ય અને તે દ્વારા થતા લાભો સમજાવતા^{૯૮} અને જે લોકો કીર્તિ તથા નામનાના ઇચ્છુક હોય તેમને તે જ્ઞાતનું

૬૮ શ્રીમાન સુરાચાર્ય (વિક્રમનો આરમો સૈકો) દાનાદિપ્રકરણના પાંચમા અવસરમાં પુસ્તકલેખન સંબંધમાં ઘણુંઘણું લખ્યું છે ત્યાં તેઓએ પ્રસંગોપાત નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે:

યે લેખયન્તિ સકલં સુધિયોઽનુયોગં, શબ્દાનુશાસનમરોષમલકૃતીશ્ચ ।

છન્દાંસિ શાસ્ત્રમપરં ચ પરોપકારસમ્પાદનૈકનિપુણાઃ પુરુષોત્તમાસ્તે ॥ ૯૪ ॥

કિં કિં તૈર્ન કૃતં ? ન કિં વિવપિતં ? દાનં પ્રદત્તં ન કિં ?

કેવાઽપન્ન નિવારિતા તનુમતાં મોહાર્ણવે મજ્જતામ્ ? ।

નો પુણ્યં કિમુપાર્જિતં ? કિમુ યશસ્તારં ન વિસ્તારિતં ?

સત્કલ્યાણકલાપકારણમિદં ચૈઃ શાસનં લેખિતમ્ ॥ ૯૬ ॥' ઇત્યાદિ.

પ્રલોભન આપવામાં આવતું; અર્થાત્ પુસ્તકના અંતમાં તેના તેના નામની પ્રશસ્તિ વગેરે લખવામાં આવતાં. આ રીતે જ્ઞાનભંડારોની સ્થાપના તેમજ અભિવૃદ્ધિ કરવા તરફ સૌને વિવિધ રીતે દોરવામાં આવતા. આ સિવાય જ્ઞાનવૃદ્ધિ નિમિત્તે ઉજમણાં, જ્ઞાનપૂજા^{૫૯} આદિ જેવા અનેક મહોત્સવો અને પ્રસંગો યોજવામાં આવ્યા છે. એ બધાને પરણામે અનેક જૈન રાજાઓ, મંત્રીઓ અને સંખ્યાબંધ ધનાઢય ગૃહસ્થોએ,—તપશ્ચર્યાના ઉદ્ઘાપન નિમિત્તે, પોતાના જીવનમાં કરેલ પાપોની આલોચના નિમિત્તે, જૈન આગમોના શ્રવણ નિમિત્તે, પોતાના કે પોતાનાં પરલોકવાસી માતા પિતા ભાઈ બહેન પત્ની પુત્ર પુત્રી આદિ સ્વજનના કલ્યાણ માટે, માન્ય ધર્મશાસ્ત્ર તેમજ પ્રાચીન સર્વદેશીય સાહિત્ય પ્રત્યેની અભિરુચિને લીધે અગર તેવા કોઈપણ પ્રસંગને આગળ કરી,—નવીન પુસ્તકો લખાવીને અથવા ઉચ્ચપાઠલના જમાનામાં આમતેમ અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગએલા જ્ઞાનભંડારોને કોઈ વેચતું હોય તેને ખરીદ કરીને જ્ઞાનભંડારો સ્થાપ્યા છે અને ઘણી વાર આવી જતના પુસ્તકસંગ્રહો પોતપોતાના શ્રદ્ધેય અને માન્ય શ્રમણોને અર્પણ પણ કર્યા છે, ૧૦૦ જેનો ટૂંક પરિચય અહીં આપવામાં આવે છે:

આન્યાય ત્રા હરિભદ્રસૂરિએ યોગદષ્ટિસમુચ્ચયમાં ‘લેખના પૂજના દાનં’ એ ૨૮મા શ્લોકથી પુસ્તકલેખનને યોગ-ભૂમિકાના વિકાસના ક્ષારણ તરીકે જણાવ્યું છે. મન્હ જિણાણં આણં સજ્ઞાયમાં પુસ્તકલેખનને ‘પુત્યયલિહણ પમાવણા તિથે । સહ્ણાણ કિચ્ચમેયં નિચ્ચં સુગુરુવણેણં ॥ ૫ ॥’ એ રીતે શ્રાવકના નિત્યકૃત્યમાં ગણાવ્યું છે. આ પ્રમાણે ઘણે ઠેકાણે કોઈ ને કોઈ પ્રસંગમાં પુસ્તકલેખનના ઉપદેશને જૈનાચાર્યોએ સ્થાન આપ્યું છે.

૯૯ જે જે નિમિત્તે પુસ્તકો લખાવાતાં એને લગતા કેટલાક ઉલ્લેખો સ્વાભાવિકરીતે જ આગળ ટિપ્પણીમાં આવશે અને બાકીના આ નીચે આપવામાં આવે છે:

(ક) ‘સંવત્ ૧૩૦૧ વર્ષે કાર્તિક શુદિ ૧૩ ગુરાવઘેહ સલ્ષણપુરે આગમિક પૂજ્યશ્રી ધર્મઘોષસૂરિ-શિષ્ય શ્રીયશોભદ્રસૂરીણામુપદેશેન કુમરસિંહમાલૂપુત્રિકયા જસવોરભાયયા સોલ્લભગિન્યા જાલૂનામિકયા પુત્રરાણિ-ગપાલ્હણયોઃ સ્વસ્ય ચ શ્રેયોઽર્થ પાક્ષિકવૃત્તિપુસ્તિકા પંડિ૦ પૂનાપાર્શ્વાત્ લિંખાપિતા ॥’

—તાડપત્રીયપાક્ષિકસૂત્રટીકા લાંબડી જ્ઞાનમંડાર.

(લ) ‘સંવત્ ૧૬૫૧ વર્ષે શ્રાવણ શુદિ ૧૧ સોમે શ્રીભાવડારગચ્છે શ્રીભાવદેવસૂરિતત્પદે શ્રીવિજય-સિંહસૂરિ પ્રાહ્ણેચાગોત્રે સંઘવી હરા માર્યા હાસલદેપુત્ર સંઘવી વીરા માર્યા વીલ્હણદેપુત્ર સંઘવી મોજાકેન જ્ઞાન લખાપિતં દશસહસ્રં આલોચનાનિમિત્તં ॥’ —સૂત્રકૃદંગસૂત્ર ડા૦ ૭ નં. ૨૦ પાટળ—મોદીનો મંડાર.

૧૦૦ (ક) ‘સંવત્ ૧૩૪૩ વૈશાખ શુદિ ૬ સોમે ધાંધલ સુત માં૦ ભીમ માં૦ છાહડસુત માં૦ જગસિંહ માં૦ સ્વેતસિંહ સુશ્રાવકૈઃ શ્રીચિત્રકૂટવાસ્તવ્યૈર્મૂલ્યેનેયં પુસ્તિકા પુનર્ગૃહીતા ॥’

—તાડપત્રીય વૃંદાવનયમકાદિકાવ્યો નં૦ ૧૯૮ જેસલમેર મંડાર.

(લ) ‘સંવત્ ૧૩૧૯ વર્ષે માઘવદિ ૧૦ શુક્રે વિક્રમસિંહેન પુસ્તકમિદં લિખિતં હિતિ । इदं पुस्तकं संस्कृतप्रधानाक्षरं ग्रं. १३८६६ उद्देशेन सं० रत्नसिंहेन सपरिवारेण मूल्येन गृहीत्वा श्रीखरतरगच्छे श्रीतरुण-प्रभसूरिभ्यः प्रादायि ।’

—તાડપત્રીય ત્રિષષ્ટિ નં. ૧૮૧ જેસલમેર મંડાર.

રાજ્યો અને જૈન મંત્રીઓ તરફથી લખાએલા જ્ઞાનભંડારો

રાજ્યો પૈકી જૈન જ્ઞાનકોશની સ્થાપના કરનાર બે ગૂર્જરેશ્વરો મશહૂર છે: એક વિદ્યુત્પ્રિય સાહિત્યરસિક મહારાજ શ્રીસિદ્ધરાજ જયસિંહદેવ અને બીજા જૈનધર્માવલખી મહારાજ શ્રીકુમારપાલ દેવ. મહારાજ શ્રીસિદ્ધરાજે ત્રણસો લહિયાઓ રાખી પ્રત્યેક દર્શનના પ્રત્યેક વિષયને લગતા વિશાળ સાહિત્યને લખાવી રાજકીય પુસ્તકાલયની સ્થાપના કર્યાના તથા આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રકૃત સાંગોપાંગ સપાદલક્ષ (સવાલાખ) સિદ્ધહેમવ્યાકરણની સેંકડો નકલો કરાવી તેના અભ્યાસીઓને ભેટ આપ્યાના તેમજ જુદા જુદા દેશો અને રાજ્યોમાં ભેટ મોકલાવ્યાના અને તે તે વિષયના અભ્યાસીઓને તે તે વિષયના ગ્રંથો પૂરા પાડ્યાના ઉદ્દેશો પ્રભાવક ચરિત્ર,^{૧૦૧} કુમારપાલપ્રબંધ વગેરેમાં મળે છે.

જોકે આજે આપણી સમક્ષ મહારાજ શ્રીસિદ્ધરાજ જયસિંહદેવે લખાવેલાં પુસ્તકો પૈકીના પુસ્તકની એક પણ નકલ હાજર નથી, તેમ છતાં પાટણના તપગચ્છના જૈન જ્ઞાનભંડારમાં આશરે ચૌદમી શતાબ્દીમાં લખાએલા સિદ્ધહેમવ્યાકરણલઘુવૃત્તિની તાડપત્રીય પ્રતિ છે, તેમાંનાં ચિત્ર જેતાં એમણે જ્ઞાનભંડારો લખાવ્યાની આપણને ખાત્રી થાય છે, એટલું જ નહિ પણ પ્રભાવક ચરિત્રમાંની મહત્વની હકીકતોને આ ચિત્રો ટેકો આપે છે. ઉપરોક્ત પ્રતિમાંના એક ચિત્રની નીચેના ભાગમાં પંચિતશ્લાઠ્ઠાન્ન વ્યાકરણં પાઠયતિ એમ લખેલું છે. એ ચિત્રમાં એક તરફ પંડિત સિદ્ધહેમવ્યાકરણની પ્રતિ લઈ વિદ્યાર્થીઓને ભણાવે છે અને સામી બાજુ વિદ્યાર્થીઓ સિદ્ધહેમની પ્રતિ લઈ ભણી રહ્યા છે, એ ભાવને પ્રગટ કરતું ચિત્ર દોર્યું છે. (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૯માં આ. નં. ૧ના નીચેના ભાગમાં.)^{૧૦૧અ}

મહારાજ શ્રીકુમારપાલદેવે એકવીસ જ્ઞાનભંડારો સ્થાપ્યાના તેમજ આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્ર ચરિત્ર ગ્રંથોની સુવર્ણાક્ષરી એકવીસ પ્રતિઓ લખાવ્યાના ઉદ્દેશો કુમારપાલપ્રબંધ^{૧૦૨} અને ઉપદેશતરંગિણીમાં મળે છે. આ સિવાય બીજા કોઈ રાજ્યોએ જ્ઞાનભંડારો લખાવ્યા-સ્થાપ્યા હશે, પરંતુ તેને લગતો કોઈ ઉદ્દેશ અમારા જોવામાં નહિ આવ્યાથી અમે એ માટે મૌન ધાર્યું છે.

જૈન મંત્રીઓમાં જ્ઞાનભંડાર સ્થાપનાર-લખાવનાર પ્રાગ્વાટ (પીરવાડ) જ્ઞાતીય મહામાત્ય શ્રીવસ્તુપાલ-તેજપાલ, ઓસવાલ જ્ઞાતીય મંત્રી પેથડશાહ, મંડનમંત્રી વગેરેનાં નામો ખાસ પ્રસિદ્ધ છે. મહામાત્ય વસ્તુપાલ-તેજપાલ, નાગેદ્રગચ્છીય આચાર્ય શ્રીવિજયસેન અને ઉદયપ્રભસૂરિના ઉપાસક હતા. એમના ઉપદેશથી તેમણે જ્ઞાનભંડારો લખાવ્યાની નોંધ શ્રીજિનહર્ષકૃત વસ્તુપાલચરિત્ર,

૧૦૧ 'રાજ્ઞ: પુર: પુરોગૈશ્વ વિદ્વદ્ધિર્વાચિતં તત: । ચક્રે વર્ષત્રયં વષે (યાવત્), રાજ્ઞા પુસ્તકલેખને ॥ ૧૦૩ ॥
રાજાદેશાન્નિયુક્તૈશ્ચ, સર્વસ્થાનેભ્ય ઉચતૈ: । તદા ચાહ્વય સચ્ચક્રે, લેખકાનાં શતત્રયમ્ ॥ ૧૦૪ ॥
પુસ્તકા: સમલેખ્યન્ત, સર્વદર્શનિનાં તત: । પ્રત્યેકમેવાદીયન્તાધ્યેતૃણામુઘમસ્પૃશામ્ ॥ ૧૦૫ ॥'

—પ્રભાવકચરિત્ર હેમચન્દ્રપ્રબન્ધે

જિનમંડનગણિકૃત 'કુમારપાલપ્રબંધ' પત્ર ૧૭માં 'પ્રભાવકચરિત્ર'ને મળતો જ ટૂંક ઉદ્દેશ છે.

૧૦૧અ જુઓ ચિત્રકળા વિભાગ ચિત્ર નં. ૧૦૨.

૧૦૨ જુઓ ટિપ્પણી નં. ૮૬.

ઉપદેશતરંગિણી^{૧૦૩} આદિમાં જેવામાં આવે છે. માંડવગઢનો મંત્રી પેથડશાહ તપાગચ્છીય આચાર્ય શ્રીધર્મઘોષનો ઉપાસક હતો. એણે જૈન આગમો સાંભળતાં ભગવતીસૂત્રમાં આવતા વીર-ગૌતમ નામની સોનાનાણાથી પૂજા કરી, એ દ્વારા એકઠા થએલા દ્રવ્યથી પુસ્તકો લખાવી ભરૂચ આદિ સાત નગરોમાં ભંડાર સ્થાપ્યા હતા.^{૧૦૪} આ સિવાય મંત્રી વિમલશાહ, મહામાત્ય આમ્રભટ (આંખડ), વાગ્ભટ (બાહડ), કર્માશાહ આદિ અનેકાનેક જૈન મંત્રીવરોએ જેમ જૈન મંદિરો બંધાવ્યાં છે તેમ તેમણે જૈન પુસ્તકસંગ્રહો જરૂર લખાવ્યા હશે, કિંતુ તેને લગતાં કશાં યે પ્રમાણો કે ઉલ્લેખોનો સંગ્રહ અમારી સામે નહિ હોવાથી એનો ઉલ્લેખ કરતાં અટકીએ છીએ.

ધનાઢ્ય જૈન ગૃહસ્થોએ સ્થાપેલા જ્ઞાનભંડારો

રાજ્યો અને મંત્રીઓ પછી જ્ઞાનભંડાર લખાવનાર તરીકે ધનાઢ્ય જૈન ગૃહસ્થો આવે છે. એ ધનાઢ્ય ગૃહસ્થોનાં જે નામો આજે અમારી સમક્ષ વિદ્યમાન છે એટલાની નોંધ આપવી એ પણ અશક્ય છે: એટલે ફક્ત સાધારણ રીતે ખ્યાલમાં લાવવા ખાતર તેવા જે પાંચ ધર્માત્મા ધનાઢ્ય જૈન ગૃહસ્થોનાં નામનો પરિચય આપવો એટલું જ ખસ ગણાશે.

જેમ મહામાત્ય વસ્તુપાલ આદિએ પોતપોતાના કુલગુરુ, ધર્મગુરુના ઉપદેશથી જ્ઞાનસંગ્રહો લખાવ્યા હતા તેમ ખરતરગચ્છીય આચાર્ય શ્રીજિનભદ્રના આદેશથી પારીં ધરણ્યાશાહે,^{૧૦૫} મહોપાધ્યાય શ્રીમહીસમુદ્રગણિના ઉપદેશથી નંદુરખાર નિવાસી પ્રાગ્વાટ જ્ઞાતીય સંઠ ભીમના પૌત્ર

૧૦૩ 'વસ્તુપાલચરિત્ર'માં ત્રણ જ્ઞાનભંડારો લખાવ્યાનું જણાવ્યું છે ત્યારે 'ઉપદેશતરંગિણી'માં નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે:

'શ્રીવસ્તુપાલમન્ત્રિણા સૌવર્ણમધીમયાક્ષરા એકા સિદ્ધાન્તપ્રતિલેખિતા । અપરાસ્તુ શ્રીતાહ-કાગદપત્રેષુ મધીવર્ણાશ્ચિતાઃ ૬ પ્રતયઃ । એવં સપ્તકોટિદ્રવ્યવ્યયેન સપ્ત સરસ્વતીકોશાઃ લેખિતાઃ ॥' પત્ર ૧૪૨ ॥

૧૦૪ 'શ્રીધર્મઘોષસૂરિપ્રદત્તોપદેશવાસિતચેતસા સંઠ (મંઠ) પેથડદેવેન એકાદશાક્ષી શ્રીધર્મઘોષસૂરિમુખાત શ્રોતુમારબ્ધા । તત્ર પચ્ચમાઙ્ગમધ્યે યત્ર યત્ર 'ગોચમા' આયાતિ તત્ર તત્ર તન્નામરામણીયકપ્રમુદિતઃ સૌવર્ણટટ્કકૈઃ પુસ્તકં પૂજયતિ । પ્રતિપ્રશ્નમુક્તઠ્ઠાટક ૩૬ સહસ્રાદિવહુદ્રવ્યવ્યયેન સમપ્રાગમાદિસર્વશાસ્ત્રાસંહ્યપુસ્તકલેખન-તત્પટ્ટ-કૂલવેષ્ટનક-પટ્ટસૂત્રોત્તરિકા-કાશ્ચનવાતિકાચારવઃ સપ્ત સરસ્વતીમાળ્ડાગારાઃ મૃગુકચ્છ-સુરગિરિ-મળ્ડપદુર્ગ-અર્બુદા-વલાદિસ્થાનેષુ વિમરામ્બભૂવિરે ।'

—ઉપદેશતરંગિણી પત્ર ૧૩૯.

'સુકૃતસાગરમહાકાવ્ય'ના સાતમા તરંગમાં 'પેથડપુસ્તકપૂજાપ્રબંધ'માં પણ આને મળતો ઉલ્લેખ છે. માત્ર ત્યાં ધર્મ-ઘોષસૂરિની આજ્ઞાથી કોઇ સાધુએ આગમ સંભળાવ્યાનું જણાવ્યું છે:

'આદિતોડઙ્ગ તત્તો ગુર્વાદિષ્ટૈકયતિવાચિતમ્ । શુશ્રાવં ॥ ૬૦ ॥' ઇત્યાદિ.

૧૦૫ ધરણ્યાશાહે લખાવેલ જીવાલિગમસૂત્રવૃત્તિ, ઓધનિર્યુક્તિસટ્ટીક, સૂર્યપ્રજ્ઞાપ્તિસટ્ટીક, અંગવિદ્યા, કલ્પલાખ્ય, સર્વસિદ્ધાન્ત-વિષમપદ્ધપર્યાય, ઇંદોનુશાસન આદિ પુસ્તકો જેસલમેરના તાડપત્રીય ભંડારમાં વિદ્યમાન છે, જેના અંતમાં નીચે લખેલને મળતા નાના મોટા ઉલ્લેખો છે:

સંવત્ ૧૪૮૭ વર્ષે શ્રીખરતરગચ્છે શ્રીજિનરાજસૂરિપટ્ટાલંકારશ્રીગચ્છનાયકશ્રીજિનમદ્રસૂરિગુરુણામાદેશેન પુસ્તકમેતલ્લિખિતં શોધિતં ચ । લિખાપિતં શાહધરણાકેન સુતસાહ્યાસહિતેન ॥'

કાલુએ, ૧૦૬ આચાર્યશ્રી સોમમુંદર સૂરિના ઉપદેશથી મોઢજાતીય શ્રાવક પર્વતે ૧૦૭ તેમજ આગમ-ગચ્છીય, —આચાર્ય શ્રીસત્યસૂરિ શ્રીજ્ઞાનંદસૂરિ શ્રીવિવેકરત્નસૂરિ, આ ત્રણે એકજ પદ્મપરંપરામાં દૂર દૂર થએલા આચાર્યોના ઉપદેશથી એક જ વંશમાં થએલા પ્રાગ્વાટ જાતીય પેઠડશાહ, મંડલીક અને પર્વત-કાન્હાએ ૧૦૮ નવીન ગ્રંથો લખાવી જ્ઞાનભંડારો સ્થાપ્યા હતા. કેટલાક એવા ગૃહસ્થો હતા, જેઓ કોઇ વિદ્વાન જૈન શ્રમણે નવીન ગ્રંથરચના કરી હોય તેની એકીસાથે સંખ્યાબંધ નકલો કરાવતા. ૧૦૯ કેટલાક એવા પણ ધનાઢય ગૃહસ્થો હતા, જેઓ કલ્પસૂત્રની સચિત્ર પ્રતો લખાવી પોતાના ગામમાં અને ગામે ગામ ભેટ આપતા હતા. ૧૧૦ આ પ્રમાણે દરેક ગચ્છના આચાર્ય, ઉપાધ્યાય વગેરે શ્રમણોના પુણ્ય ઉપદેશથી જુદી જુદી જ્ઞાતિના સેંકડો ધર્માત્મામાંના એક એક ધનાઢય જૈન ગૃહસ્થે એક એક નહિ પણ કેટલીક વાર અનેકાનેક જ્ઞાનભંડારો લખાવ્યા હતા. આ બધાનો પરિચય આપવો કે તેમના નામનો નિર્દેશ કરવો એ પણ અશક્ય છે, તો જેમણે એક એ કે પાંચપચીસ પુસ્તકો લખાવ્યાં હોય તેમનાં નામોની યાદી આપવા પ્રયત્ન કરવો તો ક્યાંથી જ શક્ય હોય? તેના કરતાં એ સર્વ મહાનુભાવોને એકી સાથે હાર્દિક ધન્યવાદ આપી આપણે વિરમીએ એ જ વધારે ઉચિત છે. જેઓ આ સંબંધમાં વિશેષ જાણવા ઇચ્છતા હોય તેમને ડૉ. ખુલ્હર, ડૉ. કિલ્હોર્ન, ડૉ. પીટર્સન, શ્રાયુત

૧૦૬ કાલુશાહનો પરિચય મેળવવા ઇચ્છનારે જૈનસાહિત્યસંશોધક પુ. ૩ અંક ૨ માંનો 'મુંદરખારનિવાસી કાલુશાહની પ્રશસ્તિ' શીર્ષક લેખ લેવો. કાલુશાહની લખાવેલી વ્યવહારલાખ્યની પ્રતિ લાવનગરના સંઘના ભંડારમાં છે અને આચાર્યગ નિર્યુક્તિ તેમજ સૂત્રકૃતાંગ ટ્રીકાની પ્રતો લીંબડીના જ્ઞાનભંડારમાં વિદ્યમાન છે.

૧૦૭ મોઢજાતીય પર્વતનો પરિચય મેળવવા ઇચ્છનારે 'જૈન કૉન્ફરન્સ હેરલ્ડ' પુ. ૬ના સંયુક્ત ૮-૯ અંકમાં શ્રીમાન જિન-વિજયજી સંપાદિત જ્ઞાનાસૂત્રના અંતમાંની પ્રશસ્તિ લેવી. આ પ્રતિ પાટણના મોઢીના જ્ઞાનભંડારમાં ડા. ૬ નં. ૪ માં છે.

૧૦૮ પેઠડશાહ, મંડલિક અને પર્વત-કાન્હાનો પરિચય મેળવવા ઇચ્છનારે પુરાતત્ત્વ ત્રૈમાસિક પુ. ૧ અંક ૧ માંનો 'એક ઐતિહાસિક જૈન પ્રશસ્તિ' શીર્ષક મારો લેખ લેવો.

૧૦૯ આચાર્ય શ્રીઅભયદેવ ધર્મસાગરોપાધ્યાય આદિના ગ્રંથોની પ્રશસ્તિમાં જે જે ગૃહસ્થોએ એકીસાથે પ્રેમપૂર્વક તે તે ગ્રંથોની નકલો કરાવી છે તેમનાં નામોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે:

(ક) 'દોહલિશ્રેષ્ઠિના ચાસ્ય, લેખિતા પ્રથમા પ્રતિ: । જિનવાક્યાનુરક્તેન, ભક્તેન ગુણવજ્જને ॥'

—ઉત્તરાધ્યયન લઘુટીકા નેમિચન્દ્રીયા

(ખ) 'શ્રીમદહમ્મદાવાદવાસ્તવ્ય: સંઘનાયક: । સહજપાલનામાઽઽસીત્, પુણ્યપ્રાગ્ભારભાસુર: ॥ ૧૫ ॥

જ્ઞાનાવરણકર્મોત્થશ્વાન્તધ્વંસવિધિત્સયા । ગુરુણામુપદેશેન, સ સંઘપતિરાદરાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદમાર્હપ્રિયાપુત્રવિમલદાસસંયુત: । અલેખયત્ સ્વયં વૃત્તેરમુષ્યા: શતશ: પ્રતી: ॥ ૨૪ ॥

—કલ્પકિરણાવલિ પ્રશસ્તિ: ।

૧૧૦ (ક) 'લેખયિત્વા વરાન્ કલ્પાન્, લેખકૈ રૂપસંયુતાન્ । ગત્વા ચ સર્વશાલાસુ સ્વાન્નલં ચોઽપ્રસારયે(?) ॥ ૧૦ ॥

—કલ્પસૂત્ર લીંબડી જ્ઞાનભંડાર.

(ખ) ગન્ધારબન્દિરે તૌ, જ્ઞાનમલયુગલાદિસમુદયોપેતા: । શ્રીકલ્પપુસ્તિકા અપિ, દત્તા: કિલ સર્વશાલાસુ ॥'

નિશીથચૂર્ણી પાલીતાણા અંબાલાલ ચુનીલાલનો મંડાર.

સી.ડી. દલાલ, પ્રો. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડીઆ આદિથી સંપાદિત પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારોના રીપોર્ટ વગેરે જોવા લલામણ છે. અહીં અમે એક વાત ઉમેરીએ છીએ કે ધનાઢ્ય લોકોએ મોટા પાયા ઉપર જે જ્ઞાનસંગ્રહો લખાવ્યા છે એ ઘણા જ મહત્વના અને કિંમતી છે એમાં જરા યે શક નથી; તેમ છતાં શાસ્ત્રલેખનના કાર્યમાં સાધારણ ગણાતી વ્યક્તિઓએ આપેલો નજીવા જેવો જણાતો કાળો પણ જેવોતેવો કે ઉપેક્ષા કરવા જેવો નથી.

લિખિત પુસ્તકોના અંતમાં પ્રશસ્તિઓ

લિખિત પુસ્તકોના અંતમાં તેના લખાવનારાઓની પ્રશસ્તિઓ લખવામા આવતી. એ પુસ્તકનો લખાવનાર પછી લલે મોટામાં મોટા ધનાઢ્ય હોય કે સાધારણમાં સાધારણ વ્યક્તિ હોય, એ પુસ્તક લખાવનારે ચહાય તો મહાનમાં મહાન જ્ઞાનભંડારોનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હોય કે એક જ પુસ્તક લખાવ્યું હોય, એ દરેકની પ્રશસ્તિ તો લખવામાં આવતી જ. આ પ્રશસ્તિઓમાં પુસ્તક લખાવનારના પૂર્વજો, માતા-પિતા-અહેન-લાઈ-પત્ની-પુત્ર-પુત્રી આદિ પરિવાર, તે સમયના રાજા, પુસ્તક લખાવનારે કરેલાં ધાર્મિક સત્કાર્યો, એના કુળગુરુ અને ઉપદેશક ધર્મગુરુ, પુસ્તક લખાવવાનું નિમિત્ત-કારણ, પુસ્તકલેખન નિમિત્તે કરેલો ધનવ્યય, જ્ઞાનભંડારો અગર પુસ્તકો જ્યાં જ્યાં ભેટ આપ્યાં હોય તે આદિ અનેક વાચ્યતોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો હતો. આ પ્રશસ્તિઓ લખવામાં જ્ઞાનભક્તિ કરતાં કેટલીકવાર કીર્તિલાલસાનું પદ્મ વધારે નમી પડતું. એ ગમે તેમ હો, છતાં આ જાતની પ્રશસ્તિઓ લખવાની પદ્ધતિને પરિણામે એમાંથી આપણને ઘણીએકવાર અમૂલ્ય મહત્વની ઐતિહાસિક હકીકતો અને નોંધો સાંપડી જાય છે. તેમજ આ પ્રશસ્તિલેખનની પદ્ધતિને પરિણામે હજારો પુસ્તકો અને સંખ્યાબંધ જ્ઞાનભંડારોનો વધારો થઈ શક્યો છે એ નાનોસૂનો લાભ નથી. આ પ્રશસ્તિઓ કેટલીકવાર સંસ્કૃત પદ્યબંધ પણ હોય છે અને કેટલીકવાર સંસ્કૃત ગદ્યબંધ પણ હોય છે. કેટલીકવાર એના શ્લોક વગેરેની રચના સુંદર હોય છે અને કેટલીકવાર એ સાધારણ પણ હોય છે. કેટલીકવાર આ પ્રશસ્તિઓ સંસ્કૃત-ગુજરાતી-મારવાડી મિશ્રિત ભાષામાં પણ લખાએલી જેવામાં આવે છે.^{૧૧૧}

જે શ્રમણો પોતાની માલિકીનાં પુસ્તકો જ્ઞાનભંડારમાં મૂકતા તેઓ પણ તેના અંતમાં પોતાની પ્રશસ્તિ લખતા. તેમજ જે લોકો પુસ્તકોને વેચાતાં લઈ જૈન શ્રમણોને આપતા તેઓ પણ પોતાની પ્રશસ્તિઓ લખાવતા.^{૧૧૨}

જ્ઞાનભંડારો માટે પુસ્તકલેખન અને સંગ્રહ

ઉપર અમે જ્ઞાનભંડારો લખાવવાની જે વાત કરી ગયા, એ જ્ઞાનભંડારો જૈન સંપ્રદાયના હોઈ કોઈ એમ ન માની લે કે એ જ્ઞાનભંડારોમાં માત્ર જૈન ધર્મના જ ગ્રંથો લખાવાતા હશે. પાદ-વિહારી અને વિદ્યાવ્યાસંગી જૈનાચાર્યો અને જૈનશ્રમણો દેશભરમાં ધૂમનાર હોવા ઉપરાંત દેશ-

^{૧૧૧} આ પ્રશસ્તિઓના નમૂના જેવા ઇચ્છનારે ડૉ. પીટર્સન, ડૉ. બુલ્હર, સી.ડી. દલાલ વગેરેના રીપોર્ટો જોવા.

^{૧૧૨} 'ઔપપાતિકસૂત્ર રાજપ્રશ્નીયસૂં પું મંત્રિ છાહાકેન ગૃહીત્વા શ્રીભુવનતુજ્જસૂરીણાં પ્રદત્તા । તૈઃ પ્રપાટ્લકે ક્ષિપ્તા ।'

—તાલપત્રીય પ્રતિ લીંબડી જ્ઞાનભંડાર.

ભરની પ્રજા અને સંપ્રદાયો સાથે હળતાભળતા હોઈ તેમને દેશસમગ્રના સાહિત્યની આવશ્યકતા પડતી. કેટલીકવાર એ આવશ્યકતા તુલના માટે હોતી તો કેટલીકવાર સમાલોચના માટે. કેટલીકવાર વાદવિવાદ માટે તો કેટલીકવાર તે તે ધર્મ અને સંપ્રદાયની ખામીઓ દેખાડી પોતાના ધર્મનું મહત્ત્વ સ્થાપવા માટે, કેટલીકવાર પોતાનાં મંતવ્યોને પોષવા માટે તો કેટલીકવાર પોતાનાં મંતવ્યોની સ્પર્ધા માટે, કેટલીકવાર વિશિષ્ટ તત્ત્વોનો ઉકેલ કરવા માટે તો કેટલીકવાર તે તે ધર્મનું વસ્તુસ્વરૂપ સમજવા માટે,—એમ અનેક કારણસર દેશભરનું સાહિત્ય એકત્રિત કરવામાં આવતું હતું. દેશસમગ્રમાં સદાને માટે પાઠ્યારી જૈનશ્રમણોએ દેશવિદેશમાં પરિભ્રમણ કરતાં જ્યાંથી જે મળે તે વ્યાકરણ, કાવ્ય, કોષ, છંદ, અલંકાર, જ્યોતિષ, નાટક, શિલ્પ, લક્ષણશાસ્ત્ર, દાર્શનિક વગેરે વિષયક સમગ્ર સાહિત્યનો સંગ્રહ કરવા તનતોડ પ્રયત્નો સેવ્યા છે, એટલું જ નહિ પણ તદ્દુપરાંત તેઓ, પારસ્પરિક ધાર્મિક સ્પર્ધા—સાહમારી અને ખંડનમંડનના યુગમાં દેશવિદેશમાં નિર્માણ થતા વિવિધ સાહિત્યને અનેક જહેમતો ઉઠાવી અત્યંત નિપુણતાથી તરત જ મેળવી લેતા અને તેની નકલો તેના નિષ્ણાત આચાર્યોદિને એકદમ પહોંચાડી દેતા. એ જ કારણને લીધે આજના શીર્ષુવિશીર્ણ, નષ્ટભ્રષ્ટ અને વેરણુછેરણુ થઈ ગએલા જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં પણ જૈનેતર સંપ્રદાયના વિવિધ સાહિત્યવિષયક ગ્રંથો હજારોની સંખ્યામાં વિદ્યમાન છે. અમે એટલું ભારપૂર્વક કહીશું કે જૈન શ્રમણોની પેઠે આટલા મોટા પાયા ઉપર ભારતીય વિવિધ સાહિત્યનો સંગ્રહ પ્રાચીન જમાનામાં ભાગ્યે જ કોઈ ભારતીય જૈનેતર સંપ્રદાયે કર્યો હશે.^{૧૧૩} આજના જૈનેતર પ્રજના જ્ઞાનભંડારોમાં એ પ્રજાએ પોતે લખાવેલા જૈન ગ્રંથોની નકલ ભાગ્યે જ મળશે, એટલું જ નહિ પણ એમના પોતાના સંપ્રદાયનાં ભગવદ્ગીતા, ઉપનિષદો અને વેદો જેવા માન્ય ગ્રંથોની પ્રાચીન પ્રતો પણ ભાગ્યે જ મળશે; જ્યારે જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં સંપ્રદાયાંતરના એવા સેંકડો ગ્રંથો વતમાન છે જેની ખીજી નકલ તે તે સંપ્રદાયના અનુયાયીઓના જ્ઞાનસંગ્રહોમાં પણ કદાચ ન મળી શકે. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે જૈન જ્ઞાનભંડારો એ માત્ર લૂખા અને જડ સાંપ્રદાયિકતાના વાડામાં પુરાઈને લખાવવામાં કે સંગ્રહવામાં નહોતા આવતા, પરંતુ એ માટે વિજ્ઞાનદષ્ટિ, કળાદષ્ટિ અને સાહિત્યદષ્ટિ પણ નજર સામે રાખવામાં આવતી હતી.

વર્તમાન પ્રાચીન જૈન જ્ઞાનભંડારો

જૈન જ્ઞાનભંડારો વિષે આટલી ખાસ હકીકત નોંધ્યા પછી આજે પ્રાચીન જૈન જ્ઞાનભંડારો ક્યે ક્યે ઠેકાણે વિદ્યમાન છે એની અહીં ટૂંકી યાદી આપવી વધારે ઉપયોગી થઈ પડશે. સામાન્ય રીતે જૈન પ્રજાની વસતીવાળાં નાનાંમોટાં સેંકડો ગામોમાં એની અસ્મિતા નીચે નાનોમોટો પુસ્તક-સંગ્રહ હોય જ છે; એ યજ્ઞાની નોંધ આપવી શક્ય નથી, એટલે જુદાજુદા પાંતમાનાં ખાસખાસ નગરોના જે વિશાળ અને મશહૂર જ્ઞાનભંડારો અમારા ધ્યાનમાં છે તેની જ યથાશક્ય યાદી અહીં આપવામાં આવે છે:

૧૧૩ નાલંદીય બૌદ્ધ વિશ્વવિદ્યાલય જેવી સંસ્થાઓના પુસ્તકસંગ્રહોદિને લક્ષીને અમારું આ કથન નથી. એવા વિશાળ અને સર્વદેશીય ગ્રંથાલયોમાં સર્વે દર્શનના અને સર્વે વિષયોના ગ્રંથોનો સંગ્રહ હોવો એ અનિવાર્ય વસ્તુ છે. એટલે અમારું આ કથન આમ જનતાને લક્ષીને છે.

ગુજરાત—પાટણ, પાલનપુર, રાધનપુર, અમદાવાદ, ખેડા, ખંભાત. છાણી, વડોદરા પાદરા, દરાપરા, ડભોઇ, સિનેર. ભરૂચ, સુસ્ત, મુંબાઈ વગેરે.

કાઠિયાવાડ—ભાવનગર, ઘોઘા, પાલીતાણા, લીંબડી, વઢવાણ કુંભ, જામનગર. માંગરોળ વગેરે
કચ્છ—કોડાય.

મારવાડ—ખીકાનેર, જેસલમેર, ખાડમેર. નાગોર, પાલી, જાજોર, મુંડારા, આહોર વગેરે
મેવાડ—ઉદેપુર. માળવા—રતલામ.

પંજાબ—ગુજરાનવાલા, હોશિયારપુર, અંડિયાલા વગેરે.

યુક્ત પ્રાન્ત—આગ્રા, શિવપુરી, કાશી વગેરે. બંગાળ—આલુચર, કલકત્તા વગેરે.

અહીં જ્ઞાનભંડારોનાં સ્થાનોની જે યાદી આપવામાં આવી છે એ બધાં જે સ્થળોના ભંડારો અત્યંત મહત્વના, આકર્ષક તેમજ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોના સ્વામિત્વ નીચે વર્તમાન છે, એટલું જ નહિ પણ આ યાદી પૈકીનાં કેટલાંક ગામ-શહેરોમાં જે, ચાર, પાંચ અને દસ કરતા પણ વધારે અને વિશાળ જ્ઞાનસંગ્રહો છે.

વળી પ્રાંતવાર જુદા જુદા જૈન જ્ઞાનભંડારોની જે યાદી આપવામાં આવી છે એ પૈકી પાટણનો સંઘવીના પાડાનો, ખંભાતનો શાંતિનાથનો અને જેસલમેરનો કિલ્લામાંનો, એ ત્રણ જ્ઞાન-ભંડારો તો કેવળ તાડપત્રીય ગ્રંથોના તેમજ સૌ કરતાં પ્રાચીન છે. આ ત્રણે ભંડારોમાં અગિયારમી સદીથી લઈ પંદરમી સદી સુધીમાં લખાએલાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ છે. આ સિવાયના બીજા બધા જે જ્ઞાનભંડારો અર્વાચીન છે. પણ અર્વાચીન એટલે એાછામાં એાછાં ત્રણસો ચારસો વર્ષ જેટલા જૂના સંગ્રહો તો ખરા જ. આ બધા જ્ઞાનભંડારોમાં, જે પાંચ દસ કે વીસ અને ક્યારેક ક્યારેક સો બસો તાડપત્રીય પુસ્તકો હોવા છતાં મુખ્યત્વે કરીને ચૌદમી-પંદરમી શતાબ્દીથી શરૂ કરી સોળમી-સત્તરમી શતાબ્દી સુધીમાં લખાએલાં કાગળનાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ હોય છે અને ક્યારેક એમાં એ કરતાં અર્વાચીન પુસ્તકો પણ હોય છે. આ પુસ્તકસંગ્રહો પ્રાચીન હોવા છતાં તેમાં અર્વાચીન પુસ્તકો અને અર્વાચીન હોવા છતાં તેમાં પ્રાચીન પુસ્તકો હોવાનું કારણ એ છે કે એ જ્ઞાનભંડારોમાં ઉત્તરોત્તર પુસ્તકોનો ઉમેરો થતો જ રહ્યો છે. અર્થાત્ ઉપરનો દરેક ભંડાર જુદા જુદા જૈન શ્રમણો અને જુદી જુદી વ્યક્તિઓએ લખાવેલાં તેમજ સંગ્રહેલાં પુસ્તકોના સૈકાઓ સુધીના ઉમેરાને પરિણામે જન્મેલો છે. આ જ્ઞાનભંડારો ઉપર કોઈ એક વ્યક્તિની માલિકી ન હોતાં તેના ઉપર સમુદાયની જ માલિકી હોય છે. પછી એ, તે તે ગામોના સંઘરૂપે હો, ગચ્છરૂપે હો યા ગમે તે રૂપે હો. સામાન્ય રીતે જૈન પ્રજ્ઞની કોઈ પણ ધાર્મિક વસ્તુ,—પછી તે ચહાય જ્ઞાનભંડાર હો, તીર્થ હો, મંદિર હો. ઉપાશ્રય હો, ધર્મશાળા હો, પાંજરાપોળ હો અથવા ગમે તે હો,—એ દરેક એક વ્યક્તિએ તૈયાર કરાવેલી હોવા છતાં એને વ્યક્તિગત સત્તા તળે ન રાખતાં સામુદાયિક સત્તા નીચે જ સોંપવામાં આવે છે. કેટલીક વાર કેટલાક શેડિયાઓના ઘરમાંના જ્ઞાનભંડાર વગેરે તેમની સત્તા નીચે હોય છે તેમ છતાં એ કાદાચિત્ક તેમજ આપવાદિક વસ્તુ છે. ઉપરોક્ત જ્ઞાનભંડારો લખાવવા માટેની આથિક વ્યવસ્થા જૈન ઉપાસક સંઘ તરફથી થવા છતાં એમાં કેવાં પુસ્તકો લખાવવાં, એ પુસ્તકો ક્યાંથી અને કેમ

મેળવવાં, તેમજ દેશવિદેશમાં પોતાની લાગવગ કેમ પહોંચાડવી ઇત્યાદિને લગતી દરેક જવાબદારી જૈન શ્રમણોના શિરે જ હતી. શાસ્ત્રનિર્માણથી લઈ શાસ્ત્રલેખન પર્યતની દરેક પસંદગી જૈન શ્રમણોના હાથમાં જ હતી. આજની નષ્ટબ્રષ્ટ અને શીર્ણવિશીર્ણ દશાને અંતે પણ આટલા વિશાળ જ્ઞાનભંડારો એ જૈન શ્રમણોના ઉપદેશ અને તેમના સર્વતોમુખી પાંડિત્યને જ આભારી છે. એ જ કારણને લીધે આજના જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં પ્રત્યેક સંપ્રદાયના પ્રત્યેક વિષયના સેંકડો ગ્રંથો વિદ્યમાન છે, જે પૈકીના કેટલાક ગ્રંથોની ખીજી નકલ આજે દુનિયાના પડમાં શોધી યે જડતી નથી.

જ્ઞાનભંડારોની વ્યવસ્થા

પુસ્તકોનો વિભાગ

અત્યારની જેમ જૂના સમયમાં આપણે ત્યાં કાગળની વિપુલતા ન હોવાને લીધે આપણા જ્ઞાનભંડારમાંનાં અનેકવિધ નાનાંમોટાં પુસ્તકો અને તેનાં પાનાં એકખીજ સાથે સેળલેળ ન થઈ જાય અને તેનો ખરાબર વિભાગ રહે, એ માટે કેટલીક વાર તે દરેક ઉપર કાચા સૂતરનો દોરો વીંટવામાં આવતો. આ આપણો સર્વસામાન્ય પ્રાચીન ક્રમ હતો એ આપણે, આપણે ત્યાંના પ્રાચીન ભંડારો જોતાં જાણી શકીએ છીએ. પરંતુ પુસ્તક વિભાગ માટે આ દોરો આંધવાની પદ્ધતિનું પરિણામ એ આવતું કે જરૂર દિવસે પુસ્તકો ઉપર દોરાના કાપા પડી પુસ્તકનાં પાનાં ખરાબ થઈ જતાં અને તે પુસ્તકનું નામ વગેરે વાંચવા માટે પુસ્તકો ફેંદવાની અગવડ ઊભા જ રહેતી. આથી ઉપરોક્ત દોરાને બદલે પુસ્તકો ઉપર ત્રણ-ચારેક આંગળ પહોળા કાગળની ચીપને ગુંદરથી કે ઘઉં-ચોખાની ખેળથી ચોડીને અથવા કપડાની તેવડી જ પહોળા પટ્ટીને સીવીને બલૈયાની જેમ પરોવવામાં આવતી અને તેના ઉપર ગ્રંથનું નામ, પત્રસંખ્યા, દાખલનો કે પોથીનો નંબર, પ્રતનો નંબર તેમજ કોષકોષ વાર ગ્રંથકારનું નામ વગેરે લખવામાં આવતાં. સામાન્ય નાનાંમોટાં પ્રકરણોની પ્રતો હોય તેનાં નામોની અનુક્રમણિકા અને જે જે પાનાથી તે તે પ્રકરણાદિની શરૂઆત થતી હોય તેની નોંધ કેટલીક વાર તે પ્રતના અંતિમ પાના ઉપર અથવા કોષ વાર જુદા પાના ઉપર કરવામાં આવતી, અને ઉપરોક્ત ચીપ-પટ્ટી ઉપર પ્રારંભમાં જે પ્રકરણ હોય તેનું નામ લખી ‘આદિ પ્રકરણસંગ્રહ’ કે ‘આદિ પ્રકરણો’ એમ લખવામાં આવતું તો કેટલીક વાર ‘પ્રકરણસંગ્રહ’ એટલું સામાન્ય નામ પણ લખવામાં આવતું. આ જાતની ચીપ-પટ્ટીઓ નાનાંમાં નાની પ્રતોથી લઈ સો બસો પાના સુધીની પ્રતોને અને કેટલીક વાર તેથી યે વધારે પાનાની પ્રતોને પણ પહેરાવવામાં આવતી. આથી ગ્રંથનું નામ વગેરે જાણવાની સરળતા જરૂર રહેતી, પરંતુ પુસ્તક જોવા માટે એ ચીપ-પટ્ટીને કાઢતા ઘાલતાં તે પ્રતોની આસપાસનાં ઉપરનાં પાનાં મોટે ભાગે વળીને ઢાટી જતાં અને પુસ્તકોનો અકાળે નાશ થતો.

ઉપર અમે જણાવ્યું તેમ પ્રતિની આસપાસ દોરો વીંટવો અથવા કાગળ-કપડાની ચીપ-પટ્ટીને બલૈયાની જેમ પહેરાવી તેના ઉપર ગ્રંથનું નામ વગેરે લખવું એ પ્રાચીન કાગળની વિશિષ્ટ સધરેલી પદ્ધતિ જ ગણાવી જોઈએ; નહિતર મોટે ભાગે જૂના જમાનાના જ્ઞાનભંડારોની પદ્ધતિ એ જ હતી કે એક પોથી કે દાખલામાં જેટલી પ્રતો સમાઈ શકે તેટલીને એકીસાથે મૂકી તેનાં નામોની

યાદીનું એક કાગળિયું તેમાં મૂકી તેને બાંધી રાખતા, જેથી એ પોથી કે દાખડો જોણતાં તેમાંનાં પુસ્તકો ધ્યાનમાં આવે. એમ તો ભાગ્યે જ હોતં કે પુસ્તકના ઉપર તેના માપનો કાગળ વીંટી તે ઉપર તેનું નામ વગેરે લખવામાં આવ્યું હોય. આજના જૈન જ્ઞાનભંડારો પૈકીના કેટલાયે જ્ઞાનભંડારો.—ખાસ કરી જૈન શ્રમણોના હાથ નીચેના જ્ઞાનભંડારો અથવા તેમના હાથે સંસ્કાર પામેલા જ્ઞાનભંડારો—અતિ સુવ્યવસ્થિત છે. તેની ટીપો વગેરે પણ એકંદર એવી પદ્ધતિએ તૈયાર થએલી હોય છે કે જેમાંથી જેમનાં પુસ્તકો મેળવી શકાય.

આ બધી વાત કાગળની પોથીઓ માટે થઈ. તાડપત્રની પ્રતિઓ મોટેભાગે વિષમ માપની હોઈ એકબીજા સાથે રહી શકે તેમ નહિ હોવાથી એ દરેક પોથીની આસપાસ લાકડાની પાટીઓ મૂકી તેના ઉપર પ્રતિનું નામ વગેરે લખવામાં આવતું. કેટલીકવાર કાગળની પટ્ટી ઉપર ગ્રંથનું નામ વગેરે લખી તેને પણ પાટી ઉપર ચોડવામાં આવતી. નાનાંમોટાં પ્રકરણની પોથી હોય તે માટે અમે ઉપર જણાવી આવ્યા તેમ તેની અનુક્રમણિકા જુદા પાના ઉપર લખી પ્રતિના ઉપર ‘પ્રકરણ સંગ્રહ’ વગેરે નામ લખાતું હતું. આ પછી પુસ્તકની વચમાં પરોવેલી દોરીથી એ પુસ્તકને બાંધવામાં આવતું હતું.

પુસ્તકની પોથીઓ અને દાખડાઓ

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વિભાગ પાડેલાં એ, પાંચ, દસ કે જેટલાં બાંધી શકાય તેટલાં પુસ્તકોની આસપાસ લાકડાની પાટી કે કાગળનાં જાડાં પૂઠાંની પાટલીઓ મૂકી તેના ઉપર કપડાનું બંધન બાંધવામાં આવતું. આ રીતે બાંધેલાં પુસ્તકોને ‘પોથી’ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ પોથીઓને ધણીવાર છૂટી રાખવામાં આવે છે અને કોઈકોઈ વાર લાકડા વગેરેના દાખડામાં પણ રાખવામાં આવે છે. દાખડામાં રખાતાં પુસ્તકો મોટેભાગે છૂટાં જ રાખવામાં આવતાં અને તેના ઉપર કપડાનું જાડું મજબૂત ડબલ બંધન લપેટવામાં આવતું, જેથી પુસ્તકોને ભેજ વગેરે વાતાવરણની અસર ન થાય તેમજ એકાએક તેમાં જીવડાં વગેરે પણ ન પડે. આ બધી વ્યવસ્થા કાગળનાં પુસ્તકો માટે છે.

તાડપત્રીય પ્રતો લંબાઈ-પહોળાઈમાં વિષમ પ્રમાણની હોઈ એકથી વધારે પ્રતો સાથે રહી શકતી નથી. એટલે અમે ઉપર જણાવી ગયા તેમ તેના ઉપર પાટીઓ અને દોરી બાંધી તે ઉપર ખાદાનું મજબૂત એકવડું કે બેવડું બંધન બાંધવામાં આવતું હતું અને એ બંધન બાંધેલી પોથીને લાકડાના દાખડામાં રાખતા હતા. મોટેભાગે દાખડામાં રખાતી તાડપત્રીય પ્રતિને બંધન બાંધવામાં નહોતું આવતું.

પોથીઓ માટે પાટી—પાઠાં—પૂઠાં

પુસ્તકનાં પાનાં વળી ન જાય, તેની કોરો ખરી કે ધસાઈ ન જાય તેમજ એ પુસ્તકોની પોથી બરાબર બાંધી શકાય એ માટે એની ઉપરનીએ પાટી, પાઠાં, પૂઠાં વગેરે મૂકવામાં આવે છે. ખાસીન તાડપત્રીય પુસ્તકો સાથે મોટે ભાગે સીસમ, સાગ વગેરેના લાકડામાંથી બનાવેલી પાટીઓ

હોય છે. ખાસ કરીને લાંબાં તાડપત્રીય પુસ્તકો સાથે લાકડાની પાટીઓ જ હોય છે. આ પાટીઓ ઘણી વાર સાદી જ હોતી અને ઘણી વાર એ પાટીઓને જૈન તીર્થંકરોનાં પંચ કલ્યાણુક, તેમના પૂર્વજન્મના જીવનપ્રસંગો, નેમિનાથનો વિવાહ, પ્રાચીન મહાપુરુષો કે આંચાચોના જીવનપ્રસંગો. તેમની ઉપદેશ આપવાની શૈલી વગેરેનાં અનેક ભાવવાહી સુંદર ચિત્રોથી વિભૂષિત કરવામા પણ આવતી. કેટલીક વાર નાના માપની તાડપત્રીય પ્રતોની આસપાસ લાકડાની પાટીઓને બદલે કાગળ ચોડીને બનાવેલી પાટીઓ અને કાગળના અર્ધચોખંડા દાખડાઓ પણ રાખવામાં આવતા.

કાગળનાં પુસ્તકોની આસપાસ પણ ક્યારેક ક્યારેક ચૌદ સ્વપ્ન, અષ્ટમંગળ, નેમિનાથની જ્ઞાન, સમવસરણ વગેરે ચીતરેલી તેમજ સાદી લાકડાની રંગીન પાટીઓ મૂકવામા આવતી; તેમ છતાં મોટે ભાગે એ પુસ્તકો માટે કાગળનાં પૂઠાંનો ઉપયોગ જ વધારે પ્રમાણમાં કરાયો છે. આ પૂઠા ઉપર કેટલાક વાર સાદા તેમજ રેશમી, સોનેરી, રૂપેરી વગેરે ભરત ભરેલાં રેશમી કિમતી કપડા ચોડવામાં આવતાં; કેટલીક વાર એ પૂઠાં ઉપર સોનેરી રૂપેરી આદિ રંગથી વેલ વગેરે ચીતરવા ઉપરાંત એના ઉપર ધાર્મિક પ્રસંગસૂચક મહત્ત્વની ચિત્રાકૃતિઓ ચીતરવામા આવતી (જુઓ ચિત્ર નં. ૨૦માં આ. નં. ૧-૨-૩-૫-૬); કેટલીક વાર એના ઉપર અજ્ઞયળી ઉત્પન્ન કરે તેવી વાંસની સળીઓની તેમજ દાચનાં કીડીઆં વગેરેની ગુંથેલી જાળીઓ લગાવવામાં આવતી (જુઓ ચિત્ર નં. ૨૦માં આ. નં. ૪-૮); કેટલીક વાર કાગળનાં ઝીણા કાતરકામ નીચે આશ્રયે પમાડે તેવી રીતે રંગાવરંગી રેશમી કે સુતરાઉ કપડાના દુકડાઓને ચોડી ભાતો પાડતા (જુઓ ચિત્ર નં. ૨૦માં આ. નં. ૬); કેટલીક વાર એ પૂઠાં ઉપર ચામડું મઢીને તેના ઉપર પણ ભાત પાડવામાં આવતી અને કેટલીકવાર સાદાં ખાદીનાં સુતરાઉ કપડાં પણ મઢવામાં આવતા. આ પ્રમાણે કાગળનાં પુસ્તકોની આસપાસ રાખવાનાં પાઠાં અને પૂઠાંમાં તેના બનાવનારાઓ પોતાનું કલાકૌશલ્ય તેમજ જ્ઞાન પ્રત્યેની પોતાની ભક્તિભરી લાગણીને અનેક રીતે પ્રગટ કરતા.

પુસ્તક બાંધવા માટેની પાટીઓ તો સામાન્યરીતે એકવડી જ રહેતી; પણ જ્યારે એ પુસ્તકને વાંચવાના કામમાં લેવું હોય ત્યારે તેને રાખવા માટેનાં પૂઠા દોઢિયાં, બેવડા કે અઢિયાં બનાવવામાં આવતાં, જેથી એની બેવડમાં દબાએલું પુસ્તક અથવા પુસ્તકનાં પાના હવાથી ઊડવા ન પામે તેમજ તેને ઉપાડતાં તે એકાએક નીકળી કે પડી ન જાય. કેટલીકવાર દોઢિયાં પાઠાંમાં મૂકેલાં પાનાં બરાબર દાખમાં રહે એ માટે તેના ઉપર બોરિયા વાળી રેશમી કે સુતરાઉ પાટીને નાડાની જેમ બાંધી રાખવામાં આવતી, જેથી પાઠાંના બદલા રહેતા મોઢાને બોરિયું ખેસવી દબાવી દેવામાં આવતું. આ દોઢિયાં, બેવડાં આદિ પૂઠાંને 'પાઠાં' તરીકે ઓળખવામાં આવતા.

ઉપર જણાવ્યા મુજબ અનેક જાતનાં પાટી-પાઠાં-પૂઠાંનો ઉપયોગ, પુસ્તક સુરક્ષિત રહી શકે, બરાબર બંધાઈ શકે, વાંચવામાં સુગમતા રહે, તેનાં પાનાં એકાએક ઊડી, વળી કે પડી જાય નહિ તેમજ પુસ્તકને ભેજ આદિની અસર ન થાય એ માટે કરવામાં આવતો—આવે છે.

બંધન

પુસ્તકો ચાલુ વાંચવાનાં હોય કે ભંડારમાં મૂકવાનાં હોય, પણ એ બંધાયને મહારના

સૂકા કે ભાના વાતાવરણની અસર ન થાય, એ પુસ્તકો મેલાં ન થાય તેમજ હવાથી એનાં પાનાં ઊડવા ન પામે, એ માટે એ પુસ્તકોને બંધન બાંધવામાં આવતાં. આ બંધનો સામાન્યરીતે સુતરાઉ જ હોતાં, તેમ છતાં ખાસ માનનીય કલ્પસત્રાદિ જેવાં શાસ્ત્રો માટેનાં બંધનો રેશમી હોતાં. દાખડા ઉપર અને તાડપત્રીય પોથીઓ ઉપર બાંધવાનાં બંધનો જાડા ખાદીના કપડાનાં બનતાં. મુખ્યત્વે કરીને એ એકવડાં જ હોતાં, તેમ છતાં ઘણીવાર એ બેવડા ખાદીના કપડાનાં પણ થતાં અને કટલીકવાર ખાદી અને મશરૂનાં કપડાંને બેવડાં સીવીને તૈયાર કરવામાં આવતાં.

પાટી-પટ્ટી

પુસ્તકની પોથીઓ, દાખડા આદિ ઉપર બાંધેલાં બંધનો છૂટાં ન પડી જાય એ માટે તેના ઉપર એક-સવા આંગળ પહોળી પાટી—પટ્ટી વાંટવામાં આવતી. આ પાટા ઘણીવાર રેશમી પણ હોતી અને ઘણીવાર એ સુતરાઉ પણ હોતી. આ પાટીઓમાં કેટલીકવાર તેના ગૂંથનારાઓ સુંદર દુહાઓ, પદ્યો, પાટી-પટ્ટીના માલિકનાં નામો વગેરે પણ ગૂંથતા હતા. જેના નમૂના આજે પણ ઘણે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે.

દાખડાઓ

પુસ્તક રાખવા માટેના દાખડાઓ લાકડાના, કાગળના તેમજ ચામડાના બનાવવામાં આવતા હતા. એ બંધાનો અહીં ટૂંક પરિચય આપવામાં આવે છે:

લાકડાના દાખડાઓ

લાકડાના દાખડાઓની બનાવટથી તો આપણે સૌ પરિચિત જ છીએ, એટલે એને આંગે માત્ર એક જ વાત જણાવવાની રહે છે કે જેમ આજકાલ કબાટ, ખુરસી, મેજ, બાંકડા વગેરે દરેક જાતના ક્ષનિચરને પોલિશ કરવામાં આવે છે તેમ જૂના જમાનામાં આપણે ત્યાં દરેક લાકડાની વસ્તુને જીવાત ન લાગે તથા ભેજ વગેરેથી એ તરડાઈ કે કાટી ન જાય એ માટે ચંદ્રસનો રોગાન તેમજ તેનાથી મિશ્રિત રંગો લગાવવામાં આવતા હતા અને એ જ રીત આપણા પુસ્તક ભરવાના ડબ્બાઓ માટે અખત્યાર કરવામાં આવી છે. આ રંગ દાખડાઓના બહારના ભાગ ઉપર લગાવવામાં આવે છે.

કાગળના દાખડાઓ

નકામાં પડી રહેતા કાગળોને ઉપરાઉપરી ચોડીને અથવા એ કાગળોને કૂટીને તેમાં મેથી વગેરે ચિકાશવાળા પદાર્થો ભેળવી એ કૂટાના સુંદર સકાષદાર દાખડાઓ બનાવવામાં આવતા અને તેના ઉપર રેશમી કે સુતરાઉ કપડું વગેરે મઢવામાં આવતું. કેટલીક વાર કપડું વગેરે ન મઢતાં તેના ઉપર રોગાન મિશ્રિત રંગો ચડાવવામાં આવતા અને તે ઉપર ચૌદ સ્વપ્ન, અષ્ટમગલ, નેમિનાથની જાન, તે તે સમયના વર્તમાન આચાર્યોની ધર્મદેશના, તીર્થંકરનાં કલ્યાણકો અને જીવનપ્રસંગો વગેરે ખાસ ખાસ ધાર્મિક પ્રસંગોનાં સુંદર ભાવવાહી ચિત્રો ચીતરવામાં આવતાં. (જરૂર ચિત્ર નં. ૮ આ. નં. ૨).

તાડપત્રીય પુસ્તકોની લાંબી પ્રતોની ઉપરનીયે લાકડાની પાટીઓ મૂકી, તેને દોરી વડે બાંધી, તેના ઉપર કપડાનું બંધન બાંધવામાં આવતું અથવા એ પોથીઓને લાકડાના ડબ્બામાં રાખતા; પરંતુ નાના માપની તાડપત્રીય પ્રતો ઉપર કેટલીક વાર લાકડાની પાટી ન રાખતાં કાગળના પૂઠાંના તૈયાર કરેલા અર્ધચોખંડા, —નેવાંનું પાણી ઝીલવા માટે રાખવામાં આવતા પરનાળાના, — આકારના દાબડામાં એને રાખતા અને તેની વચમાં પરોવી રાખેલી દોરી એના ઉપર વીંટવામાં આવતી. આ જાતના દાબડાઓની વચમાં રાખેલાં પુસ્તકો અત્યંત સુરક્ષિત રહેતાં. આ કાગળના દાબડા ઉપર માત્ર બંધન બાંધવામાં આવતું; લાકડાના દાબડાની એને માટે જરૂરત રહેતી નહિ. પરનાળા આકારના આ કાગળના દાબડા ઉપર મોટે ભાગે લાલ અને કોમ્પક વાર ઘોળા રંગનું ખાદીનું કપડું મઢવામાં આવતું. પાટણ વગેરેના જ્ઞાનભંડારમાં આ જાતના દાબડા કેટલીયે પોથીઓ માટે બનાવેલા છે, જેમાંના કેટલાક તો પાંચપાંચ શતાબ્દીઓના વાયરા ખાંધ ચૂક્યા છે અને કેટલાકે તો એ કરતાં પણ વધારે શતાબ્દીઓ વીતાવી છે.

ચામડાના દાબડાઓ

ઉપર જણાવેલા કાગળના દાબડા ઉપર જેમ કપડું વગેરે મઢવામાં આવે છે તેમ તેના ઉપર ચામડું પણ મઢવામાં આવતું અને તેના ઉપર આજકાલ જેમ પ્રેસમાં પૂઠાં ઉપર બોર્ડ વગેરેની ભાતો પાડવામાં આવે છે તેમ ભાતો પણ પાડવામાં આવતી. (જુઓ ચિત્ર નં. ૮ આ નં. ૧) આ પ્રમાણે ચામડું મઢેલા દાબડાઓને અમે ચામડાના દાબડા તરીકે ઓળખાવીએ છીએ. આ દાબડાઓનો જુદો પરિચય આપવાનું કારણ એ છે કે આજકાલ છાપેલાં પુસ્તકો ઉપર ચામડાનાં પૂઠાં જેમ કે કેટલાક લોકો અપવિત્રતાની વાતો કરી એ સામે ખૂબ જ અણગમો ઊભો કરે છે, એટલું જ નહિ પણ કેટલીક વાર એ સામે તેમજ તેવી બીજી વસ્તુઓ સામે અણુઘટતી ધમાલ કરી મૂકે છે. તેમનું ધ્યાન અમે દોરીએ છીએ કે પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારોમાંનાં પુસ્તકો, ગુટકાઓ વગેરેના પૂઠા પાટીઓ માટે ચામડાનો ઉપયોગ બહુ જ છૂટયા થએલો જોવાય છે. પ્રાચીન તાડપત્રીય પુસ્તકોનાં આદિ અંતનાં પાનાંને ઘસારો ન લાગે તેમજ તે જીર્ણ ન થાય એ માટે તેની ઉપરનીયે તાડપત્રનાં પાનાના અભાવમાં ચામડાની પટ્ટીઓ મૂકવામાં આવતી હતી. (જુઓ ચિત્ર નં. ૩માં આકૃતિ નં. ૨)

ચંદનના દાબડા

સામાન્ય રીતે પુસ્તકો રાખવા માટે લાકડાના જે ડબ્બાઓ બનાવવામાં આવતા તે સાગ વગેરે ચાલુ લાકડામાંથી બનાવાતા, પરંતુ સુવર્ણાક્ષરી કે રૌપ્યાક્ષરી કલ્પસૂત્રાદિ જેવા કિંમતી તેમજ માન્ય ગ્રંથો રાખવા માટે ચંદન, હાથીદાંત વગેરેના દાબડાઓ તૈયાર કરવામાં આવતા અને તેમાં એ મહાર્થ પુસ્તકોને રાખવામાં આવતા—આવે છે. આ દાબડાઓ કેટલીક વાર તદ્દન સાદા હોય છે અને કેટલીક વાર તેના ઉપર સુંદર કારણી અને સુંદર પ્રસંગો કોતરેલા પણ હોય છે

પોથી અને દાબડા ઉપર નંબરો

ઉપર પ્રમાણે તૈયાર થએલી પોથીઓ અને દાબડા ઉપર પાયા નંબર અને દાબડા નંબર

નોંધવામાં આવતા. આ નંબરો ઘણું કરીને ૧,૨,૩,૪ વગેરે સંખ્યામાં જ લખાતા હતા; તેમ છતાં કેટલીક વાર એ દાખડાઓ ઉપર જૈન ચોવીસ તીર્થંકરો, વીસ વિહરમાન તીર્થંકરો, ભગવાન મહાવીરના અગિયાર ગણુધરો (મુખ્ય શિષ્યો) આદિનાં નામોનો પણ નિર્દેશ કરવામાં આવતો હતો. દા.ત. જૈન ચોવીસ તીર્થંકરોનાં નામ અનુક્રમે ઋષભદેવ, અન્વિતનાથ, સંભવનાથ, અભિનંદન, સુમતિનાથ વગેરે છે. જૈન જ્ઞાનભંડારોમાંના દાખડાઓ ઉપર નંબર કરવા હોય ત્યારે એક, બે આદિને બદલે પહેલા દાખડા ઉપર ઋષભદેવ, બીજા ઉપર અન્વિતનાથ, ત્રીજા ઉપર સંભવનાથ યાવત્ ચોવીસમા દાખડા ઉપર ચોવીસમા જૈન તીર્થંકર મહાવીરનું નામ લખવામાં આવતું. આથી વધારે દાખડાઓ હોય ત્યારે વીસ વિહરમાન તીર્થંકરોનાં નામોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો. આ પ્રમાણે દાખડા ઉપર સંખ્યા લખવાને બદલે આવાં તીર્થંકર આદિનાં વિશેષ નામો પણ લખવામાં આવતાં.

પેટી પટારા ભંડકિયાં વગેરે

ઉપર અમે જે પોથીઓ અને દાખડાઓનો નિર્દેશ કરી ગયા એ બધાને ઉંદર આદિથી સુરક્ષિત રાખવા માટે લોહાના કે પિત્તળના આપડાવાળી મોટી મોટી મજબૂત પેટીઓ અને પટારાઓ બનાવવામાં આવતા અને તેમાં એ પોથી-દાખડાઓને સુરક્ષિત રીતે રાખવામાં આવતાં હતાં. કેટલેક ઠેકાણે આને માટે મજબૂત કપાટો અથવા ખાનાંવાળાં ભંડકિયાં બનાવવામાં આવતાં હતાં. પુસ્તક રાખવા માટે તેમજ કાઢવા માટે પેટી પટારા કરતાં આ કપાટો અને ભંડકિયાં વધારે અનુકૂળ રહેતાં. પાટણ વગેરે કેટલાંયે સ્થળોના પ્રાચીન ભંડારોને પટારામાં રાખવામાં આવતા હતા અને કેટલાંયે સ્થળોના ભંડારોને કપાટ તેમજ ભંડકિયામાં રાખવામાં આવતા હતા. આજકાલ ઘણેખરે સ્થળે આ પરિપાટી બદલાવા છતાં હજી પણ ઘણે સ્થળે જ્ઞાનભંડારો રાખવા માટે પેટી પટારા ભંડકિયાં વગેરે વાપરવામાં આવે છે. પેટીનો આકાર અને તેનું માપ નાનું હોય છે જ્યારે પટારાનું માપ મોટું હોય છે. પટારાને 'પેટારા' અને 'મજૂસ' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. ઓમાસાનો ભેજ વગેરે પુસ્તકને ન લાગે તેવી સુરક્ષિત રીતે ભીંતમાં કરેલાં જાંડાં કપાટોને 'ભંડકિયાં' કહેવામાં આવે છે.

જ્ઞાનભંડારની ટીપ

પ્રાચીન સમયમાં જ્ઞાનભંડારોની ટીપો એટલેકે પુસ્તકોની યાદી કેવા રૂપમાં થતી હશે એ જાણવાનું આપણી પાસે ખાસ કશું જ સાધન નથી; તેમ છતાં લગભગ બમ્બો-ત્રણસો વર્ષ પહેલાંની જે પ્રાચીન ટીપો જોવામાં આવી છે એ ઉપરથી એટલું અનુમાન થઈ શકે છે કે આજકાલ જેવી વિશદ ટીપો થાય છે,—અર્થાત્ એમાં જેમ દાખડાનો નંબર, પ્રતનો નંબર, ગ્રંથનામ, પત્ર-સંખ્યા, ભાષા, કર્તા, રચનાસંવત. લેખનસંવત, વિષય, ગ્રંથની લંબાઈ-પહોળાઈ વગેરેની માહિતી આપવામાં આવે છે,—તેવી નહોતી જ થતી. એ ટીપોમાં માત્ર દાખડો, પ્રતનો નંબર. ગ્રંથનામ, પત્રસંખ્યા અને કોષકોષ વાર ગ્રંથકારનું નામ એટલું જ નોંધવામાં આવતું. અહીં એક વાત સ્પષ્ટ કરવી ઉચિત જણાય છે કે આજકાલ જેવી વિશદ ટીપો થાય છે તેવી ટીપો જૂના જમાનામાં નહિ જ થતી હોય અથવા આ જાતનો કોષને સર્વથા ખ્યાલ સરખો થે નહિ હોય એમ માનવાને

કશું જ કારણ નથી. આના પુરાવા રૂપે અમે કોઈ વિદ્વાન જૈન શ્રમણની બનાવેલી વૃહદ્દિપ્તનિકા^{૧૧૪} નામની યાદી અને એવી જ બીજી ધ્રુવક નોંધો આપી શકીએ છીએ. જેમાં તે તે ગ્રંથોની યોગ્ય માહિતી આપવામાં આવી છે. ઘણીખરી વાર એમ બને છે કે ચાલુ જમાનામાં કાંઈ નવું જેવામાં આવે ત્યારે આપણે એમ માની લેવાની ભૂલ કરી બેસીએ છીએ કે જાણે જૂના જમાનાના લોકોને આવી બાબતનો કશો ખ્યાલ જ નહિ હોય. આ પ્રકારની ભ્રાંતિઓ આજે ભારતને ખૂણે ખૂણે દરેક વિષયમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ. અમે અમારા પ્રસ્તુત નિબંધમાં એવી અનેકાનેક બાબતો નોંધી છે અને બીજી એવી અનેક બાબતોનો ઉલ્લેખ કરીશું જેથી એવા ભૂલભરેલા ખ્યાલો દૂર થાય.

કેટલાંક ઉદાહરણો તો અહીં જ આપી દઈએ: ચાલુ જમાનામાં નિર્ણયસાગર પ્રેસ તરફથી પ્રસિદ્ધ થએલા વૃત્તરત્નાકર, છન્દ:શાસ્ત્ર આદિ ગ્રંથોમાં ગણુ વગેરેની સ્થાપનાયુક્ત એ ગ્રંથોનું સંપાદન જેવા પછી આપણને પ્રથમ નજરે એમ જ લાગી જાય છે કે જૂના જમાનાના વિદ્વાનોને આ જાતનો ખ્યાલ જ નહિ હોય; પરંતુ આ માન્યતા કેટલી ભૂલભરેલી છે એની ખાત્રી આ નિબંધમાં આપેલ ‘અબ્જિતશાંતિસ્તવન’ના પાનાનું ચિત્ર જોતાં થઈ જશે, જેમાં ગણુસ્થાપના, તેના નામનો નિર્દેશ, છંદનું લક્ષણ વગેરે બરાબર આપવામાં આવ્યું છે (જુઓ ચિત્ર નં. ૨૧). આ સિવાય જેમ અત્યારે ગ્રંથોમાં પ્રાકૃત, પર્યાયર્થો, ટિપ્પણોએ વગેરે કરવામાં આવે છે તેમ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં તેના માર્જિનમાં-હાંસિયામાં તે કરવામાં આવતું (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૮). ચાલુ જમાનામાં જેમ ગ્રંથસંપાદનમાં પૂર્ણવિરામ, અર્ધવિરામ આદિ અનેક જાતનાં ચિહ્નો કરવામાં આવે છે તેમ જૂના જમાનામાં ગ્રંથને વિશદ તેમજ સ્પષ્ટ કરવા માટે અનેક જાતનાં ચિહ્નો, સંકેતો વગેરે કરતા હતા (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૮), જેનો વિસ્તૃત પરિચય અમે અગાઉ આપી ચૂક્યા છીએ.

જૈનાચાર્યોની ગ્રંથરચના

પુસ્તકલેખન અને જ્ઞાનભંડાર સાથે સંબંધ ધરાવતી ‘જૈનાચાર્યોની ગ્રંથરચના’ વિષે પણ અહીં ટૂંક ઉલ્લેખ કરવો અસ્થાને નથી એમ ધારી જૈનાચાર્યો ગ્રંથરચના કરતા ત્યારે ક્યાં રહી કરતા, તેમને જોઈતાં પુસ્તકાદિને લગતી સામગ્રી કોણ પૂરી પાડતું, તેઓ ગ્રંથરચના કરતા ત્યારે શાના ઉપર લખતા, તેમના ગ્રંથો માટે સહાયકો અને શોધકો કોણ રહેતા, એ ગ્રંથોની પ્રથમ નકલ કોણ લખતા તેમજ વધારાની નકલો ઉતારવા માટે શી વ્યવસ્થા રહેતી, ગ્રંથોના અંતમાંની પ્રશસ્તિઓમાં શી શી હકીકત નોંધવામાં આવતી. ઇત્યાદિ અહીં જણાવવામાં આવે છે.

ગ્રંથરચનાનું સ્થાન

જૈનાચાર્યો ગ્રંથરચના કરવા માટે જ્યાં ખાસ ખાસ પુસ્તકસંગ્રહો હોય ત્યાં જઈ સાહિત્ય-રસિક ધર્માત્મા ધનાઢય ગૃહસ્થોની વસતિમાં અથવા એ ધનાઢય ગૃહસ્થોએ કરાવેલ પૌષ્ઠશાલા, ચૈત્યમંદિર આદિમાં રહી ગ્રંથરચના કરતા હતા, ત્યાં તેમને એ વસતિ અથવા ચૈત્યના માલિક અગર સચાલક પાસેથી ગ્રંથરચના સમયે જોઈતી દરેક સાધનસામગ્રી તેમજ પુસ્તક વગેરે મળી

૧૧૪ ‘બૃહદ્દિપ્તનિકા’ જનસાહિત્યસંશોધક પુ. ૧ અં. ૨માં શ્રીમાન જિનવિજયજીએ સંપાદિત કરી છે.

જતાં. જૈનાચાર્યોને ગ્રંથરચના કરવા માટે ગુજરાતની ભૂમિમાં પાટણ, થરાદ, ગાંધી, હારીજ, પાલનપુર, ઘોળા, ધંધુકા, ખંભાત જેવાં સંખ્યાબંધ કેન્દ્રો હતાં. આ જ રીતે મારવાડ, મેવાડ, માળવા વગેરે દેશોમાં પણ એવાં કેન્દ્રો હતાં, તે છતાં જૈનાચાર્યોને ગ્રંથરચના માટે ગુજરાતની ભૂમિ જેટલી અનુકૂળ રહી છે તેટલી ખીજી નથી રહી. જેટલાં સાધનસામગ્રી તેમજ વાતાવરણ ગુજરાતની ભૂમિમાં સુલભ અને અનુકૂળ હતાં તેટલાં ખીજે ક્યાંયે નહોતાં. ખાસ કરીને પાટણ વસ્યા પ્રથી ગ્રંથરચના માટે ગુજરાત અને મુખ્યત્વે કરીને ખુદ પાટણની ભૂમિ જૈનાચાર્યોનું મથક જ બની ગઇ હતી. જૈન આગમો તેમજ એ સિવાયના મહાન ધર્મગ્રંથોની સમર્થ ટીકાઓ તથા વ્યાકરણ, કાવ્ય, કોશ, અલંકાર, છંદ, નાટક, દાર્શનિક ગ્રંથો, કથાસાહિત્ય, સ્તોત્રસાહિત્ય આદિ વિવિધ સાહિત્યનું વિપુલ પ્રમાણમાં સર્જન તે પ્રથી જ થઇ શક્યું છે; માનો મૂર્જર ધરાના વિકાસ સાથેસાથે જૈન પ્રબંધ અને જૈન સાહિત્ય ઉન્નતિને શિખરે પહોંચા શક્યાં. પ્રાચીન ગ્રંથોના અંત-માંની પ્રશસ્તિઓ અને પુષ્પિકાઓ જેતાં તેમાં,—પાટણની^{૧૧૫} સૌવર્ણિક નેમિચંદ્ર, સૌવર્ણિક આશાવર,

- ૧૧૫ (ક) 'અણહિલપાટકનગરે, સૌવર્ણિકનેમિચન્દ્રસત્કાયામ્ । વરપૌષ્ઠશાલાયાં, રાજ્યે જયસિંહભૂપસ્ય ॥'
—પાક્ષિકસૂત્રટીકા યશોદેવીયા ૧૧૮૦ વર્ષે કૃતા
- (ખ) 'અણહિલપાટકપુરે, શ્રીમજ્જયસિંહદેવનૃપરાજ્યે । આશાવરસૌવર્ણિકવસતૌ વિદિતા ... ॥'
—બન્ધસ્વામિત્વ હારિભદ્રીયા વૃત્તિ: ।
- (ગ) 'અણહિલવાડપુરમ્મી, સિરિકન્નરાહિવમ્મિ વિજયન્તે । દોહટ્ટિકારિયા, વસહીણ સંઠિણં ચ ॥'
—મહાવીરચરિત્ર પ્રાકૃત ૧૧૪૧ વર્ષે ક્રતમ
'અણહિલપાટકનગરે, દોહડિસચ્છેષ્ટિસત્કવસતૌ ચ । સંતિષ્ટતા કૃતેયં, નવકરહરવત્સરે ૧૧૨૯ ચૈવ ॥'
—ઉત્તરાધ્યયન લઘટીકા નેમિચન્દ્રીયા
- (ઘ) 'સૂનુસ્તસ્ય કુમારપાલનૃપતિપ્રીતે: પદં ધીમતા—મુત્તંસ: કવિચક્રમસ્તકમણિ: શ્રીસિદ્ધપાલોઽભવત્ ।
યં વ્યાલોક્ય પરોપકારકઠ્ઠણાસૌજન્યસત્યક્ષમા—દાક્ષિણ્યૈ: કલિતં કલૌ કૃતયુગારમ્મો જનૈર્મન્યતે ॥
તસ્ય પૌષ્ઠશાલાયાં, પુરેઽણહિલપાટકે । નિષ્પ્રત્યૂહમિદં પ્રોક્તં ... ॥'
—સોમપ્રમીય સુમતિનાથચરિત્ર
- આ (ઘ) ઉતારે અમે શ્રીમાન જિનવિજયથ સંપાદિત દ્રૌપદીસ્વયંવરનાટકની પ્રસ્તાવનામાંથી લીધે છે.
- (ઙ) 'અણહિલપાટકપુરે, શ્રીમજ્જયસિંહદેવનૃપરાજ્યે । આશાપૂરવસત્યાં, વૃત્તિસ્તેનેયમારચિતા ॥'
—આગમિકવસ્તુવિચારસાર પ્રકરણ હારિભદ્રી વૃત્તિ: (૧૧૭૨ વર્ષે)
- (ચ) 'અષ્ટાવિંશતિયુક્તે, વર્ષસહસ્રે શતેન ચામ્યધિકે । અણહિલપાટકનગરે, કૃતેયમચ્છુપ્તઘનિવસતૌ ॥'
—મગવતીવૃત્તિ: અમયદેવીયા ।
- (છ) 'વસુલોચનરવિવર્ષે, શ્રીમચ્છ્રીચન્દ્રસૂરિમિર્દઘ્યા । આમહવસાકવસતૌ નિરયાવલિશાલ્વવૃત્તિરિયમ્ ॥'
નિરયાવલિકાસૂત્રવૃત્તિ ।

श्रेष्ठी टोडडी, डवियक्वती सिद्धपाल, आशापूर, अशुभक, आलडवसाड आदिनी, पालनपुरनी^{११६} माहू आदिनी, घोणडानी^{११७} अकुल अने नंदिक आदिनी, श्रीनलडमां^{११८} धरणाधर आदिनी धत्यादि अनेडानेक वसतिओ अने पौषधशाळाओनां तेमण ते सिवाय जैत्य^{११९} अने जैत्यवासी मुनिओनां स्थान^{१२०}आदिनां नामो आपणुने मणी रळे छे, ज्यां रळी जैनाचार्योअे ग्रंथरचना करी हती. ज्यां आवी वसतिओ नहोती त्यां भीजंभीजं येअ्य स्थानोमां रळी ग्रंथरचना करवाभा आवती.

ग्रंथलेखन

ग्रंथरचना करती वषते ग्रंथकारो तेमना ग्रंथना डया भरडाओ पथरपाटी—स्लेट अथवा

११६ 'प्रह्लादनपुरनगरे, त्रिबिन्दुतिथिवत्सरे १५०३ कृतो ग्रन्थः । मालहूश्रावकवसतौ, समाधिसंतोषयोगेन ॥'

—पृथ्वीचन्द्रचरित्र जयसागरीय

११७ 'चतुरधिकविंशतियुते, वर्षसहस्रे शते च सिद्धेयम् । धवलकपुरे वसतौ, धनपत्योर्बकलनन्दिकयोः ।'

—पंचाशकटाका अभयदेवीया

११८ 'संवत् १२९५ वर्षे अद्येह श्रीमन्नलके समस्तराजावलीविराजितमहाराजाधिराजश्रीमज्जयतुमिदेवकल्याण-विजयराज्ये महाप्रधानपंच० श्रीधर्मदेवे सर्वमुद्राव्यापारान् परिपंथयतीत्येवं काले प्रवर्तमाने श्रीऊपकेशवंशीय-सा० आसापुत्रेण श्रीचित्रकूटवास्तव्येन चारित्रिचूडामणिश्रीजिनवल्लभसूरिसन्तानीयश्रीजिनेश्वरसूरिपदपंकजमधु-करेण श्रीशत्रुंजयोज्जयंतादितीर्थसार्थयात्राकारणसफलीकृतसंघमनोरथेन सुगुरूपदेशश्रवणसंजातश्रद्धातिरेकप्रारब्ध-सिद्धान्तादिसमस्तजैनशास्त्रोद्धारोपक्रमेण अद्य सा० सल्हाकेन भ्रातृदेदासहितेन कर्मस्तवकर्मविपाकप्रस्तिका लेखिता पं० धरणीधरसालायां पं० चाहडेन ।'

—कर्मस्तव-कर्मविपाकटीका पुष्पिका. नं. २२३ जेसलगेर ज्ञानमंडार ।

११९ (क) 'अब्दानां शकनृपतेः, शतानि चाष्टौ गतानि विंशत्या । अधिकान्येकाधिकया, मासे चैत्रे तु पञ्चम्याम् ॥

नीतं समाप्तिमेतत्, सिद्धांतिकयक्षदेवशिष्येण । प्रतिचरणायाः किञ्चिद्, व्याख्यानं पार्श्वनाम्ना तु ॥

श्रावको जम्बुनामाख्यः, शीलवान् सुबहुश्रुतः । साहाय्याद् रचितं तस्य, गम्भूतायां जिनालये ॥

—श्रावकप्रतिक्रमणवृत्ति ।

(ख) 'श्रीमदणाहिलपाटकनगरं केशीयवीराजेनभवने । रचितमदः श्रीजयसिंहदेवनृपतेश्च सौराज्ये ॥'

—नवतत्त्वभाष्यविवरण यशोदेवीय (११७४ वर्षे)

(ग) 'सिरिधवलभंडसालियकारविए पाससामिजिणभवणे । आसावह्लिपुरीए, ठिएण एयं समाढत्तं ॥'

'अणहिल्लवाडपत्तणे, तयण जिणवीरमंदिरे रम्मे । सिरिसिद्धरायजयासहदेवरज्जे विजयमाणे ॥'

—चन्द्रप्रभचरित्र प्राकृत यशोदेवीय (११७८ वर्षे)

(घ) 'बारसतित्तीसुत्तरवरिसे दीवूसवम्मि पुण्णदिणे । अणहिल्लपुरे एयं, समत्थियं वीरभवणम्मि ॥'

—अरिष्टनेमिचरितम् रत्नप्रभोयम् ।

१२० 'छत्तावाह्लेपुरीए, मुणिअंबेसरगिहम्मि रइयम्मि ।'

—गुणचन्द्रीय महावीरचरित्रं.

લાકડાની પાટી^{૧૨૧} વગેરેમાં લખતા હતા અને તેના ઉપર ખરાખર નક્કી થઇ ગયા પછી નકલ ઉતારનારાઓ તેના ઉપરથી તેની વ્યવસ્થિત અને શુદ્ધ નકલો કરતા હતા.

ગ્રંથરચનામાં સહાયકો

ગ્રંથરચના સમયે ગ્રંથકારોને પ્રતિઓમાંના પાઠભેદો તારવવા, તેમાં ઉપયોગી શાસ્ત્રીય પાઠો તૈયાર રાખવા, ગ્રંથરચનામાં ખાસ ખાસ સૂચનાઓ કરવી ઇત્યાદિ માટે વિદ્વાન શિષ્યો અને શ્રમણો જ મદદગાર રહેતા.^{૧૨૨} કેટલીક વાર વિદ્વાન ઉપાસકો^{૧૨૩} પણ એ જાતની સહાય કરતા.

ગ્રંથસંશોધન

ઉપર પ્રમાણે વિદ્વાન શ્રમણો કે શ્રાવકોની સહાયથી ગ્રંથ રચાઇ ગયા પછી એ ગ્રંથમાં કોઇ જાતની ખામી કે અસ્પષ્ટતા રહેવા ન પામે એ માટે એ કૃતિઓને તે તે જમાનામાં પ્રૌઠ તેમજ શાસ્ત્રજ્ઞ મનાતા વિદ્વાન આચાર્યાદિની સેવામાં રજુ કરવામાં આવતી અને તેમના તપાસી લીધા પછી તેના ઉપરથી બીજી નકલો ઉતારવામાં આવતી. કેટલીક વાર કેટલાક ઉતાવળાઆ શ્રમણ વગેરે ગ્રંથનું સંશોધન થયા પહેલાં તેની નકલો ઉતારી લેતા, જેનું પાછળથી સંશોધન થતાં તે ગ્રંથમાં દ્વિધીભાવ અને પાઠભેદોની વિષમતા ઉભાં રહેતાં. કેટલાક પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આપણે કેટલીક વાર વિષમતાભર્યાં પાઠભેદો જોઇએ છીએ તેનું આ પણ એક કારણ છે.

ગ્રંથમાં શ્લોકસંખ્યા

ઉપર મુજબ ગ્રંથનું સંશોધન થઇ ગયા પછી એ ગ્રંથની શ્લોકસંખ્યા ગણવા માટે કોઈપણ સાધુને એ નકલ આપવામાં આવતી અને તે સાધુ ‘બત્રીસ અક્ષરના એક શ્લોક’ને હિસાબે આખા ગ્રંથના અક્ષરો ગણીને શ્લોકસંખ્યા નક્કી કરતો. જ્યાં પાંચસો કે હજાર શ્લોક થાય ત્યાં ગ્રન્થાગ્રંથ લખીને એ શ્લોકસંખ્યા નોંધવામાં આવતી હતી. કેટલીક વાર સો સો શ્લોકને અંતરે પણ એ શ્લોકસંખ્યા નોંધવામાં આવતી હતી અને કદાચ એમ કરવામાં ન આવે તો છેવટે ગ્રંથના અંતમાં સર્વગ્રન્થાગ્રંથ કરીને તે ગ્રંથનું પ્રમાણ નોંધવામાં આવતું.^{૧૨૪}

૧૨૧ જુઓ ટિપ્પણી નં. ૪૬.

૧૨૨ (ક) ‘અણહિલ્લવાડયપરે. રહ્યં સિજ્જંસસામિણો ચરિયં । સાહજ્જેણં પંડિયજિણંચંદગણિસ્સ સીસસ્સ ॥૨૦॥’

—ભગવતીવૃત્તિ: અભયદેવીયા

(સ્વ) ‘સાહેજ્જં સવ્વેહિં, કયં.....સામેત્થ ગંધમ્મિ । નયકિત્તિબુહેણં પુણ, વિસેસઓ સોહણાઈહિં ॥’

—અરિષ્ટનેમિંચરિત્ર રત્નપ્રભીય ।

૧૨૩ જુઓ ટિપ્પણી નં. ૧૧૬ (ક).

૧૨૪ (ક) ‘અષ્ટાદશ સહસ્રાણિ, ષટ્ શતાન્યથ ષોડશ । इत्येवं मानमेतस्याः, श्लोकमानेन निश्चितम् ॥’

—ભગવતીવૃત્તિ અભયદેવીયા

(સ્વ) ‘प्रत्यक्षरं निरूप्यास्य, ग्रन्थमानं विनिश्चितम् । अनुष्टुभं सहस्राणि, त्रीणि सप्त शतानि च ॥’

—જ્ઞાતાધર્મકથાંગટીકા અભયદેવીયા

ગ્રંથની પહેલી નકલ-પ્રથમાદર્શ

ગ્રંથરચના થયા પછી તેનું સંશોધન કરવા માટે ગ્રંથકારની મૂળ નકલ વિદ્વાનોના હાથમાં મૂકવામાં આવતી. એ હાથપ્રતિ ગમે તેટલી સ્વચ્છ કરવામાં આવી હોય તેમ છતાં તેમાં સુધારોવધારો, ચેરભૂંસ, નવો ઉમેરો આદિ થયા વિના ન જ રહે; એટલે તેના ઉપરથી નવી સ્વચ્છ નકલ ઉતારવા માટે એ પ્રતિ વિદ્વાન શિષ્યોને આપવામાં આવતી. એ ઉપરથી એ શ્રમણો ધરાધર શુદ્ધ તેમજ ચિહ્ન, વિભાગ વગેરે કરી નવી નકલ તૈયાર કરતા, જેને પ્રથમાદર્શ તરીકે ઓળખવામાં આવતી.^{૧૨૫} આવી એક નકલ તૈયાર થયા પછી તે ઉપરથી વધારાની યીજી નકલો ધનાઢય ગૃહસ્થો લેખકો પાસે લખાવતા અને^૦ કેટલીક વાર જૈન સાધુઓ સ્વયં લખતા^{૧૨૬} લખાવતા. ગ્રંથકારો જે પોતે ખૂબ પ્રતિભાસંપન્ન હોય તેમજ ગ્રંથરચનાનું કાર્ય પાહાંતર વગેરેની ગડમથલવાળું ન હોય તો સાધારણ ચેરભૂંસવાળી તેમના હાથની જ નકલ પ્રથમાદર્શ-સૌ પહેલી નકલ તરીકે ગણાતી.^{૧૨૭}

ગ્રંથની પ્રશસ્તિ

ગ્રંથનું સંશોધન, શ્લોકસંખ્યા તેમજ તેની સ્વચ્છ નકલ થઈ ગયા પછી ગ્રંથકારો ગ્રંથના અંતમાં પ્રશસ્તિ લખતા. એ પ્રશસ્તિમાં ગ્રંથકારની પોતાની ગુરુપદ્મપરંપરા, ગ્રંથરચનાના સહાયકો, ગ્રંથરચનામાં જે સમવિષમતાનો અનુભવ થયો હોય તે, ગ્રંથને શોધનાર, જે ગામ કે શહેરમાં જે રાજના રાજ્યમાં અને જેની વસતિ-મકાનમાં રહી ગ્રંથરચના કરી હોય તે, પ્રથમ નકલ અથવા વધારાની નકલો લખનાર-લખાવનાર, શ્લોકસંખ્યા, રચનાસંવત, જેની પ્રાર્થનાથી^{૧૨૮} ગ્રંથરચના કરી હોય તે ઇત્યાદિ દરેક નાનીમોટી મહત્વપૂર્ણ ઐતિહાસિક હકીકતોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો.

૧૨૫ 'તાંચ્છણ્યો ધમ્મચન્દ્રઃ, સ્ફુરદુરુઘ્નીલિપિકલાવિધિવિતન્દ્રઃ । અકરોત્ પ્રથમાદર્શ, સૂત્રાર્થવિવેચને ચતુરઃ ॥૫૧॥

—જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞાપિ પ્રમેયરત્નમઙ્ગૂષા ટીકા

૧૨૬ (ક) 'પ્રથમાદર્શે લિખિતા, વિમલગણિપ્રમૃતિભિનિંજવિનેયૈઃ । કુર્વદ્ધિઃ શ્રુતમક્તિં, દક્ષૈરધિકં વિનીતૈશ્ચ ॥૧૩॥

—મગવતીસૂત્ર અમયદેવીયા ટીકા ૧૧૨૮ વર્ષે

(સ્વ) 'છત્તાવલ્લિપુરીએ, મુણિઅંબેસરગિહમ્મિ રહ્યમિમં । લિહિયં ચ લેહરણં, માહવનામેણ ગુણનિહિણા ॥૮૨॥

—ગુણચન્દ્રીય મહાવીરચરિત્ર પ્રશસ્તિ (૧૧૩૯ વર્ષે)

૧૨૭ આ ભતની પ્રતિઓમાં મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજીના ગ્રંથો (ભુઓ ટિપ્પણી નં. ૭૨), પાટણના સંઘના ભંડારની સમયસારપ્રકરણ સત્રીકની પ્રતિ વગેરેનો સમાવેશ થઈ શકે છે.

૧૨૮ (ક) 'અસ્થ્યાઃ કરણવ્યાહ્યાશ્રુતિલેખનપૂજનાદિષુ યથાર્હમ્ । દાયિકસુતમાણિક્યઃ, પ્રેરિતવાનસ્મદાદિજનાન્ ॥'

(સ્વ) 'અભત્થણાણ સિરિસિદ્ધસેણસૂરિસ્સ સિસ્સરચ્ચણસ્સ । મત્તસ્સ સિરિજિણેસરસૂરિસ્સ ય સંવવિજ્જસ્સ ॥૧૬॥'

—શ્રેયાંસસ્વામિચરિત્ર પ્રાકૃત

પુસ્તકો અને જ્ઞાનભંડારોનું રક્ષણ

જ્ઞાનભંડારો અને પુસ્તકલેખનને લગતી અનેક બાબતોની નોંધ કર્યા પછી તેના રક્ષણના અંગ્રંથમાં ટૂંક માહિતી આપવામાં આવે છે, જે પુસ્તકના વાચકો અને જ્ઞાનભંડારોના સંરક્ષકોને ઉપયોગી થઈ પડશે.

પુસ્તકો અને જ્ઞાનભંડારોના રક્ષણની જરૂરીયાત નીચેનાં કારણોને લઈ ઊભી થાય છે.

૧ રાજદારી ઉથલપાથલ, ૨ વાચકની બેદરકારી, ૩ ઉદ્દર, ઉધેઈ, કંસારી, વાંતરી આદિ જીવ-જંતુઓ અને ૪ બહારનું કુદરતી વાતાવરણ. આ મુખ્ય કારણોને લઈ પુસ્તકો અને જ્ઞાનભંડારોનું જીવન ટૂંકાતું હોઈ અથવા તેના નાશ થવાનો સંભવ હોઈ આ બધાથી પુસ્તકો—જ્ઞાનભંડારોનું રક્ષણ કરવા માટે જૈન સંસ્કૃતિએ જે અનેકવિધ સાધનો અને ઉપાયો યોજ્યા છે એ અહીં જણાવીએ છીએ.

રાજદારી ઉથલપાથલ

રાજદારી ઉથલપાથલમાં મહારાજ શ્રીઅજયપાલની મહારાજ શ્રીકુમારપાલદેવ પ્રત્યેની આંતર દ્વેષવૃત્તિ અને મોગલોની તેમના હુમલા સમયની સ્વધર્મીયતા જેવા પ્રસંગો સમાય છે. આવા પ્રસંગોમાં વિપક્ષીઓ કે વિધર્મીઓ સામા થાય ત્યારે જ્ઞાનભંડારોને સ્થાનાંતર કરવા માટે અથવા બચાવવા માટે દૂરદર્શિતા તેમજ પરાક્રમ જ કામ આવે છે. કહેવામાં આવે છે કે મહારાજ શ્રીઅજયપાલે મહારાજ શ્રીકુમારપાલદેવ પ્રત્યેના વૈરને કારણે તેમનાં કરેલાં કાર્યોના નાશની શરૂઆત કરી ત્યારે મંત્રી વાગ્લટે અજયપાલની સામે થઈ જૈન સંઘને પાટણમાં વિદ્યમાન જ્ઞાનભંડાર વગેરેને ખસેડવા માટે ત્વસ કરાવી. જૈન સંઘે પણ ત્યારે સમયસૂચકતા વાપરી ત્યાંના વિદ્યમાન જ્ઞાનભંડાર આદિને ગુપ્ત સ્થાનમાં રવાના કરી દીધા અને મહામાત્ય વાગ્લટ અને તેમના નિમકહલાલ સુભટો અજયપાલ સાથેના યુદ્ધમાં પોતાના દેહનું અલિદાન આપી યમરાજના અતિથિ બન્યા. જૈન સંઘે ઉપરોક્ત જ્ઞાનભંડારો ક્યાં સંતાડ્યા, પાછળથી તેની સંભાળ કોઈએ લીધી કે નહિ ઇત્યાદિ કશું યે કોઈ જાણતું નથી, તેમજ એ હકીકતનો ઉલ્લેખ પણ ક્યાંય થયો નથી. સંભવ છે કે તેને જ્યાં રાખવામાં આવ્યા હોય ત્યાં ને ત્યાં જ તે રહી ગયા હોય. કેટલાકનું કહેવું એવું છે કે એ બધું તે સમયે જેસલમેર તરફ મોકલાયું હતું; પરંતુ ત્યાંના કિલ્લામાં અત્યારે જે પુસ્તકસંગ્રહ વિદ્યમાન છે એ જોતાં તેમ માનવાને કશું જ કારણ નથી. ત્યાંની દંતકથા પ્રમાણે કિલ્લાના અન્ય ગુપ્ત ભાગોમાં એ સંગ્રહ છુપાએલો પડ્યો હોય તો કાંઈ કહેવાય નહિ.

આ તેમજ આના જેવા ખીજ ઉથલપાથલના જમાનામાં જ્ઞાનભંડારોની રક્ષા માટે બહારથી સાદાં દેખાતાં મકાનોમાં તેને રાખવામાં આવતા. જેમ જૈન સંઘે મોગલોની ચડાઈના જમાનામાં પ્રતિમાઓના રક્ષણ માટે જામનગર, પ્રભાસપાટણ, ઉના, અબહરા, ઘોઘા, રાંતેજ, ઇડર, પાટણ આદિ નગરોમાં મંદિરની અંદર ગુપ્ત, અગમ્ય માર્ગવાળાં અને અકલ્પ્ય ઉડાઈવાળાં ભૂમિધરો-ભોંયરાં બનાવ્યાં છે તેમ જ્ઞાનભંડારોની રક્ષા માટે ખાસ બનાવ્યાનું ક્યાંયે જાણવામાં કે સાંભળવામાં નથી. આનું કારણ અમને એ જણાય છે કે જૈન મંદિર એ જાહેર તેમજ ઓળખાણ અને ચિહ્ન-નિશાની-વાળું મકાન હોઈ તેને શોધતાં કે તેના ઉપર હુમલો કરતાં વાર ન લાગે તેમજ પાપાણુ

વગેરેની વજનદાર મૂર્તિઓને એકાએક સ્થાનાંતર કરવામાં મુશ્કેલીભર્યો પ્રશ્ન હોઈ તેનું ગોપન-સંતાડવું નજીકના સ્થાનમાં થાય એ જ ઇષ્ટ હોવાથી તેને માટે ગુપ્ત સ્થાનો યોજવાની ફરજ પડી હતી; બ્યારે જ્ઞાનભંડારો રાખવાના સ્થાનની ખાસ ઓળખ ન હોવાથી તેમજ પ્રસંગવશાત્ તેને સ્થાનાંતર કરવામાં ખાસ કશો મુશ્કેલીભર્યો પ્રશ્ન નહિ હોવાથી તેને માટે તેવાં ગુપ્ત સ્થાનો રચવાની આવશ્યકતા સ્વીકારાઈ નથી. તેમ છતાં એમ માનવાને કશું જ કારણ નથી કે જ્ઞાન-ભંડારોને સુરક્ષિત રાખવા માટે તેવી કશી યોજના કરવામાં નહોતી જ આવતી. આના ઉદાહરણ રૂપે આપણી સમક્ષ જેસલમેરનો કિલ્લો વિદ્યમાન છે, જેમાં ત્યાંના તાડપત્રીય જ્ઞાનભંડારને સુરક્ષિત રાખવામાં આવ્યો છે. આચાર્ય સિદ્ધસેન માટે એમ સાંભળવામાં આવે છે કે તેમણે ચિત્તોડમાંના ગુપ્ત સ્તંભને ઔષધીઓની મદદથી ઉઘાડી તેમાંથી કેટલાંક મંત્રામ્નાયનાં ઉપયોગી પુસ્તકો બહાર કાઢ્યાં અને એ સ્તંભ અચાનક જમીનમાં ઊતરી ગયો. આવાં,—બહુરૂપી બબર અને મૃગલોચના નવલકથામાં વર્ણવાયેલાં તિલસ્માતી મકાનો જેવાં,—ગુપ્ત સ્તંભો કે મકાનો, એ ધરાદાપૂર્વક અદૃશ્ય કરવાનાં મંત્રસંગ્રહ જેવાં પુસ્તકો માટે ભલે આવશ્યક હોય, પણ સાર્વજનિક પુસ્તકો માટે એવાં મકાનો ઉપયોગી ન જ હોઈ શકે.

વાચકની બેદરકારી અને આશાતનાની ભાવના

પુસ્તકરક્ષણના સંબંધમાં જૈન સંસ્કૃતિએ પોતાના અનુયાયીવર્ગમાં સૌ કરતાં વધારે મહત્વની 'આશાતના'ની ભાવના જાગૃત કરી છે, જેના પ્રતાપે એ સંસ્કૃતિના પ્રત્યેક અનુયાયીને સ્વદર્શનનાં—જૈન ધર્મનાં ધર્મશાસ્ત્રો પ્રત્યે જેટલા આદરથી વર્તવાનું હોય છે તેટલા જ બહુમાનથી પરદર્શનના—જૈનેતર સંપ્રદાયના ધર્મગ્રંથો પ્રત્યે પણ વર્તવાનું હોય છે; એટલું જ નહિ પરંતુ એક સાધારણમાં સાધારણ કચરાની ટોપલીને શરણ કરવા લાયક લખેલા કાગળના ટુકડા પ્રત્યે પણ એ રીતે રહેવાનું હોય છે. આ કારણથી ઉપરોક્ત પુસ્તકાદિને ચૂંક વગેરે અપવિત્ર વસ્તુ, પગની ઠોકર આદિ ન લાગવા દેવા તેમજ એ પુસ્તકાદિને નુકસાન પહોંચે યા અપમાન થાય એ રીતે અપવિત્ર કે ધૂળવાળા સ્થાનમાં ન નાખવા ચીવટ રાખવાનું કહેવામાં આવે છે. જગતના સત્ય-જ્ઞાનનો અથવા પૂર્ણજ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે મનુષ્યને જગતનો સમગ્ર સાહિત્યખળનો મદદગાર થઈ શકે છે એમ જૈન દર્શન માનતું^{૧૨૯} હોઈ પ્રમાદ કે દ્રેષ્ટને વશ થઈ કોઈ પણ ધર્મ-

૧૨૯ (ક) તર્કવ્યાકરણાદ્યા, વિદ્યાનભવન્તિ ધર્મશાસ્ત્રાણિ નિગદન્ત્યવિદિતજિનમતમિતિ જહમતયોજનાઃકેઽપિ ॥૮૫॥

મિથ્યાદૃષ્ટિશ્રુતમપિ, સદ્દૃષ્ટિપરિગ્રહાત્ સમીચીનમ્ । કિંકાચ્ચનં ન કમ્પ્રં, રસાનુવિદ્વં ભવતિ તામ્રમ્ ? ॥૮૮॥

વ્યાકરણાલઙ્કારચ્છન્દોઃ પ્રમુખં જિનોદિતં મુખ્યમ્ । સુગતાદિમતમપિ સ્યાત્, સ્યાદઙ્કં સ્વમતમકલઙ્કમ્ ॥૯૧॥

મુનિમતમપિ વિજ્ઞાતં, ન પાતકં નનુ વિરક્તચિત્તાનામ્ । યત્ સર્વં જ્ઞાતવ્યં, કર્તવ્યં ન ત્વકર્તવ્યમ્ ॥૯૨॥

વિજ્ઞાય કિમપિ હેયં, કિચ્ચિદુપાદેયમપરમપિ હ્યમ્ । તન્નિચ્છિલં ચ્છલુ લેહ્યં, જ્ઞેયં સર્વજ્ઞમતવિજ્ઞૈઃ ॥૯૩॥

—દાનાદિપ્રકરણં સૂરાચાર્યાયં, પદ્મમોઽવસરઃ

(સ્વ) 'વ્યાકરણચ્છન્દોઽલંકૃતિનાટકકાવ્યતર્કગણિતાદિ । સમ્યગ્દૃષ્ટિપરિગ્રહપૂતં જયતિ શ્રુતજ્ઞાનં ॥ ૪૪ ॥

—જિનાગમસ્તવન જિનપ્રમીય (પંદરમી શતાબ્દી)

અંથાદિ પ્રત્યે ખેદરકારીથી કે અપમાનભરી રીતે વર્તવામાં આવે યા તેનો નાશ થતો જોવામાં કે ઈચ્છવામાં આવે તો તેમ કરનાર વ્યક્તિ જ્ઞાનની 'આશાતના'ની ભાગીદાર મનાય છે. આ ઉપરાંત એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે આ જાતની આશાતના કરનાર ભાવી જન્મમાંતરોમાં અને કેટલીક વાર વર્તમાન જન્મમાં પણ જ્ઞાન, બુદ્ધિ, વિચારશક્તિ, દેહારોગ્ય વગેરેથી વંચિત થાય છે. માત્ર જ્ઞાન પ્રત્યે જ નહિ, પણ એને લગતા નાનામોટા દરેક સાધન-અર્થાત ખડિયો, લેખણ, કાંપી, આંકણી, ઢોરાં પાનાં, ઝોળિયાં, અંધન, પાદાં, દાબડા, સાંપડા વગેરે પ્રત્યે તેમજ જ્ઞાનવાન વિદ્વાનો પ્રત્યે અપમાનભરી લાગણી પ્રગટ કરનાર વ્યક્તિ પણ ઉપરોક્ત આશાતના તેમજ તેના પરિણામે પ્રાપ્ત થતાં કર્મફળોની ભાગીદાર થાય^{૧૩૦} છે. જગત સમગ્રના ધર્મગ્રંથો, તેનાં સાધનો અને જ્ઞાનવાન વિદ્વાનો તરફ આટલી આદરવૃત્તિ અને સમભાવનાનો ઉદાર આદર્શ જૈન દર્શન સિવાય દુનિયાના કોઈ સંપ્રદાયે ભાગ્યે જ પ્રગટ કર્યો હશે. જૈન સંસ્કૃતિએ ઉત્પન્ન કરેલી આશાતનાની એ ભાવનાને પરિણામે એ સંસ્કૃતિના અનુયાયી વર્ગે એથી બચવા માટે અનેક નિયમો અને સાધનો ઉત્પન્ન કર્યાં

૧૩૦ (ક) 'નાણોવગરણમૂલાણ કવલિભાફલચપુત્યયાઈણં । આસાયણા કયા જં, મિચ્છા મે દુક્કહં તસ્સ ॥૮॥

—સોમસૂરિકૃતા પર્યન્તરાધના

(સ્વ) 'જ્ઞાનાચારિ પુરતક પુસ્તિકા સંપુટ સંપુટિકા ટીપણાં કમલી ઉતરી ઠવણી પાદા દોરી પ્રભૃતિ જ્ઞાનોપકરણ અવજ્ઞા, અકાલિ પદન, અતિચાર, વિપરીત કથનુ ઉત્સૂત્ર પ્રરૂપણુ અશ્રદ્ધધાન પ્રભૃતિકુ આલોચનું'.

—આરાધના ૧૩૩૦માં લખેલી તાડપત્રીય પ્રતિમાંથી.

(ગ) 'જ્ઞાનાચારિ કાલવેલા પઠિઉ ગુણિઉ વિનયહીનુ અહુમાનહીનુ ઉપધાનહીનુ ગુરુનિહુલુ અનેરા કન્હધ પઠિઉ અનેરઉ કહિઉ । વ્યંજનકૂટ અક્ષરકૂટ કાનધ માત્રધ આગલઉ ઓહઉ દેવવંદણુ પઠિકમણુ સન્નજાઓ કરતાં ભણતાં ગુણતાં હુઓ હુધ, અર્થકૂટ તદુભયકૂટ જ્ઞાનોપકરણ પાટી પોથી ઠવણી કમલી સાંપડા સાંપડી પ્રતિ આસાતના પશુ લાગઉ થુકુ લાગઉ પઠતાં ગુણતાં પ્રદેષુ મચ્છરુ અંતરાધ હુઉ કીધઉ હુધ લવસઘલાહધમાંહિ તેહ મિચ્છામિ દુક્કહં ।'

—અતિચાર. ૧૩૬૬માં લખેલ તાડપત્રીય પ્રતિ.

(ઘ) 'તત્ર જ્ઞાનાચારિ આઠ અતિચાર—કાલે વિણએ૦—જ્ઞાન ચિરાવલી, પઠિકમણાસૂત્ર, ઉપદેશમાલા કાલવેલા તથા કાળુ આણઉધરિઈ પઠિઉ. વિનયહીન પઠિઉ, ઉપધાનહીનુ પઠિઉ, અહુમાનહીનુ પઠિઉ, અનેરા કન્હધ પટ્ટી અનેરુ ગુરુ કહિઉ । દેવ વંદણ વાંદણુ પઠિકમણુ સન્નજાઉ કરતાં પઠતાં ગુણતાં કુહઉ અક્ષર કાન્હધ માત્ર ઓહઉ આગલુ ભણિઓ । કુહઉ અર્થ જે કૂડા કહિયા । જ્ઞાનોપકરણ પાટી પોથી ઠવણી કમલી સાંપુડાં સાંપુડી દસ્તરી વહી ઝોલિયાં પ્રતિ પશુ લાગુ થુંકુ લાગઉ । ઝુંકિઈ અક્ષર માંજઉ, સીસઈ દીધઉ । કન્હિ ઇતઈ આહાર નીહાર આશાતન હુઈ । જ્ઞાનવંતસિઉ પ્રદેક્ષિતુ પ્રજ્ઞાપરાધિ વિણાસિઉ । વિણસતઠ ઉવખિઉ । હુંતી શક્તિ સાર સંભાલ ન કીધી । જ્ઞાનવંતસિઉ પ્રદેષ મત્સર ચીંતવીઉ । આસાતન કીધી પઠતાં ગુણતાં અંતરાય નીપબવઉ । પ્રજ્ઞાહીનધતઉ વિતરિકિઉ । આપણા ભણવાનું ગર્વ ચીંતવિઉ । જ્ઞાનાચાર વિષઈણુ કે અતિચાર૦ ॥'

—અતિચાર ૧૪૬૬માં લખેલ કાગળની પ્રતિ પરથી

(ઙ) 'તેહનાં સાધન જે કહ્યાં રે, પાટી પુસ્તક આદ; લખે લખાવે સાચવે રે, ધર્મી ધરી અપ્રમાદ રે. ૭ લવિં ત્રિવિધ આશાતના જે કરે રે, ભણતાં કરે અંતરાય, અંધા અહિરા ઝોબડા રે, ઝુંગા પાંગળા થાય રે. ૮ લવિં ભણતાં ગુણતાં ન આવડે રે, ન મલ્લે વલ્લલ ચીજ; ગુણમેંજરી-વરદત્ત પરે રે, જ્ઞાનવિરાધન ખીજ રે. ૯ લવિં

—જિનવિજયકૃત જ્ઞાનપંચમી સ્તવન પહેલી ઠાલ રચના સં. ૧૭૯૩.

છે જેનું વણન અહા આપવામાં આવે છે.

સ્વચ્છતા અને શુદ્ધિ

પુસ્તકના અધ્યયન-મનન-વાચન માટેનું સ્થાન સ્વચ્છ અને શુદ્ધ વાતાવરણવાળું હોવું જોઈએ. એ સ્થાન-મકાન-ખેડકની નજીકમાં કે આસપાસ અપવિત્રતા કે ગંદકી ન હોવાં જોઈએ. પુસ્તક વાંચતાં તેના ઉપર થૂંક ન પડે એ માટે મોઢા આડું કપડું-મુખવસ્ત્ર-મુખવસ્ત્રિકા કે હાથ રાખવો જોઈએ. પુસ્તકને જમીન ઉપર ન મૂકવું જોઈએ. પુસ્તકવાચનને અંગે આવા સર્વસામાન્ય કેટલાયે નિયમો જૈન સંસ્કૃતિએ ઘડી કાઢ્યા છે.^{૧૩૧}

સાંપડો અને સાંપડી

પુસ્તકને જમીન ઉપર ન મૂકતાં ‘સાંપડા કે સાંપડી’ ઉપર મૂકીને વાંચવામાં આવે છે, જેથી પુસ્તકને જમીન ઉપરની ધૂળ કે કોઈ અપવિત્ર વસ્તુ લાગે નહિ તેમજ ચોમાસાની ઋતુમાં પુસ્તકને એકાએક જમીન ઉપરના ભેજની અસર થાય નહિ. આ સાધનનો પ્રચાર આપણે ત્યાં મોગલોના સહવાસથી થયો હોય એમ લાગે છે. મોગલ પ્રજા આને ‘રીઆલ’ નામથી ઓળખે છે. કેટલાક આને ‘રીલ’ પણ કહે છે. આપણે ત્યાં કેટલાક આને સાંપડા કે ‘સાંપડી’ તરીકે ઓળખે છે અને કેટલાક ‘ચાપડા’ તરીકે પણ ઓળખે છે. સાંપડો, સાંપડી શબ્દો સંસ્કૃત સમ્પુટક અને સમ્પુટિકા શબ્દો ઉપરથી આવ્યાનો સંભવ વધારે છે, જેનો ઉલ્લેખ સંવત ૧૩૧૩માં લખાએલી તાડપત્રીય પ્રતિમાંની આરાધના^{૧૩૨}માં મળે છે. સાંપડો, સાંપડી શબ્દોનો ઉલ્લેખ સંવત ૧૩૬૯માં તાડપત્ર પર લખાએલી અભિચાર^{૧૩૩}ની પ્રતિમાં મળે છે. ‘ચાપડો’ શબ્દ ચપટા અર્થવાચક ચિષ્પિટ શબ્દ ઉપરથી બની શકે, તેમ છતાં એને લગતો કોઈ પ્રાચીન ઉલ્લેખ અમે ક્યાંય જોયો નથી. અર્થની દ્રષ્ટિએ બંને નામો સંગત થઈ શકે છે. ફરક માત્ર એટલો જ છે કે સાંપડો નામ છુટા કરીને ઊભા રાખેલા સંપુટાકાર સાંપડા સાથે સંગત છે, ત્યારે ‘ચાપડો’ નામ ભેગા કરીને ચપટા રાખેલા સાથે બંધ થયે છે. સાંપડો મોટો હોય ત્યારે તેને ‘સાંપડો’ કહેવામાં આવે છે અને એ નાનો હોય ત્યારે તેને ‘સાંપડી’ તરીકે સંબોધવામાં આવે છે. આ સાંપડાઓ સામાન્ય રીતે સાગ, સીસમ વગેરે લાકડાના બને છે, પરંતુ જે લોકો ધનાઢય અથવા શોખીન હોય છે તેઓ ચંદનના પણ બનાવે છે, એટલું જ નહિ પણ એના ઉપર અહલુત કોતરકામ પણ કરવામાં આવે છે.

કવળી

આનો ઉપયોગ દરરોજ વાંચવાના પુસ્તકને લપેટવા માટે થાય છે. પુસ્તક વાંચતાં ઊઠવું હોય ત્યારે પુસ્તકને આથી વીંટી રાખવાથી પુસ્તકનાં પાનાં ઊડવાનો ભય રહેતો નથી તેમજ

૧૩૧. ભુઓ ટિપ્પણી નં. ૧૩૦.

૧૩૨. ભુઓ ટિપ્પણી નં. ૧૩૦ (ચ).

૧૩૩. ભુઓ ટિપ્પણી નં. ૧૩૦. (ગ-ઘ)

સાધારણ રીતે અંધનની પણ આવશ્યકતા રહેતી નથી. ચોમાસાના ભેજની અસર પાનાંને ન થાય એ માટે પુસ્તક ઉપર અંધન હોવા છતાં અંદરના ભાગમાં આને વીંટી રાખવામાં આવે છે. આનો ઉપયોગ ચૌદમી સદી પહેલાંથી થવાના પ્રાચીન ઉલ્લેખો મળે છે. આ કવળી, વાંસની પાતળી સળીઓ અથવા ચીપોને એક પછી એક ગૂંથવાથી અને છે, જે આજકાલ ચીના લોકો ચીપો ગૂંથીને અનાવેલાં કંલેન્ડરો બજારમાં વેચે છે,—જેને લોકો ઘરની ભીંતો ઉપર શોભા માટે લટકાવી રાખે છે,—તેને આપાદ મળતી હોય છે. આ ગૂંથેલી વાંસની સળીઓ ઉપર રેશમી કે સુતરાઉ કપડું મઢવામાં આવે છે અને તેને ‘કવળી’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આનું પ્રાચીન નામ ‘કમલી’ અને ‘કબલી’ મળે છે. ૧૩૪ એ નામ સં. કમ્બિકાવલી અથવા કમ્બ્યાલી ઉપરથી અનેકું છે.

કાંખી

‘કાંખી’ શબ્દ સં. કમ્બિકા ઉપરથી આવ્યો છે. આ કાંખી તદ્દન ચપટી વાસના ચીપ જેવા હોય છે અને તે હાથીદાંત, અકીક, ચંદન, સીસમ, સાગ વગેરે અનેક જાતની અને છે. પુસ્તક વાંચતી વખતે અક્ષર ઉપર હાથનો અંગુઠો વગેરે રહેતાં પરસેવાથી અક્ષરો અથવા પુસ્તક બગડે નહિ એ માટે આને પાના ઉપર મૂકી તેના ઉપર અંગુઠો વગેરે રાખવામાં આવે છે.

આ બધાં સાધનો સિવાય ખીજાં ઘણાં સાધનો અને તેના ઉપયોગનો અમે અગાઉ ઉલ્લેખ કરી ચૂક્યા છીએ જેની પુનરાવૃત્તિ અમે અહીં નથી કરતા.

પુસ્તકવાચન

અહીં પુસ્તકરક્ષણને લગતાં સાધનોની જે નોંધ આપવામાં આવી છે એ ઉપરથી જૈન શ્રમણોની પુસ્તક વાંચવા માટેની ચીવટનો આપણને ખ્યાલ આવી શકે છે. અર્થાત્ પુસ્તકનું અપમાન થાય નહિ, તે બગડે નહિ, તેનાં પાનાં વળે કે ઊડે નહિ, પુસ્તકને શરદી ગરમી વગેરેની અસર ન લાગે એ માટે પુસ્તકને પાંદાની વચમાં રાખી તેના ઉપર કવળી અને અંધન વીંટાળી તેને સાંપડા ઉપર રાખતા. જે પાનાં વાચનમાં ચાલુ હોય તેમને એક પાટી ઉપર મૂકી, તેને હાથનો પરસેવો ન લાગે એ માટે પાનું અને અંગુઠાની વચમાં કાંખી કે છેવટે કાગળના ટુકડા જેવું કાંધ રાખીને વાંચતા. ચોમાસાની ઋતુમાં શરદીભર્યાં વાતાવરણના સમયમાં પુસ્તકને ભેજ ન લાગે અને તે ચોંટી ન જાય એ માટે ખાસ વાચનમાં ઉપયોગી પાનાને બહાર રાખી બાકીના પુસ્તકને કવળી, કપડું વગેરે લપેટીને રાખતા.

પુસ્તકનાં સાધનો અને જૈનો

સામાન્ય રીતે પુસ્તકનું દરેક નાનુંમોટું સાધન,—જેવું કે ખડિયો, કલમ, ગ્રંથી, પાટી-પાંદાં, દોરો, કવળી, સાંપડા-સાંપડી, કાંખી, અંધન અને તેના ઉપર વીંટવાની પાટી, દાબડા વગેરે,—ગમે તેટલું સાદું બનતું હોય તેમ છતાં પણ ઘણાખરા જૈનો એ દરેક સાધનને કિંમતીમાં

કિંમતી મજબૂત, કલામય અને સારામાં સાફ બનાવતા હતા. એ અમે ઉપર તે તે પ્રસંગે જણાવવા છતાં પ્રસંગોપાત ફરી પણ જણાવીએ છીએ.

ઉદર, ઉધેઈ, કંસારી, વાંતરી આદિ જીવજંતુઓ.

જ્ઞાનભંડારોમાંનાં પુસ્તકોને ઘણા વખત સુધી હેરફેર કરવામાં ન આવે તેવે સમયે તેની આસપાસ ધૂળકચરો વળતાં અથવા તેને બહારના કુદરતી વિપમ વાતાવરણની અસર લાગતાં તેમાં સ્વાભાવિક રીતે જ ઉધેઈ, વાંતરી, કંસારી વગેરે જીવોની ઉત્પત્તિ થઈ જાય છે, જે પુસ્તકોને કાણાં કરી નાખે છે અને ખાઈ જાય છે. આ બધાં જીવજંતુથી પુસ્તકોને બચાવવા માટે તેમાં ઘોડાવજના ભૂકાની પોટલીઓ કે એના નાનાનાના ટુકડાઓ મૂકવામાં આવતા અથવા કપૂર વગેરે મૂકવામાં આવતું, જેની ગંધથી પુસ્તકોમાં જીવાત પડતી નથી. ઘોડાવજનું સં. નામ ઉગ્રગન્ધા છે. આ વસ્તુમાં તેલનો ભાગ હોય છે એટલે સીધી રીતે જ જે આના ભૂકાની પોટલીઓને પુસ્તક ઉપર મૂકવામાં આવે તો તેથી પુસ્તક ચિકાશવાળું અને કાળાશપડતું થઈ જાય છે. આજકાલ જેમ પુસ્તકમાં જીવાત ન પડે એ માટે દિનાઈલની ગોળીઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેમ જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં એ માટે ઘોડાવજ વગેરેનો ઉપયોગ કરતા અને અત્યારે પણ કરવામાં આવે છે.

ઉદર આદિથી પુસ્તકની રક્ષા કરવા માટે પુસ્તક રાખવાના પેટી-પટારા, કબાટ, દાખડા આદિ એવા મજબૂત અને પેક રહેતા કે જેમાં એ પ્રવેશ કરી શકે નહિ.

બહારનું કુદરતી ગરમ અને શરદ વાતાવરણ

બહારના કુદરતી વાતાવરણમાં અમે તડકો અને શરદી બંનેનો સમાવેશ કરીએ છીએ. આ બંનેથી પુસ્તકોને શી શી અસર થાય છે અને તે બદલ શું કરવું જોઈએ એ અહીં જણાવીએ છીએ.

પુસ્તકોનું તડકાથી રક્ષણ

પૂર્વે એકવાર અમે નિર્દેશ કરી ચૂક્યા છીએ કે પુસ્તકોને સીધી રીતે તડકામાં મૂકવાથી એ કાળાં અને નિઃસસ્ત્ર બની જાય છે તેમ વળી પણ જાય છે, અને ફરીથી પણ એ વાતનું પુનરાવર્તન કરી જણાવીએ છીએ કે પુસ્તકોને ક્યારેય પણ સીધા તડકામાં ન મૂકવાં. પુસ્તકમાં ચોમાસાની શરદી પેસી ગઈ હોય અને તેના ચોટી જવાનો ભય રહેતો હોય તો તેને ગરમ વાતાવરણની અસર થાય તેમ છુટાં કરી છાંયડામાં મૂકવાં, પણ તડકામાં તો હરગિઝ ન મૂકવાં. તડકાની પુસ્તક ઉપર શી અસર થાય છે એનો અનુભવ મેળવવા ઈચ્છનારે આપણાં ચાલુ પુસ્તકોને તડકામાં મૂકી જોવાં, જેથી ખ્યાલ આવી શકશે કે એની કેવી ખરાબ દશા થાય છે.

પુસ્તકોનું શરદીથી રક્ષણ

હસ્તલિખિત પુસ્તકોની શાહીમાં ગુંદર પડતો હોઈ ચોમાસાની ઋતુમાં વરસાદની જલ-મિશ્રિત શરદી-ભેજવાળી હવા લાગતાં તે ચોટી જાય છે. એ શરદીથી અથવા ચોટવાથી બચાવવા માટે પુસ્તકોને મજબૂત રીતે બાંધીને રાખવાં જોઈએ. જૈન લેખકવર્ગમાં અથવા જૈન મુનિઓમાં એક કહેવત પ્રસિદ્ધ છે કે 'પુસ્તકોને શત્રુની પેઠે મજબૂત જકડીને બાંધવાં'. આનો આશય એ છે

કે મજબૂત બંધાએલાં પુસ્તકોમાં શરદી દાખલ થવા ન પામે. અધ્યયન-વાચન આદિ માટે બહાર રાખેલાં પુસ્તકનાં આવશ્યકીય પાનાં બહાર રાખી બાકીના પુસ્તકને રીતસર આંધીને જ રાખવું જોઈએ અને બહાર રાખેલાં પાનાંને પણ હવા ન લાગે એ માટે કાળજી રાખવી જોઈએ. ચોમાસાની ઋતુમાં ખાસ કારણ સિવાય જૈન જ્ઞાનભંડારો એકાએક ઉઘાડવામાં નથી આવતા તેનું કારણ માત્ર એ જ છે કે પુસ્તકોને ભેજવાળી હવા ન લાગે.

ચોંટી જતાં પુસ્તકો માટે

કેટલાંક હસ્તલિખિત પુસ્તકોની શાહીમાં,—શાહી બનાવનારની અણુસમજ અથવા બિન-કાળજીને લીધે,—ગુંદર વધારે પ્રમાણમાં પડી જવાથી જરા માત્ર શરદી લાગતાં તેના ચોંટી જવાનો ભય રહે છે. આવે પ્રસંગે એવા પુસ્તકના દરેક પાના ઉપર ગુલાલ છાંટી દેવો—ભભરાવવો, જેથી તે ચોંટશે નહિ.

ચોંટી ગએલાં પુસ્તક માટે

કેટલાંક પુસ્તકોને વધારે પ્રમાણમાં શરદી લાગી જવાથી એ ચોંટીને રોટલા જેવાં થઈ જાય છે. તેવાં પુસ્તકોને ઉખેડવા માટે પાણીઆરામાંની હવાવાળી સૂકી જગ્યામાં અથવા પાણી ભર્યાં બાદ ખાલી કરેલી ભીનાશ વિનાની છતાં પાણીની હવાવાળી માટલી કે ઘડામાં જલમિશ્રિત શરદી લાગે તેમ મૂકવાં. આ હવા લાગ્યા પછી ચોંટી ગએલા પુસ્તકનાં પાનાંને ધીરેધીરે ઉખેડવાં. જો પુસ્તક વધારેપડતું ચોંટી ગયું હોય તો તેને વધારે પ્રમાણમાં શરદી લાગ્યા પછી ઉખેડવું, પણ ઉખેડવા માટે ઉતાવળ કરવી નહિ. આ સિવાય એક ઉપાય એ પણ છે કે ન્યારે ચોમાસાની ઋતુમાં પુષ્કળ વરસાદ વરસતો હોય ત્યારે ચોંટી ગએલા પુસ્તકને ભેજ લાગે તેમ મકાનમાં ખુદ્દું મૂકી દેવું અને ભેજ લાગ્યા પછી ઉપરની જેમ ઉખેડવું. ઉખેડ્યા પછી પાછું ફરીથી તે ચોંટી ન જાય તે માટે તેના દરેક પાના ઉપર ગુલાલ છાંટી દેવો. આ ઉપાય કાળજીનાં પુસ્તકો માટે છે.

તાડપત્રીય પુસ્તક ચોંટી ગયું હોય તો એક કપડાને નીતરે તેમ પાણીથી ભીંજવી તેને પુસ્તકની આસપાસ લપેટવું. જેમજેમ પાનાં હવાતાં જાય તેમતેમ તેને ઉખેડતા જવું. તાડપત્રીય પુસ્તકની શાહી પાકી હોઈ તેની આસપાસ પાણી નીતરતું કપડું વીંટવાથી તેના અક્ષરો ભૂંસાઈ જવાનો કે ખરાબ થવાનો ભય હોતો નથી. માત્ર ધરિદાપૂર્વક અક્ષર ઉપર ભીનું કપડું ઘસવું જોઈએ નહિ. આ પાનાં ઉખેડતાં તેની શ્વક્ષુ ત્વચા એકબીજા પાના સાથે ચોંટીને તૂટી ન જાય એ માટે કાળજી રાખવી. તાડપત્રીય પુસ્તક ઉખેડવા માટે આ ઉપાય અજમાવવાથી એ પુસ્તકનું સત્ત્વ ઊડી જાય છે અને એ તદ્દન અલ્પાયુ થઈ જાય છે. અમારા અનુભવ પ્રમાણે આ રીતે ઉખેડેલું તાડપત્રીય પુસ્તક પચીસ પચાસ વર્ષથી વધારે ટકી શકે એવો સંભવ નથી.

પુસ્તકની રક્ષા અને લેખકો

પુસ્તકોનું શાથી શાથી રક્ષણ કરવું એ માટે કેટલાક લેખકોએ હસ્તલિખિત પુસ્તકોના અંતમાં જુદીજુદી જાતના સંસ્કૃત શ્લોકો લખેલા હોય છે, જે ઉપયોગી હોઈ અહીં આપવામાં આવે છે:

જલાદ્ રક્ષેત્ સ્થલાદ્ રક્ષેત્, રક્ષેત્ શિથિલબન્ધનાત્ । મૂર્ખહસ્તે ન દાતવ્યા, एवं वदति पुस्तिका ॥
 अग्ने रक्षेत् जलाद् रक्षेत्, मूषकेभ्यो विशेषतः । कष्टेन लिखितं शास्त्रं, यत्नेन परिपालयेत् ॥
 उदकानिलचौरैभ्यो, मूषकेभ्यो हुताशनात् । कष्टेन लिखितं शास्त्रं, यत्नेन परिपालयेत् ॥
 આ સિવાય જ્ઞાનભંડારને રાખવાનાં સ્થાનો ભેજરહિત હોવાં જોઈએ એ કહેવાની જરૂરત
 ન જ હોય.

જ્ઞાનપંચમી અને જ્ઞાનપૂજા

ઉપર અમે પુસ્તકો અને જ્ઞાનભંડારોને જે જે વસ્તુઓથી હાનિ પહોંચે છે તેનો તેમજ તેનાથી જ્ઞાનભંડારોને કેમ બચાવવાએ વિષેનો ઉલ્લેખ કર્યો હવે એ જ્ઞાનભંડારોની રક્ષા માટે જૈન સંસ્કૃતિએ એક ખાસ પર્વની,—જેનું નામ ‘જ્ઞાનપંચમી’ કહેવાય છે તેની,—જે યોજના કરી છે એનો અહીં પરિચય આપવામાં આવે છે.

જૈન સંપ્રદાયમાં કાર્તિક શુકલ પંચમીના દિવસને ‘જ્ઞાનપંચમી’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ દિવસનું માહાત્મ્ય દરેક મહિનાની શુકલ પંચમી કરતાં વધારે ગાવામાં આવ્યું છે, એનું કારણ એ છે કે વર્ષાઋતુમાં જ્ઞાનભંડારોમાં પેસી ગએલી થોડી કે ઘણી ભેજવાળી હવાથી પુસ્તકોને નુકસાન ન પહોંચે અને સાધારણ રીતે પુસ્તકો તેમની મૂળ સ્થિતિમાં ચાલુ ટકી રહે એ માટે તેમને તાપ દેખાડવો જોઈએ; તેમજ ચોમાસાની ઋતુમાં જ્ઞાનભંડારોને,—ભેજવાળી હવા ન લાગે એ માટે,—અંધારણે રાખેલા હોઈ તેની આસપાસ વજેલ ધૂળકચરાને સાફ કરવો જોઈએ, જેથી ઉધેઈ આદિ જીવજંતુઓની ઉત્પત્તિ ન થાય; તદુપરાંત પુસ્તકમાં જીવાત વગેરે ન પડે એ માટે મૂકેલી ઘોડાવજ આદિની પોટલીઓ વર્ષ આખરે નિર્માલ્ય બની ગઈ હોઈ તેને બદલવી જોઈએ; પુસ્તક રાખવાનાં મકાન, દાખડા, કપાટ, પાટી-પાઠાં, અંધન વગેરે ખરાબ થઈ ગયાં હોય તેને સુધારવાં કે બદલવાં જોઈએ. આ બધું કરવા માટે સૌથી વધારે અનુકૂળ અને વહેલામાં વહેલો સમય કાર્તિક મહિનો ગણાય, જ્યારે શરદ ઋતુની પ્રૌઢાવસ્થા હોઈ સૂર્યનો તીખો તાપ હોવા ઉપરાંત ભેજવાળી હવાનો તદ્દન અભાવ હોય છે. ‘વિશાળ જ્ઞાનભંડારોના હેરફેરનું શ્રમભર્યું તેમજ ખરચાણ કાર્ય સદાય અમુક એકાદ વ્યક્તિને કરવું કંટાળાજનક તેમજ અગવડતાભર્યું થાય’—જાણી કુશળ જૈનાચાર્યોએ કાર્તિક શુકલ પંચમીને દિવસે પ્રાપ્ત થતી અપૂર્વ જ્ઞાનભક્તિ અને જ્ઞાનપૂજનું રહસ્ય, તેનાથી થતા લાભો આદિ સમજવી એ તિથિને ‘જ્ઞાનપંચમી’ તરીકે ઓળખાવી એનું માહાત્મ્ય વધારી દીધું અને જૈન પ્રજાને જ્ઞાનભક્તિ-સાહિત્યસેવાના માર્ગ તરફ દોરી. જૈન જનતા પણ તે દિવસને માટે પોતાના સંપૂર્ણ ગૃહવ્યાપારનો ત્યાગ કરી યથાશક્ય આહારાદિકનો નિયમ, પૌષ્ઠવ્રત આદિ સ્વીકારી જ્ઞાનરક્ષાના પુણ્ય કાર્યમાં સહાયક થવા લાગી, એટલું જ નહિ પણ જ્ઞાનપૂજને બહાને જ્ઞાનભંડાર અને પુસ્તકને માટે ઉપયોગી એવાં સાધનો પણ હાજર થવા લાગ્યાં. જે ઉદ્દેશથી ઉક્ત પર્વનું માહાત્મ્ય વર્ણવવામાં આવ્યું છે એને તો આજની જનતાએ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે અભરાર્થ ઉપર મૂક્યું છે; અર્થાત્ જ્ઞાનભંડારો તપાસવા, તેમાંનો કચરો વાળી સાફ કરવો, પુસ્તકોને તડકો દેખાડવો, બગડી કે ચોંટી ગએલાં પુસ્તકો સુધારવાં, તેમાં જીવાત ન પડે એ માટે મૂકેલી ઘોડાવજ

વગેરેના ભૂકાની નિર્માલ્ય પોટલીઓ બદલવી, જ્ઞાનભંડાર અને પુસ્તકોને ઉપયોગી સાધનો વગેરે હાજર કરવાં આદિ કશું જ ન કરતાં માત્ર 'સાપ ગયા અને લીસોટા રહ્યા' એ કહેવત મુજબ આજકાલ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની વસ્તીવાળાં ઘણાંખરાં નાનાંમોટાં નગરોમાં થોડાંઘણાં જે કામચલાઉ પુસ્તકો હાથ આવ્યાં તેને આડંબરથી ચંદરવા-પૂંઠિયાની વચમાં ગોઠવી તેના અતિસાધારણ પૂજાસત્કારથી જ માત્ર સંતોષ માનવામાં આવે છે. 'જ્ઞાનપંચમી' પર્વના ઉપરોક્ત મૌલિક રહસ્ય અને તે દિવસના કર્તવ્યને વિસારવાને કારણે આજ સુધીમાં આપણા સંખ્યાબંધ જ્ઞાનભંડારો ઉધેઈ આદિના ભક્ષ્ય બની ચૂક્યા છે.

જ્ઞાનપંચમીનો આરંભ

પ્રસ્તુત 'જ્ઞાનપંચમી' પર્વનો આરંભ અમારા અનુમાન મુજબ પુસ્તકલેખનના આરંભની સાથેસાથે થવાનો સંભવ વધારે છે. એટલે એ પર્વની ઉત્પત્તિ, સ્થવિર આર્ય દેવર્દિગણિ ક્ષમાશ્રમણ જેવા પ્રૌઢ અને પ્રતિભાસંપન્ન જૈન સ્થવિરોના વિશાળ દીર્ઘદર્શીપણાને જ આભારી છે એમ અમે એ દિવસના ઉદ્દેશ અને વ્યવસાયને ધ્યાનમાં લઈ ખાત્રીપૂર્વક કહી શકીએ છીએ.

પારિભાષિક શબ્દો

પ્રસ્તુત નિબંધમાં લેખનકળા સાથે સંબંધ ધરાવતાં અનેકવિધ સાધનો અને તેનાં પારિભાષિક નામ વગેરેનો તે તે સ્થળે વિસ્તૃત પરિચય આપ્યા પછી જે કેટલાક ઉપયોગી પારિભાષિક શબ્દો રહી બચ છે તેમનો અહીં પરિચય આપવામાં આવે છે:

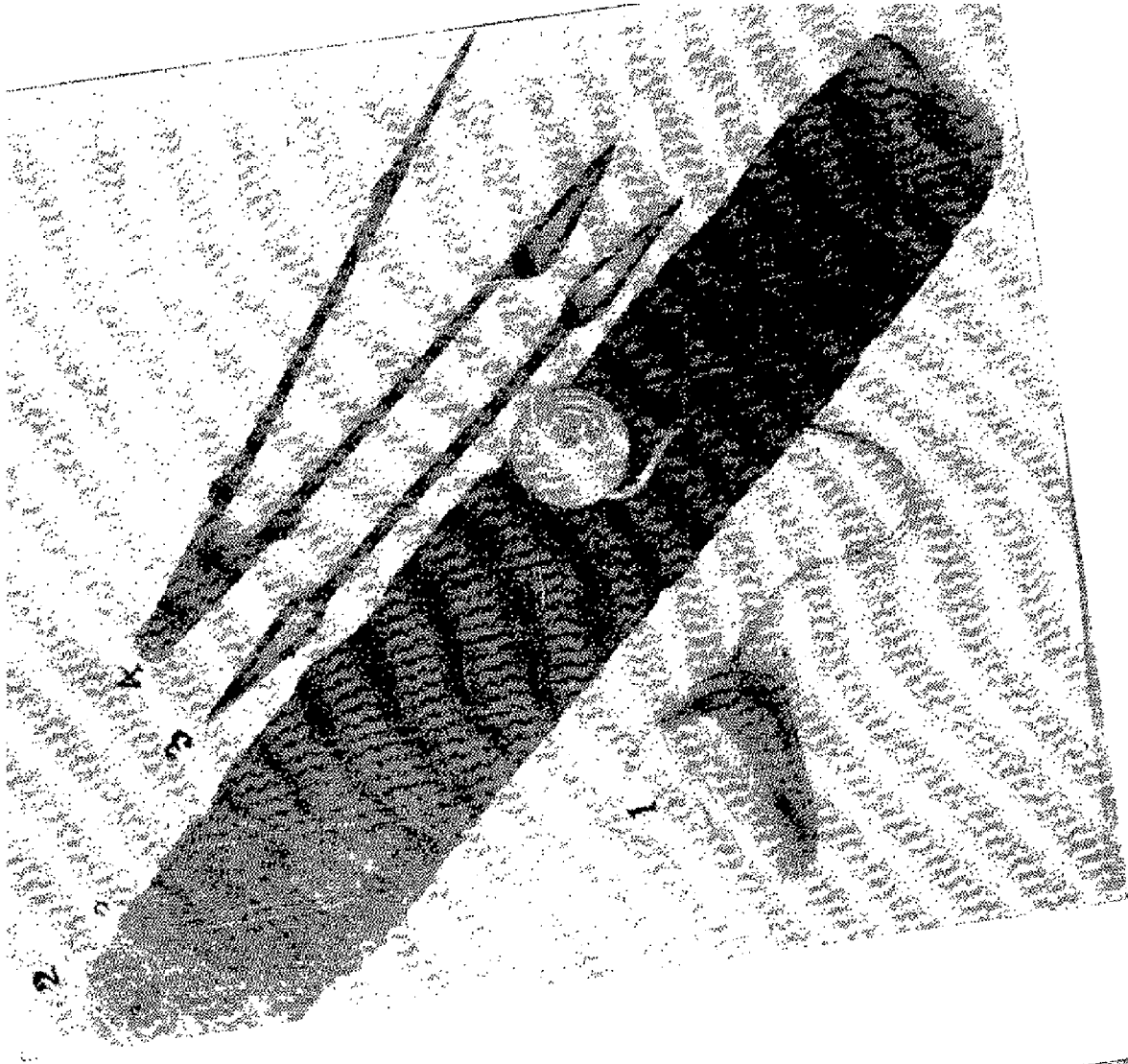
૧ હસ્તલિખિત પુસ્તકને 'પ્રતિ' નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ 'પ્રતિ' શબ્દ 'પ્રતિકૃતિ' શબ્દ ઉપરથી ટુંકાઇને બન્યાનું કહેવામાં આવે છે. ૨ હસ્તલિખિત પુસ્તકની એ બાજુએ રખાતા માર્જનને 'હાંસિયો' કહેવામાં આવે છે અને તેની ઉપરનીએના ભાગમાં રખાતા માર્જનને 'જિખ્લા' (સં. જિહ્વા=પ્રા. જિખ્મા=ગૂં જીભ) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ૩ પુસ્તકના હાંસિયાની ઉપરના ભાગમાં ગ્રંથનું નામ, પત્રાંક અધ્યયન, સર્ગ, ઉચ્ચૈસ વગેરે લખવામાં આવે છે તેને 'હુંડી' કહે છે. ૪ ગ્રંથના વિષયાનુક્રમને 'બીજક' નામથી ઓળખવામાં આવે છે. ૫ પુસ્તકની અંદર અક્ષર ગણીને ઉલ્લિખિત શ્લોકસંખ્યાને 'ગ્રંથાગ્રં' કહે છે અને પુસ્તકના અંતમાં આપેલી ગ્રંથની સંપૂર્ણ શ્લોક-સંખ્યાને 'સર્વાગ્રં' અથવા 'સર્વગ્રંથાગ્રં' નામથી ઓળખવામાં આવે છે. ૬ જૈન મૂળ આગમો ઉપર રચાએલી ગાથાબદ્ધ ટીકાને 'નિર્યુક્તિ' કહેવામાં આવે છે. ૭ જૈન મૂળ આગમ અને નિર્યુક્તિ એ બંને ઉપર રચાએલી વિસ્તૃત ગાથાબદ્ધ વ્યાખ્યાને 'લાખ્ય' અને 'મહાલાખ્ય' નામથી ઓળખવામાં આવે છે. કેટલીક વાર મૂળ આગમ ઉપર નિર્યુક્તિ અને લાખ્ય હોય એના ઉપર વિસ્તૃત ગાથાબદ્ધ ટીકા રચવામાં આવે છે તેને 'મહાલાખ્ય' નામથી ઓળખવામાં આવે છે. કેટલીક વાર લાખ્ય અને મહાલાખ્ય સીધી રીતે મૂળ સૂત્ર ઉપર પણ લખવામાં આવે છે. એકંદર રીતે નિર્યુક્તિ, લાખ્ય અને મહાલાખ્ય એ ગાથાબદ્ધ ટીકાગ્રંથો છે. ૮ મૂળસૂત્ર, નિર્યુક્તિ, લાખ્ય અને મહાલાખ્ય ઉપરની પ્રાકૃત-સંસ્કૃતમિશ્રિત ગદ્યબંધ ટીકાને 'ચૂર્ણી' અને 'વિશેષચૂર્ણી' નામથી ઓળખવામાં આવે છે. ૯ જૈન આગમાદિ ગ્રંથો ઉપર જે નાનીમોટી સંસ્કૃત વ્યાખ્યાઓ હોય છે તેને વૃત્તિ, ટીકા, વ્યાખ્યા,

વાર્તિક, ટિપ્પનક, અવચૂરિ, અવચૂર્ણી, વિષમપદવ્યાખ્યા, વિષમપદપર્યાય આદિ નામો આપવામાં આવે છે. ૧૦ જૈન આગમ વગેરે ઉપર લખાતા ચાલ ગૂજરાતી. મારવાડી, હિન્દી વગેરે ભાષાના અનુવાદોને 'સ્તબ્ધ'. 'ટિપ્પો' કે 'ટિપ્પાર્થ' નામથી ઓળખાવામાં આવે છે. ૧૧ જૈન મૂળ આગમોની ગાથાબદ્ધ વિષયાનુક્રમણિકાને તેમજ સંક્ષિપ્ત વિષયવર્ણનાત્મક ગાથાબદ્ધ પ્રકરણને કેટલીક વાર પ્રાકૃત-સંસ્કૃત મિશ્રિત સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યાને પણ 'સંગ્રહણી' નામ આપવામાં આવે છે.

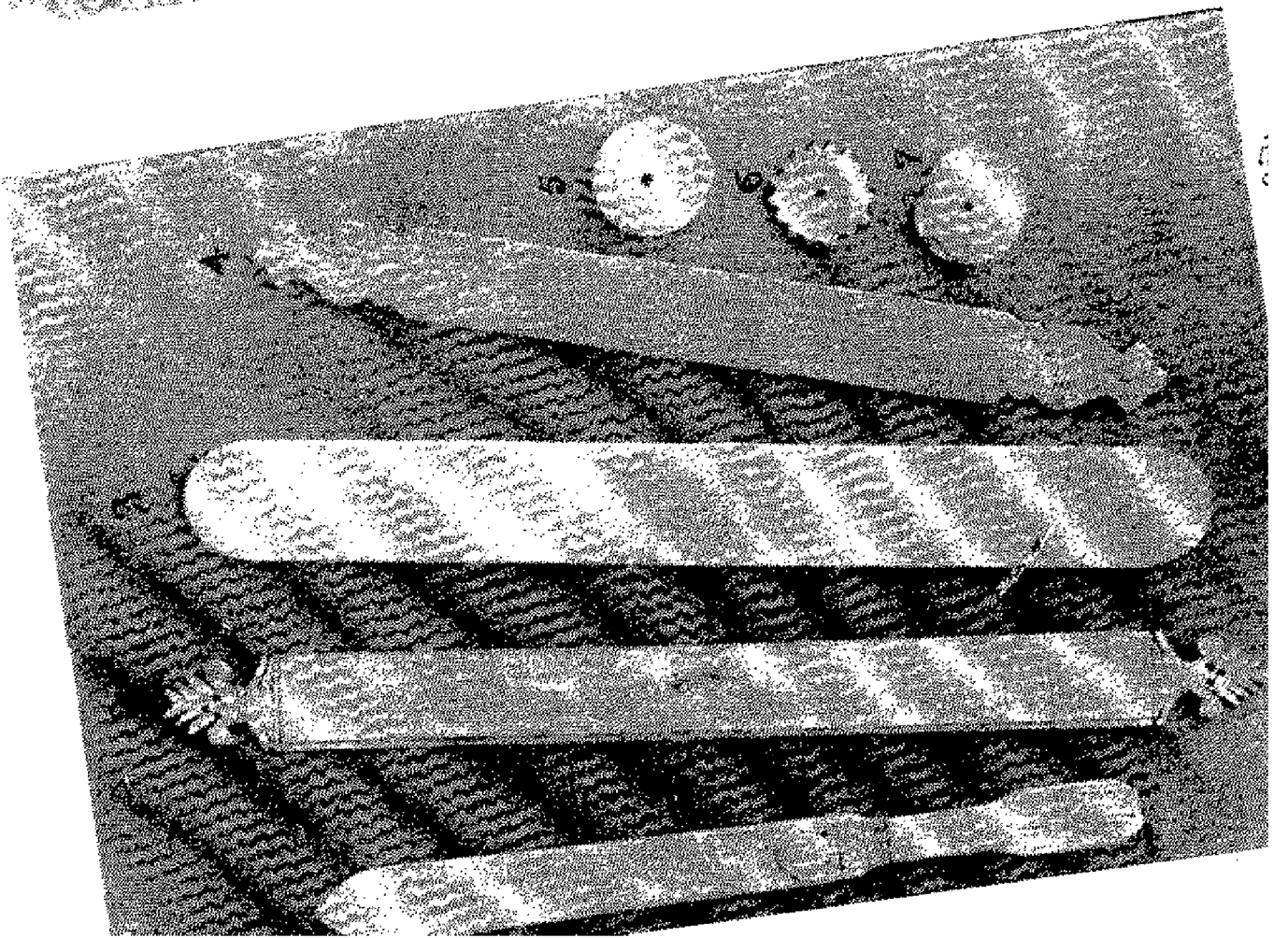
ઉપસંહાર

પ્રસ્તુત નિબંધ જૈન સંસ્કૃતિના શ્વેતાંબર અને દ્વિગંબર એ એ પ્રધાન અને આદરણીય વિભાગો પૈકી શ્વેતાંબર વિભાગને લક્ષીને જ લખવામાં આવ્યો છે. અમારી આંતરિક ઇચ્છા હતી કે પ્રસ્તુત નિબંધ જૈન સંસ્કૃતિના અંતે માન્ય વિભાગોને અનુલક્ષીને લખાય; પરંતુ અમારી પાસે દ્વિગંબરીય લેખનવિભાગને લગતી જોઈએ તેટલી સાધનસામગ્રી હાજર ન હોવાને લીધે અમે અમારી એ ઇચ્છાને પાર પાડી શક્યા નથી, એ માટે અમે અતિ દિલગીર છીએ. અમે ખાત્રીપૂર્વક માનીએ છીએ કે દ્વિગંબર જૈન સંસ્કૃતિએ લેખનકળા અને તેનાં સાધન વગેરેના સંબંધમાં કેટલી યે નવીનતા આણેલી છે; એટલે એને લગતા ઉદ્દેશ્ય અને પરિચયના અભાવમાં અમારો પ્રસ્તુત નિબંધ અપૂર્ણ જ છે. અમારો દૃઢ સંકલ્પ છે કે ભાવિમાં શ્વેતાંબર અને દ્વિગંબર ઉભય જૈન સંસ્કૃતિને અનુલક્ષીને 'જૈન લેખનકળા' વિષયક સર્વાંગપૂર્ણ નવીન નિબંધ લખવો. જે પ્રસંગ મળશે અને ભાવૃત્તિ હશે તો જરૂર અમે અમારી આ ઇચ્છાને પાર પાડીશું, એટલું કહી અમે અમારા 'જૈન લેખનકળા' વિષયક આ નિબંધને સમાપ્ત કરીએ છીએ.

॥ જયતિ સ્યાદ્વાદિપ્રવચનમ્ ॥

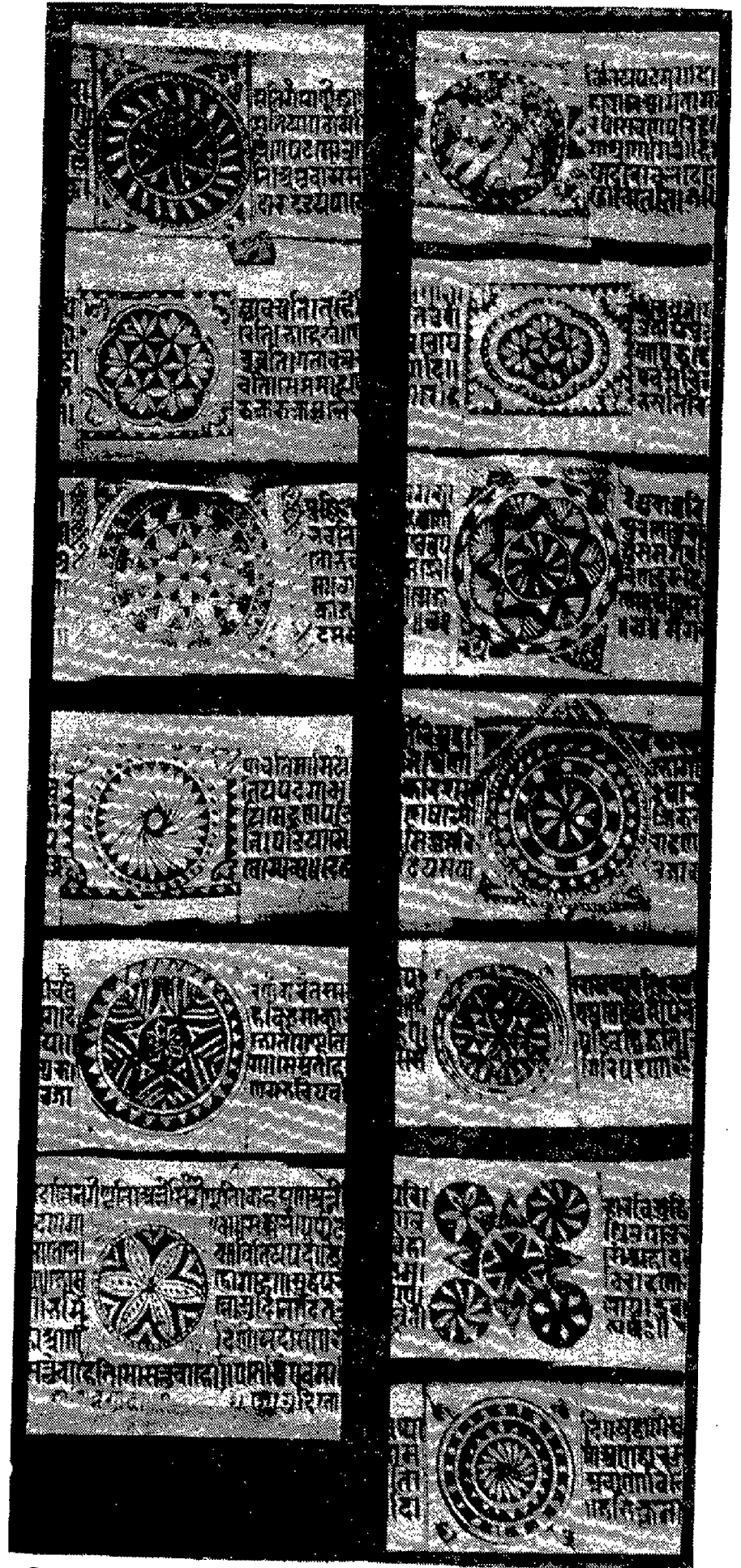

चित्र ३ १ धूटी; २ अथि सलि हाहा परेवकी आमडानी पडी; ३ लुमवणी; ४ हसी

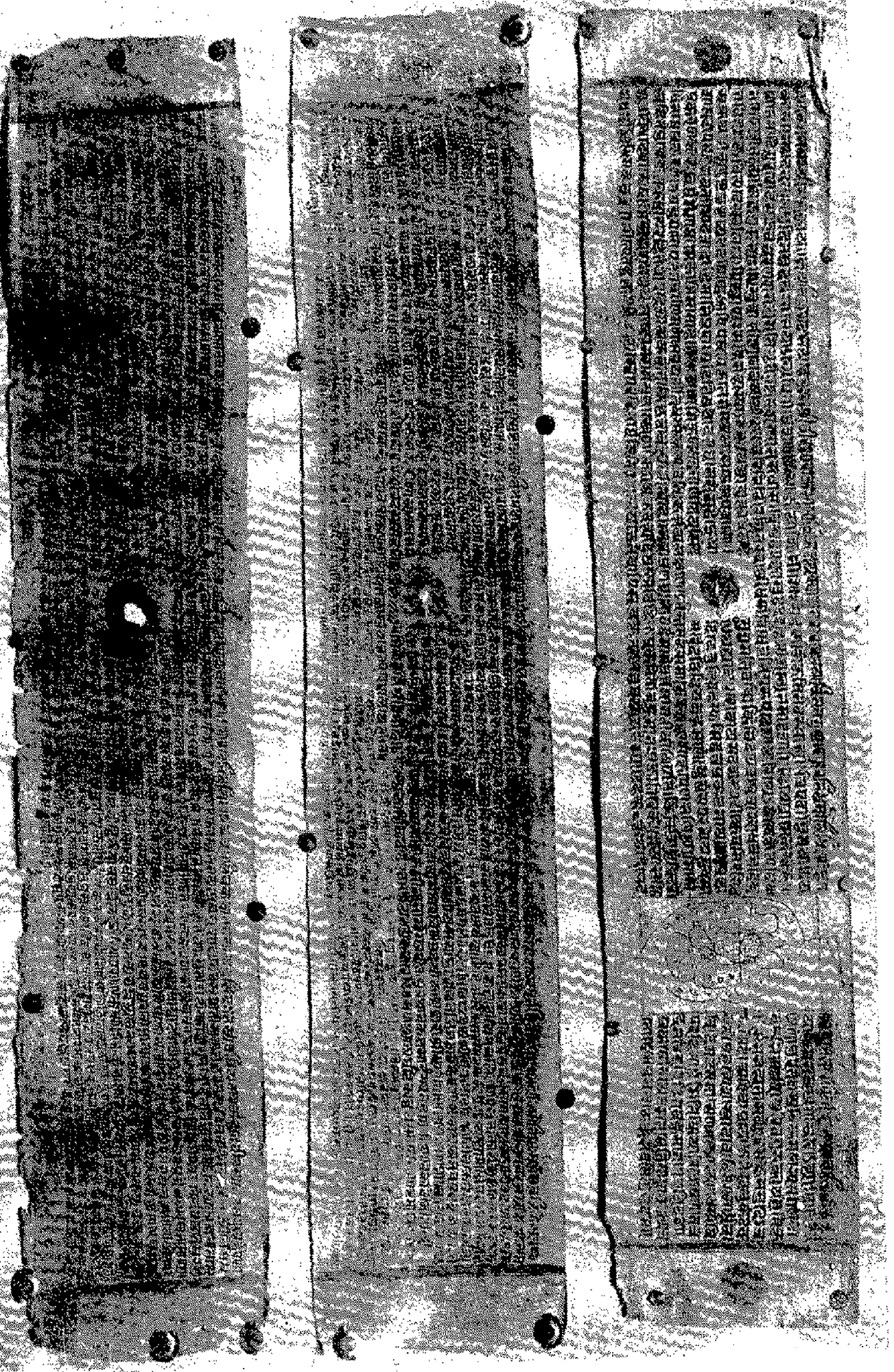

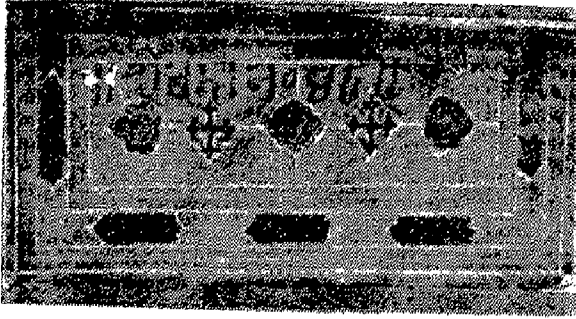
चित्र ५ पुरतकलेभनमां चित्राकृति

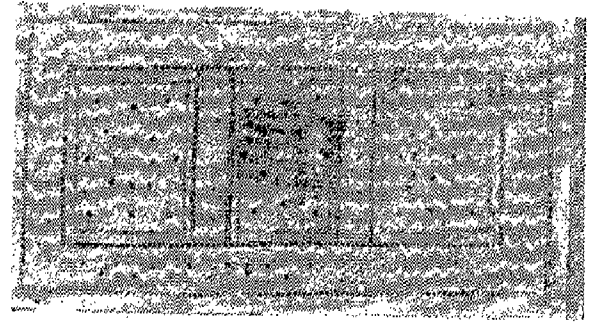
चित्र १३ ग्रंथाना उद्देश, अध्ययन आदि विलागानी समाप्तिमां चित्राकृतियो (निशीथचूर्णी)

चित्र ७ कृष्ण द्वार खोले हुए अवस्था में (गणेश के संघना केंद्र)

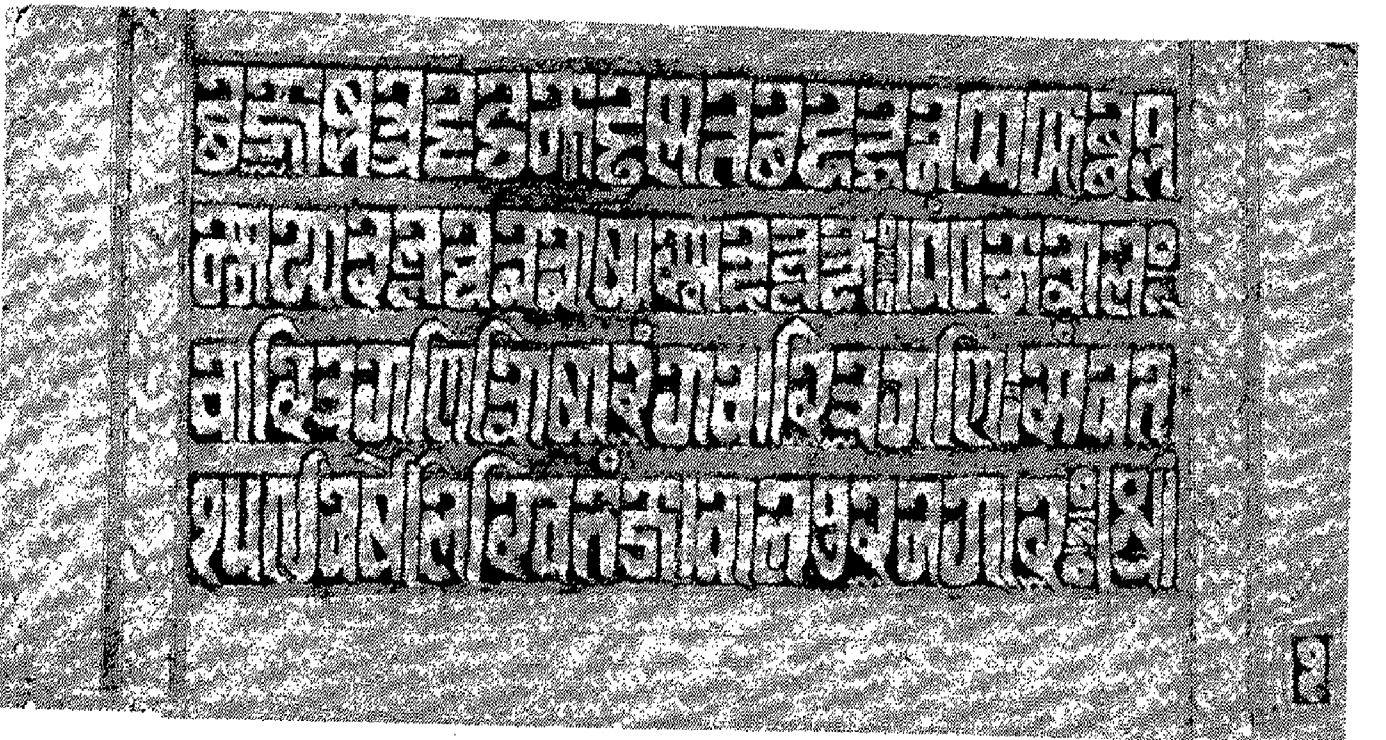

ચિત્ર ૮ (૧) આમહાનો હાખડો

ચિત્ર ૮ (૨) કાગળનો રંગીન હાખડો (સંવત ૧૬૨૦)

ચિત્ર ૯-૧૦ ઐ નમઃ સિદ્ધાં અને કક્કાની--સ્વર.વ્યંજનની પાટીઓ; રથવાક્ષરનો નમૂનો. (સોળમી શતાબ્દી)

Text in the top-left panel, likely a title or introductory text.

Text in the top-middle panel, possibly a list or detailed notes.

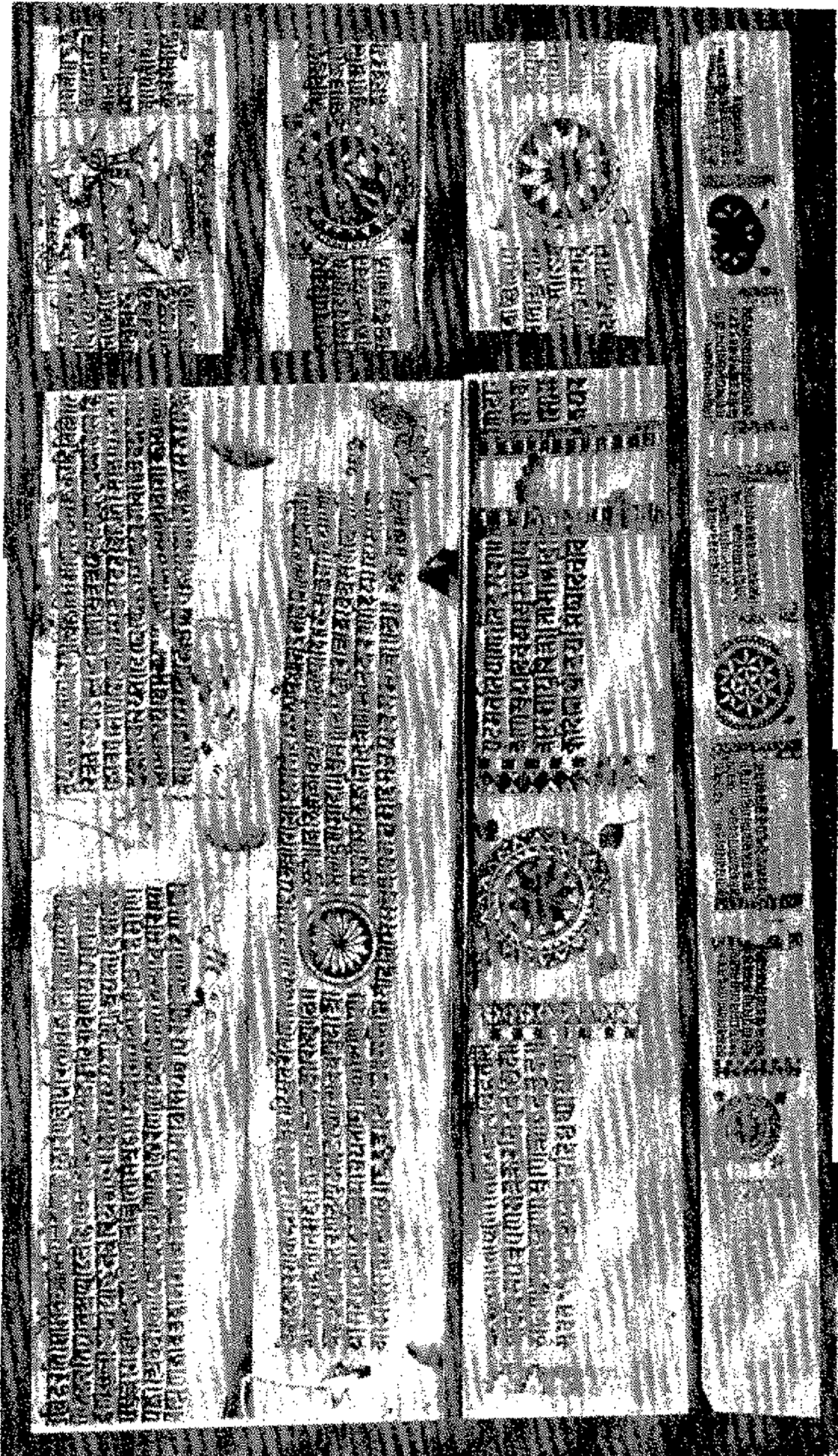
Text in the top-right panel, continuing the content.

Text in the middle-left panel, possibly a central section or a specific topic.

Text in the middle-right panel, continuing the content.

Text in the bottom-left panel, possibly a list or detailed notes.

Text in the bottom-right panel, continuing the content.

चित्र १२ विभिन्न युक्तकालीन ग्रंथानां प्रदेश, अभ्ययन, श्रुतारंभ, श्रुत, अष्टादि श्रुतय विभागानां समाप्तिमां करानी चित्राकृतिया।
 (निरीथचूर्णी पाटय संघवीना पाडाने जैन लंडार विक्रम संवत् ११५७मां वर्षेव)

... ..

... ..

... ..

चित्र १४ विषाट पुस्तक

पर्व १	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र
मौज्जवली	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र
श्री १००	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र
पृथ्वी	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र
अश्वि	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र
भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र
शुक्ल	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र
भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र
शुक्ल	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र

व्याकरण	अक्षर	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र
श्री १००	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु
पृथ्वी	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु
अश्वि	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु
भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु
शुक्ल	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु
भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु
शुक्ल	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु
भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु
शुक्ल	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु	शुक्ल	भद्र	विष्णु

चित्र १५-१७ लेखकनी पुस्तक लम्बवानी निपुशुताने लीषे देभाती अक्षराकृतियो

1 LONDON 2

Meeting 3

4

5

6

7

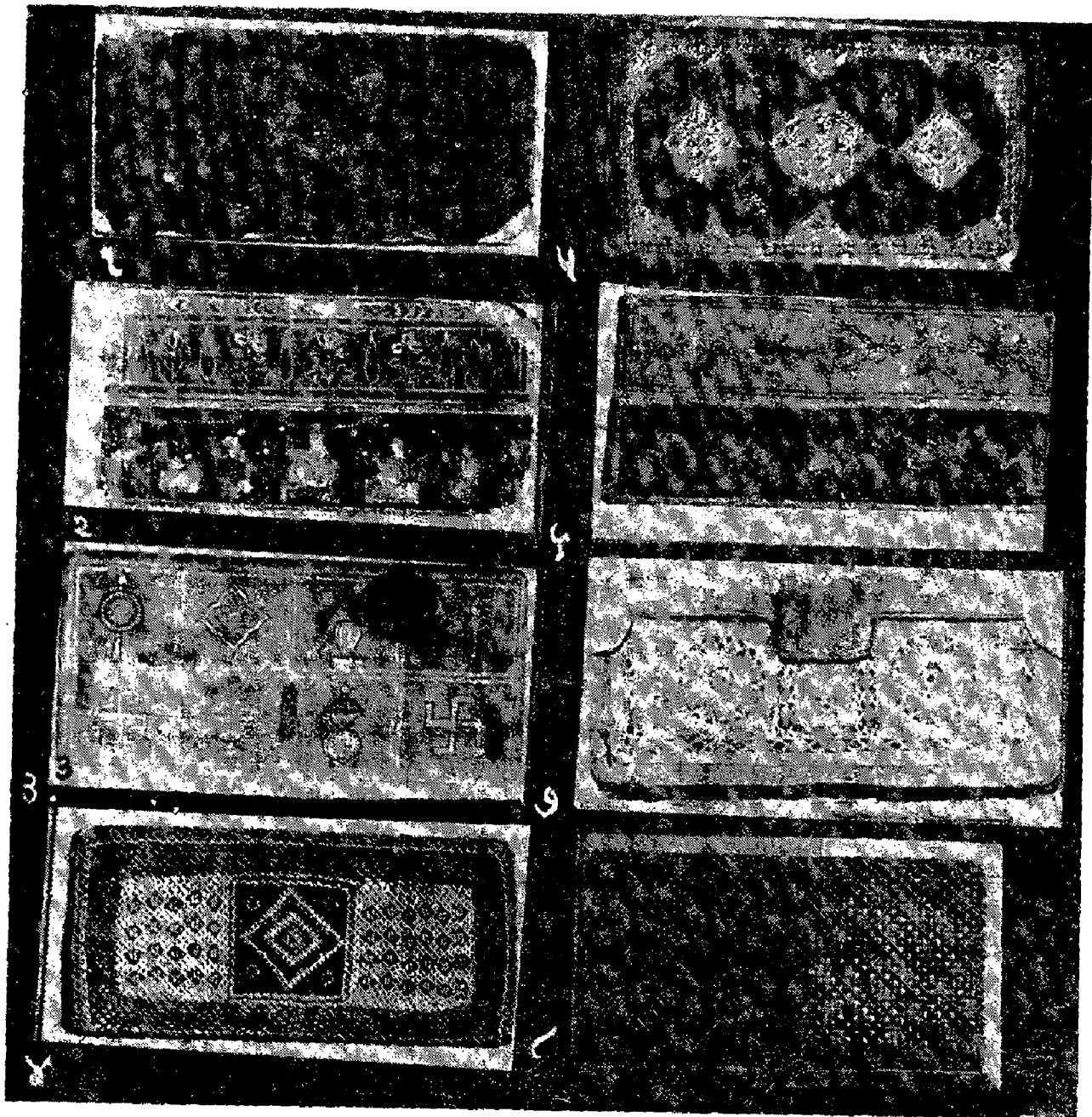
8

9

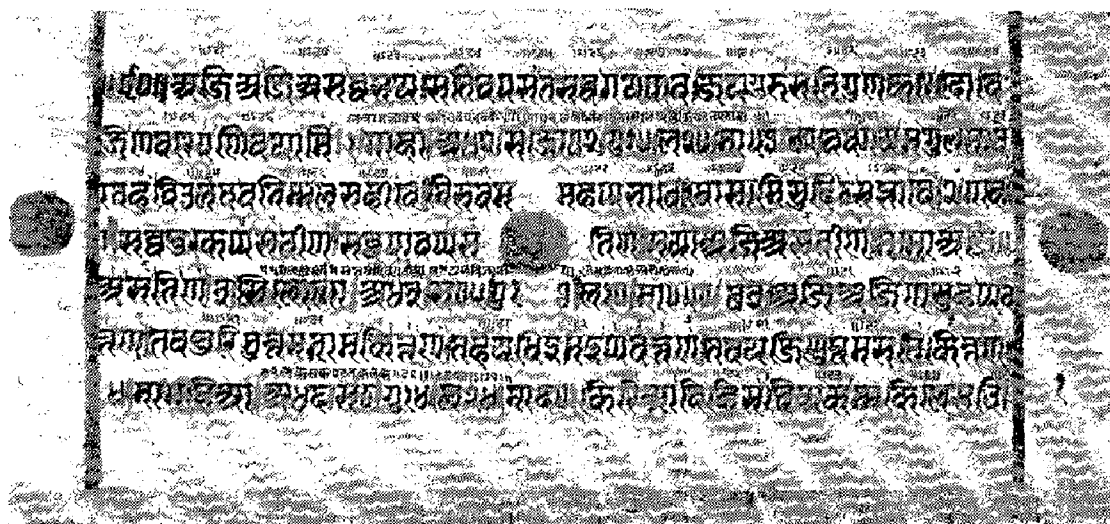
1111

[The main body of the page contains dense, mirrored text, likely bleed-through from the reverse side of the paper. The text is extremely faint and difficult to decipher, appearing as a complex pattern of dark and light spots.]

दिना १५ सुदमाशुकी अति पंचमहापुराण

ચિત્ર ૨૦ સચિત્ર અને કાસીજરીવાળાં પાટી-પાદાં-પૂઠાં

ચિત્ર ૨૧ ઇંદોગણ સ્થાપનાયુક્ત અન્નિત શાંતિસ્તવનું પહેલું પાતું

પૂર્તિ

[૧] 'જૈન લેખનકળા' વિષયક નિબંધના પૃષ્ઠ ૩૫માં 'ઓળિયું-તેની બનાવટ અને ઉત્પત્તિ' વિભાગમાં અમે જણાવ્યું છે કે 'ઓળિયા'ને મારવાડી લહિયાઓ 'કાંટિયું' એ નામથી ઓળખે છે, પણ એનો વાસ્તવિક અર્થ શો છે એ સમજાવું નથી.' આ સંબંધમાં અમારા માનીતા લેખક શ્રીયુત ગોવર્ધનદાસ લક્ષ્મીશંકર ત્રિવેદીનું કહેવું છે કે 'કાંટ'નો અર્થ 'વિભાગ' થાય છે. જે સાધનથી લખવા માટે પાનામાં કાંટ-વિભાગ-લીટીઓ દોરી શકાય એ સાધનનું નામ 'કાંટિયું'.

[૨] પૃષ્ઠ ૩૮માં 'તાડપત્ર ઉપર લખવાની શાહી'ના 'પ્રથમ પ્રકાર'માં 'કસીસં=કસીસું' એટલે 'હીરાકસી' સમજવું.

[૩] પૃષ્ઠ ૪૧ની ટિપ્પણી નં. ૫૬માં અમે 'સ્વાગનો' અર્થ 'ટંકણખાર' આપ્યો છે તેને બદલે કેટલાક 'ખડિયો ખાર' એમ પણ કહે છે. આ બંને ખાર ગરમી ને પવનથી કુલાવેલા સમજવા.

[૪] પૃષ્ઠ ૪૫માં હિંગળોકને ઘોવા માટે અમે 'સાકરના પાણી'નો પ્રયોગ જણાવ્યો છે તેને બદલે 'લીંબુના રસ'થી ઘોવાનો પ્રયોગ વધારે માફક છે એમ અમારો લેખક કહે છે. હિંગળોકમાં પારો હોઈ લખતી વખતે ગુરુપણાને લીધે હિંગળોક સાથે પારો એકદમ નીચે ઊતરી પડે છે. એ પારો અશુદ્ધ હોઈ કાળાશપડતો દેખાય છે. લીંબુનો રસ એ અશુદ્ધ પારાને શુદ્ધ બનાવે છે જેથી તેમાંની કાળાશ નાબુદ થઈ જાય છે. પરિણામે હિંગળોક શુદ્ધ અને લાલ સુરખ બની જાય છે.

[૫] પૃષ્ઠ ૪૬-૪૭માં 'ચિત્રકામ માટે રંગો' વિભાગમાં અમે રંગોની બનાવટના કેટલાક પ્રકારો આપ્યા છે તે કરતાં વધારાના બીજા ઘણા પ્રકારો અમને મળ્યા આવ્યા છે જે આ નીચે આપીએ છીએ:

“અથ ચીત્રામણમાં રંગ ભર્યાની વિધિ : ॥

(૧) સફેદો ટાંક ૪, પાવડી (પીઉડી) ટાંક ૧, સિંદુર ટાંક ૦૧—ગોરો રંગ હોઈ. (૨) સફેદો ટાંક ૪, પોથી ગલી ટાંક ૧—પારીક રંગ હોઈ. (૩) સિંદુર ટાંક ૧, પાવડી ટાંક ૦૧—નારંગી રંગ હોઈ. (૪) હરતાલ ટાંક ૧, ગુલી ટાંક ૦૧—નીલો રંગ હોઈ. (૫) સફેદો ટાંક ૧, અળતો ટાંક ૧૧—ગુલાબી રંગ હોઈ. (૬) પ્યાઉડી (પીઉડી) ટાંક ૧, ગુલી ટાંક ૧—પાંત રંગ હોઈ. (૭) સફેદો ટાંક ૧, ગલી ટાંક ૧—આકાશી રંગ હોઈ. (૮) સફેદો ટાંક ૧, સિંદુર ટાંક ૧—ગોહું રંગ હોઈ. (૯) સિંદુર ટાંક ૧, સફેદો ટાંક ૪, પોથી ટાંક ૧—ગોહું રંગ હોઈ. (૧૦) જંગાલ ટાંક ૧, પ્યાવડી ટાંક ૧—સુયાપંષા રંગ હોઈ. (૧૧) અમલસારો ગંધક ટાંક ૪, ગુલી ટાંક ૨—આસમાની રંગ હોઈ. (૧૨) હિંગુલ ટાંક ૧, ગુલી ટાંક ૨, પોથી રતિ ૧, સફેદો ટાંક ૧—વેંગણી રંગ હોઈ. (૧૩) સફેદો ટાંક ૪, પેવડી (પીઉડી) ટાંક ૨—પંકુરો રંગ હોઈ. (૧૪) ગુલી ટાંક ૧, પેવડી ટાંક ૨, અળતો ટીપાં ૩, સ્યાહીરા ટીપાં ૩, સિંદુરરા ટીપા ૩—આંબા રંગ હોઈ. (૧૫) સ્યાહી ટાંક ૧, પોથી ટાંક ૧—કસ્તૂરી રંગ હોઈ. (૧૬) સિંદુર ટાંક ૪, ગુલી ટાંક ૩—પાષી રંગ

હોઈ. (૧૭) સફેદો ટાંક ૩, અંબા રંગ ટાંક ૧—અરગળ રંગ હોઈ. (૧૮) પેઆવડી (પીઉડી) ટાંક ૨, પોથી ટાંક ૨—ચોષા રંગ હોઈ. (૧૯) સફેદો ટાંક ૩, પ્યાવડી ટાંક ૧,—ગોહું રંગ હુઈ તે ધાલિઈ ત્યારે કાષ્ઠ રંગ હુઈ. (૨૦) સફેદો સિંદુર ભેલીઈ—મુગલી રંગ હુઈ. (૨૧) ગેરુ સફેદો ભેલીઈ—મુગલી રંગ હુઈ. (૨૨) સફેદો પ્યાવડી ભેલીઈ—ગોરો રંગ હુઈ. (૨૩) સિંદુર હરતાલ ભેલીઈ—ગોહું રંગ હુઈ. (૨૪) પેવરી (પીઉડી) ગુલી ભેલીઈ—નીલો રંગ હુઈ. (૨૫) હરતાલ ગુલી ભેલીઈ—અંબપત્ર રંગ હુઈ (૨૬) સફેદો ગુલી ભેલીઈ—આસમાની રંગ હુઈ. (૨૭) સફેદો પેવરી ગેરુ ભેલીઈ—જટા રંગ હુઈ. (૨૮) સિંદુર પ્યાવડી ભેલીઈ—નર રંગ હુઈ. (૨૯) સફેદો ગુલી સિંદુર ભેલીઈ—અમળિ રંગ હુઈ. (૩૦) સફેદો હરતાલ ગુલી ભેલીઈ—હસ્તિ રંગ હુઈ. (૩૧) સફેદો સિંદુર હરતાલ ભેલીઈ—હસ્તિ રંગ હુઈ. (૩૨) ગુલી સ્યાહી સિંદુર હરતાલ સફેદો ભેલીઈ—પેવરી રંગ હુઈ. ઇતિ સમાપ્ત.”

ઉપરોક્ત ‘ચિત્રકામ માટે ઉપયોગી રંગો’ની નોંધનું જૂનું પાનું જૈન મૂર્તિઓની અંગરચના કરવામાં નિપુણ મારા શિષ્ય મણિલાલ લક્ષ્મીચંદ પાંડે પાસેથી મળ્યું છે.

“ચિત્રમણના રંગની વિધિ: (૧) પહાડનો વાનો (રંગ)—મિસિ, વાની. (૨) લલુતીનો રંગ—ગુલી, ખડી, થોડો અળતો. (૩) મેઘવર્ણ—ગુલી, ખડી. (૪) વેંગણીઓ રંગ—ગુલી, અળતો. (૫) ધૂમ્રનો રંગ—ગુલી થોડી, ખડી, અળતો થોડો. (૬) પિસ્તાનો રંગ—ખડી, સિંદુર, થોડો અળતો. (૭) ગોરો રંગ—ખડી, સિંદુર, અળતો. (૮) ધૂંધલો પહાડી—ગુલી થોડી, ખડી, અળતો અદ્દપ. (૯) ઘઉંનો રંગ—હરતાલ, સિંદુર, ખડી. (૧૦) કાળો રીંગણીઓ રંગ—ગળી ઘણી, અળતો થોડો. (૧૧) નીલ આસનો રંગ—ટીકોડી, જંગાલ. (૧૨) સ્ત્રીનો રંગ—હરતાલ, સફેદો. (૧૩) નીલો રંગ—ગળી, હરતાલ. (૧૪) ગુલાબી રંગ—સફેદો, અળતો. (૧૫) ગોહીરો નીલો—ટીકોડી, ગુલી.

આ રંગોના પ્રકારોમાં જ્યાં માપ લખ્યું નથી તે ઘણું, થોડું તે થોડું, ખીજું તોલ—માપ લખ્યું નથી તે કારીગરને ઠીક પડે તેમ લે. તોલ હોય પણ રંગ જૂનો હોય તો ફેર પડે”.

ચિત્રરંગોનું આ પાનું અમને અમારા લેખકરત્ન શ્રીયુત ગોવર્ધનદાસ લક્ષ્મીશંકર ત્રિવેદીના સંગ્રહમાંથી મળ્યું છે.

[૬] પૃષ્ઠ પપમાં ‘લેખકનાં સાધનો’ વિભાગમાં અમે લેખકોને પુસ્તકલેખનમાં ઉપયોગી સાધનોને લગતો ‘કુંપી ૧ કજ્જલ ૨ કેશાં’ શ્લોક આપ્યો છે તેને લગભગ મળતું એક કવિત મળી આવ્યું છે, જે અહીં આપીએ છીએ:

‘મસી-કાજલ’ માંહિ મેલી ૧, ઘોલ ‘કાયલી’ ઘાતિ ૨.

કટકો એક ‘કાંબલિ’ ગ્રહ ૩, ‘કાગલિ’ ગુજરાતિ ૪.

સુરંગિ ‘કાંબી’ સમી ૫, ‘કાંઠારી લેખણ’ કાલિ ૬.

‘કંધો’ ઊંચો કરે ૭, ‘કડિ’ ખેવડી વાલિ ૮.

કરી નીચી ‘કલાઈ’ ૯, કરી ‘કર જૈ’ ૧૦ નૈ ‘કીકી’ મલે ૧૧.

ઈચાર ‘કકા’ વિન એક ઠાં, અક્ષર એક ન નીકલે. ૧.

परिशिष्ट १

‘जैन लेखनकला’ विषयक निबंधमां आवतां

लेखनकलानां साधनो, संकेत आदिने लगतां नामो अने शब्दोनी अनुक्रमणिका

[आवा गण () कौसमां आपेला अंको टिप्पणांक सूचक छे.]

अक्षरात्मक अंको	६१,६२, ६५,६६	उग्रगंधा	११४	कलाई	१२०	
अक्षरांको	६२,६४,६५,७१,७२	उजमण्ठां	६१	कहपडई	३२ (४७)	
अगुरुत्वक	२८	उतरी	१११ (१३० ख)	कहमदान	५५	
अग्रमात्रा	४६(६७), ५०, ५१	उत्तरी शैली	६, १०	कवलिया	१११ (१३० क)	
अधोमात्रा	५०, ५१	उद्यापन	६१	कवली	११२, ११३	
अन्याक्षरवाचनदर्शक चिह्न	८४, ८५	उर्ध्वमात्रा	५०, ५१	करतूरी रंग	१२०	
अन्वयदर्शक चिह्न	८४, ८८	ओकपददर्शक चिह्न	८४, ८७	कुंधो	१२०	
अभजि रंग	१२०	ओणियुं	२४, ३२, ३५, ३६, ५६, १११	कुणिका	१६, ३६, ३७, ११३	
अमहावाही (कागण)	३० (४५)	‘ॐ नमः सिद्धां’नी पाटी	५८ (७३)	कुणिकावली	११३	
अरगण रंग	१२०	औषधलिपि	८ (७)	कुणियाली	११३	
अरमूक (लिपि)	८	ककानी पाटी	५८ (७३)	कागह	२६	
अरवाल (कागण)	३० (४१)	कच्छपी पुस्तक	२२, २३, ७२	कागलि	१२०	
अर्ध ओंभडा हाणडा	१००, १०२	कट्टि	५५	कागण १२, २२, २४, २५ (३०), २६, २८, २९, ३० (४१, ४२, ४३, ४४, ४५), ५५, ७१	कागणना हाणडा	१०१
अवयूरी	११८	कडि	१२०	कागणनां पुस्तक	६६, ७०, ७१, ७६, ८७	
अवयूणी	११८	कतरणी	५५	कागणनी शीप	६८	
अवतरण	३४	कहगल	२६	कायली	१२०	
अष्टगंध	४५	कपडानी पट्टी	६८	कानल	५५, १२०	
अंकलिपि	७-८ (७)	कपडुं २१ (२२), २४, २५ (३०), २६ (३३), २८, २९, ३१,	६०, ११२	काहुं	३२	
अंकविद्या	११	कपूर	११४	कातर	५५	
अंभपत्र रंग	१२०	कणली १११ (१३० ख), ११३		कातंत्र व्याकरण प्रथम पाहनी पाटी	५८ (७३)	
आडाशी रंग	४७, ११६	कणाट	१०३, ११४, ११६	कानपुरी (कागण)	३०	
आशातना	११०, १११	कण्ठतरनुं पीछुं	८२	कानोदर्शक चिह्न	८४, ८५	
आसमानी रंग	४७, ७१ ११६, १२०	कमली १११ (१३० ग-घ), ११३		काश्मीरी (कागण)	३० (४४)	
आंकणी	२८, ३७, ५५, १११	कर षै	१२०	काश्मीरी लडिया	५६	
आंभ	५५	कलम	३२, ३३, ३४, ३५, ५५, ५६, ११३	काष्ठ	५५	
आंभा रंग	११६					

કાષ્ટપટ્ટિકા	૨૨,૨૪,૩૨(૪૬)
કાષ્ઠરંગ	૧૨૦
કાળાં બર	૩૩(૪૮)
કાળી શાહી	૩૭,૩૮,૩૯,૪૦ ૪૧,૪૨,૭૦,૭૧,૭૨,૭૩
કાળો રંગ	૪૬
કાળો રીંગણીઓ રંગ	૧૨૦
કાંકરો	૫૫
કાંઠારી લેખણ	૧૨૦
કાંઠું	૩૨(૪૭)
કાંબલિ	૧૨૦
કાંબળ	૫૫
કાંબી	૧૯ ૨૮,૩૨(૪૭),૩૭ ૫૫,૬૦,૬૮,૧૧૧,૧૧૩,૧૨૦
કાંચપત્ર	૨૭(૩૫)
કીકી	૫૫,૧૨૦
કુબડીનો પત્થર	૫૫
કુલ	૧૩(૧૧)
કુશ	૫૫
કૃપાલિકા	૫૫
કેડ	૫૫
કેશ	૫૫
કોટરી	૫૫
કોઠિલીય (લિપિ)	૬-૭(૭)
કમણ	૫૫
ખડિયો	૧૯,૨૦,૨૪,૪૬, ૫૫,૬૦,૧૧૧,૧૧૩
ખરતરગચ્છીય લિપિ	૪૮(૬૫)
ખરતાડ	૨૯
ખરોષ્ટી (લિપિ)	૪,૫,૮, ૯,૧૮
ખલાતી (કાગળ)	૩૦
ખારેકી રંગ	૪૭
ખિસકોલીના વાળ	૮૨
ગણ	૧૩(૧૧)
ગુટકા	૨૩,૧૦૨

ગુલાબી રંગ	૪૭,૧૧૯,૧૨૦
ગુલાલ	૧૧૫
ગુજરાતી લેખકોની લિપિ	૪૮
ગેરુ	૮૨,૮૩
ગોરો રંગ	૪૭,૧૧૯,૧૨૦
ગોહીરો નીલો (રંગ)	૧૨૦
ગોહું રંગ	૧૧૯,૧૨૦
ગંડી પુસ્તક	૨૨,૨૩,૭૨
ગ્રંથાગ્રં	૧૦૭,૧૧૭
ગ્રંથિ	૧૯,૨૦,૨૮,૧૧૩
ઘઉંનો રંગ	૧૨૦
ઘૂટો	૩૧,૮૨
ઘોડાવળ	૧૧૪,૧૧૬
ઘોડાવળના ભૂકાની	
પોટલી	૧૧૪,૧૧૬,૧૧૭
ચંદનના દાળડા	૧૦૨
ચાણાકચી લિપિ	૬-૭(૩)
ચાપડો	૧૧૨
ચામડાના દાળડા	
૨૮(૩૬),૧૦૨	
ચામડાની પટ્ટી	૨૮(૩૬),૧૦૨
ચામડાની પાટી	૨૮(૩૬)
ચામડું	૨૮(૩૬),૧૦૦,૧૦૨
ચાંદીની શાહી	૩૭,૪૪,૭૫
ચાંદલા	૭૦
ચિત્રાકૃતિ	૬૧,૭૦,૭૧
ચૂર્ણી	૧૧૭
ચૈત્ય	૧૦૪,૧૦૬(૧૧૯)
ચૈત્યવાસી મુનિઓનાં	
સ્થાન	૧૦૬(૧૨૦)
ચોરચંક	૭૧
ચોખા રંગ	૧૨૦
છરી	૫૫
છંદણ	૨૦
છાદણ	૨૦
છેદપાટી પુસ્તક	૨૨,૨૪

જરા રંગ	૧૨૦
જિખલા	૧૧૭
જલ	૧૧૭
જુજબળ	૩૫
જુજબળ	૨૪,૩૨,૩૫
જૈનલિપિ	૪૮
જ્ઞાનપંચમી	૧૧૬,૧૧૭
જ્ઞાનપૂજ	૯૧,૧૧૬
ઝલમલ ૩૨(૪૭),૬૪(૧૧૦સ્ત્ર)	
ટબાર્ય	૧૧૮
ટબો	૧૧૮
ટિપ્પણાં	૨૭(૩૩), ૩૧
ટિપ્પનક	૨૬(૩૩), ૩૧૮
ટિપ્પનકદર્શક ચિહ્ન	૮૪,૮૮
ટીકા	૭૦,૭૧,૧૧૭
ઠવણી ૩૨(૪૭),૧૧૧(૧૩૦સ્ત્ર)	
ઠાંકણ	૧૯,૨૦
તજ્યાં બર	૩૩
તલ	૨૯
તાડપત્ર	૧૧,૨૧,૨૨,૨૪,૨૫ (૨૯,૩૧), ૨૬(૩૨), ૨૭ (૩૪), ૨૮,૨૯(૩૮,૩૯), ૩૮,૭૧,૬૦,૧૦૨
તાડપત્રીય પુસ્તક	૬૬,૭૦, ૭૬,૯૭
તામ્રપત્ર	૨૪,૨૭(૩૫), ૨૮
તાલ	૨૯
ત્રિપાટ	૭૨,૭૩,૭૬
ત્રિપાઠ	૭૨,૭૩,૭૬
દક્ષિણી શૈલી	૯,૧૦
દગડી હરતાલ	૮૨
દસ્તરી	૧૧૧(૧૩૦ ઘ)
દાતાસી લિપિ	૮(૭)
દાળડા	૨૮,૬૦,૬૮,૬૯,૧૦૧, ૧૦૨,૧૧૧,૧૧૩,૧૧૪,૧૧૬
દેવનાગરી(લિપિ)	૧૮.૫૮(૭૩)

होरी	१११ (१३० ख)
होरो	१६, ३२ (४७), ३६, ७१, ८२, ८३, ६८, ११३
होसताभाही (कागण)	३०
धूम्रनो रंग	१२०
धूम्रलो पडाडी (रंग)	१२०
घोणां णइ	३३
घोणो रंग	४७
नर रंग	१२०
नागरी (लिपि)	१८, २१
नारंगी रंग	४७, ११६
निर्युक्ति	११७
नील आसनो रंग	१२०
नीलो रंग	४७, ११६, १२०
पग	५५
पठारा	१०३, ११४
पट्टिका	६०
पट्टी	१०१
पडिमात्रा	४७, ४६ (६७), ५०
पतितपाठदर्शक चिह्न	८४
पतितपाठविभागदर्शक- चिह्न	८४
पतुं	११
पत्र	११, १६, २१ (२२)
पथर	२४, २८ (३७)
पथरपाटी	१०६
पहरेछेदर्शकचिह्न	८४, ८६
पर्ण	११
पडाडनो वानो रंग	१२०
पंचपाठ	७२, ७३, ७६
पंचपाठ	७२, ७३, ७६
पंडुरो रंग	११६
पाठवीपुत्री वाचना	१५
पाटी	१६, ५५, ५६, ५८, ६६, १००, १०१, १०२, १११ (१३० बी-घ-ड), ११३, ११६

पाठपरावृत्तिदर्शकचिह्न	८४, ८५
पाठलेखदर्शकचिह्न	८४, ८६
पाठानुसंधानदर्शकचिह्न	८४, ८६
पाठां	१६, ६६, १००, १११- (१३० ख), ११३, ११६
पाठविभागदर्शक चिह्न	८७
पान रंग	११६
पानुं	११, १६
पीस्तानो रंग	१२०
पीछी	८२
पीणो रंग	४७, ७१
पूठां	१६, ३२ (४७), ६६, १००, १०२
पूर्वपदपराभरीचिह्न	८४, ८६
पृष्ठिमात्रा	५० (६७), ५१
पेटी	१०३, ११४
पेपायरस	११ (६), २५ (२६)
पेवरी रंग	१२०
पेशी६८, ६६, १११ (१३० ग-घ)	
पौषधशाखा	१०४, १०५ (११५), १०६ (११८)
प्रति	११७
प्रथमादर्श	१०८ (१२६)
प्रशस्ति	१०८
प्राकार	३५
शंठियुं	३५
कूहडी	२०, २८
णइ	३२
अंधन	६०, १००, १०१, १११, ११३, ११६
णीआरस	३६ (५३), ४३
णीणक	११७
आही (लिपि)	४ (५), ५, १० (८), १८, २१
आही देवनागरी (लिपि)	४७- (६४), ४८

आही नागरी (लिपि)	३२, ६६
आही अंगला (लिपि)	४७ (६४)
लभुतीनो रंग	१२०
लले भींडुं	५६, ६१, ७०, ७१
लंडकियां	१०३
लाप्य	११७
लिखुसंधाटक	१३ (१२)
लुंगजिया (कागण)	३०
लूणपत्र	२४, २७ (३४), २८
लोणपत्र	११, २१, २२, २७ (३४), २८
मपी	१६, २०, ३७, ४५, ४६
मपीलाजन	२०, ४६
मसी-काणल	१२०
महालाप्य	११७
माथानो वाण	३३, ५५
माथुरी वाचना	१६
मारवाडी लडिया	३५
मारवाडी लेणके	५६
मारवाडी लेणकेनी लिपि	४८
मुभवस्त्र	११२
मुभवस्त्रिका	११२
मुगली रंग	१२०
मुष्टिपुस्तक	२२, २३, ७२
मूलदेवी लिपि	६-७ (७)
मेघवर्णुं (रंग)	१२०
भोरपगळुं	८४
यक्षकर्म	४५
यतियोनी लिपि	४८
रंग	३७, ४६, ४७
रीआल	११२
रील	११२
रूपेरी पुस्तक	६६, ७५ (६२)
रूपेरी रंग	४६
रूपेरी शाही	३७, ४४, ७२, ७४
रेभालिपि	८ (७)

રેશમી કપડું	૨૮
રૌપ્યપત્ર	૨૪,૨૭(૩૫),૨૮
રૌપ્યાક્ષરી પુસ્તક	૭૪,૭૫ (૯૨),૧૦૨
લાકડાનાં દાખડા	૧૦૧,૧૦૨
લાકડાની પાટી	૧૯,૨૧,૨૩ (૨૮), ૨૮, ૩૨, ૬૯, ૧૦૦, ૧૦૨,૧૨૧
લાક્ષારસ	૪૦(૫૫), ૪૨
લાલ રંગ	૪૬
લાલ શાહી	૩૭,૪૪,૪૫,૭૧, ૭૨,૭૩
લિપિ	૧૮,૪૭,૪૮,૪૯,૫૦
લિખ્યાસણ	૧૮,૪૬
લિખ્યાસન	૧૯,૨૦,૨૪,૪૬(૬૨)
લીલો રંગ	૪૭
લેખણ	૧૯,૨૧,૨૪,૩૨,૩૩, ૩૪,૬૦,૧૧૧
લેખ્યાસન	૪૬(૬૨)
વતરણું	૩૪
વરગી હરતાલ	૮૨
વર્ણતીરક	૩૫
વસતિ	૧૦૪,૧૦૫,(૧૧૫) ૧૦૬(૧૧૬,૧૧૭)
વસ્ત્ર	૨૨
વહી	૧૧૧(૧૩૦ઘ)
વાક્યાર્થસમાપ્તિદર્શકચિહ્ન	૮૭
વાચના	૧૪,૧૫,૧૬
વાદળી રંગ	૭૩
વાર્તિક	૧૧૮
વાલ્લભી વાચના	૧૬,૧૮
વાંસનાં ઘર	૩૩
વિભક્તિ-વચનદર્શકચિહ્ન	૮૪,૮૭

વિભાગદર્શકચિહ્ન	૮૪,૮૭
વિશેષચૂર્ણી	૧૧૭
વિશેષણ-વિશેષ્યસંબંધ- દર્શકચિહ્ન	૮૪,૮૮
વિષમપદપર્યાય	૧૧૮
વિષમપદવ્યાખ્યા	૧૧૮
વીટાંગણું	૩૨(૪૭)
વૃત્તિ	૧૧૭
વેંગણી રંગ	૧૧૯,૧૨૦
વ્યાખ્યા	૧૧૭
શણીઆ (કાગળ)	૩૦
શબ્દાત્મક અંકો	૬૬
શબ્દાંકો	૬૭,૬૯
શાહી	૧૯,૨૦,૨૪,૨૬,૩૭,૩૮, ૩૯,૪૦,૪૧,૫૫,૬૦
શૂઠ	૭૨,૭૩
શૂઠ	૭૨,૭૩
શૂન્યલિપિ	૮-૯(૭)
શૂન્યાંક	૬૬
શ્રીતાડ	૨૯,૬૩(૧૦૩)
ધારીક રંગ	૧૧૯
ધાધી રંગ	૧૨૦
સફેદો	૪૭,૮૧,૮૨
સર્વઅંથાઅં	૧૦૭,૧૧૭
સહદેવી લિપિ	૮(૭)
સંગ્રહણી	૧૫,૧૧૮
સંધ	૧૩(૧૧)
સંધસમવસરણ	૧૪
સંધસમવાય	૧૪,૧૫,૧૬,૧૭, ૧૮
સંઘાટક	૧૩(૧૨), ૧૪(૧૬), ૧૫(૧૮)
સંપુટક	૧૧૧(૧૩૦ઘ), ૧૧૨
સંપુટકલક	૨૨,૨૩

સંપુટિકા	૧૧૧(૧૩૦ઘ), ૧૧૨
સાહેબખાની (કાગળ)	૩૦
સાંકળ	૧૯,૨૦
સાંપડી	૧૧૧(૧૩૦ઘ), ૧૧૨, ૧૧૩
સાંપડો	૧૧૧(૧૩૦ઘ), ૧૧૨, ૧૧૩
સાંપુડા	૧૧૧(૧૩૦ઘ)
સાંપુડી	૧૧૧(૧૩૦ઘ)
સુયાપંખા રંગ	૧૧૯
સુવર્ણપત્ર	૨૪,૨૭(૩૫)
સુવર્ણાક્ષરી પુસ્તક	૨૩(૨૭), ૭૪, ૭૫(૯૩, ૯૪, ૯૫), ૯૨,૧૦૨
સૂક્ષ્માક્ષરી પુસ્તક	૭૬
સૂતરનો દોરો	૯૯
સૃષ્ટાટિકા	૨૨(૨૬)
સેમેટિક	૪(૪)
સોઘયો	૨૧,૩૨,૪૧
સોનેરી પુસ્તક	૬૯,૭૪(૮૯)
સોનેરી રંગ	૪૬
સોનેરી શાહી	૩૭,૪૪,૭૨, ૭૪,૭૫,૭૬
સ્તબક	૧૧૮
સ્ત્રીનો રંગ	૧૨૦
સ્થૂલાક્ષરી પુસ્તક	૭૬
સ્વર-વ્યંજનની પાટી	૫૮(૭૩)
સ્વરસંધ્યશદ્દર્શક ચિહ્ન	૮૪,૮૬
હરતાલ	૪૭,૭૩,૮૧,૮૨,૮૩
હસ્તિ રંગ	૧૨૦
હંસપગલું	૮૧,૮૪
હાંસિયો	૭૧(૮૫), ૭૩, ૧૧૭
હિંગળોક	૨૪,૪૬,૭૦, ૭૧, ૭૩
હુંડી	૭૧(૮૬), ૧૧૭

परिशिष्ट २

‘जैन लेखनकला’ निबंधमां आवतां विशेष नामोनी अनुक्रमणिका

अक्षररपुठिया (लिपि)	अरवाल	३० (४१)	आसा	१०६ (११८)
६ (७ क)	अर्जुदायल	६३ (१०४)	आसावदिल	१०६ (११६ ग)
अच्छुपतत्रेष्टिवसति	अवंतीपति	२ (१)	आहोर	६७
१०५ (११५ च), १८६	अशोक	४ (३), ५ (७)	आंध्र	२ (२)
अनभेर ४ (३), ७५ (६२ ग)	आसुरलिपि	४ (५)	आंण्ड	६३
अनयपाल १०६	आहुमहावाह	६४ (१०६ ख)	धन्वियन ग्युत्रियम	४ (३)
अनडुरा १०६	अंकपद्धवी	८ (७)	धंडर	१०६
अनितनाथ १०३	अंकलिपि	६ (७ क)	धथिओपिक्	४ (४)
आणुडिलपाठक १०५	अंगलिपि	४ (५)	धरानवासी	८
(११५ क-ख-ग-घ-ङ-च),	अंगुलीयलिपि	४ (५)	उग्रलिपि	४ (५)
१०६ (११६ ख)	अंतकभरिया (लिपि)	६ (७ क)	उच्यतरिया (लिपि)	६ (७ क)
आणुडिलवाड १०५ (११५ ग),	अंतरिक्षहेवलिपि	४ (५)	उर्ण्यंत	१०६ (११८)
१०७ (१२२ क)	अंभालाल चुनीलालनो		उडिया (लिपि)	१०
आणुडिलपुरपत्तन २६ (३३),	खंडार पादीताष्ठा		उडी (लिपि)	६ (७ ख)
५१ (६८), ५३ (७१),	६४ (११० ख)		उत्क्षेपलिपि	४ (५)
१०६ (११६ ग)	अंभेसरमुनिगृह १०६ (१२०)		उत्क्षेपावतलिपि	४ (५)
आणुडिलवाडपत्तण	आगमगच्छीय	६४	उत्तरकुट्टीपलिपि	४ (५)
१०६ (११६ ग)	आगमिक	६१ (६६ क)	उत्तरी शैली	६
अध्याहारिणी लिपि ४ (५)	आत्रा	६७	उदयप्रलसूरि	६२
अनिमिती (लिपि) ६ (७ ख)	आहंसलिपि	६ (७ क)	उहेपुर	६७
अनुदुतलिपि ४ (५)	आक्रिका	४ (४)	उना	१०६
अनुलोमलिपि ४ (५)	आलउवसाकवसति	१०५	उयअंतरिकिभया (लिपि)	
अपरगौडाद्विपि ४ (५)	(११५ छ), १०६		६ (७ क)	
अलययंद्र २६ (३३)	आम्रलठ	६३	उयंतरकरिया (लिपि) ६ (७ क)	
अलयहेव ६४ (१०६)	आयासलिपि	६ (७ क)	उई	६
अलिनंहन १०३	आरण	२५ (२६)	उपकेशवंशीय १०६ (११८)	
अमहावाह ३०, ५३ (७२),	आर्यक्षेत्र १ (१), २ (१)		उर्ध्वधनुर्विपि ४ (५)	
६५, ६७	आर्यसंस्कृति	५७	ऋषलहेव ४ (६), १०३	
अर्धरविजयण ७५ (६३)	आशापूरवसति १०५ (११५ ड)		ऋषितपस्तपतलिपि ४ (५)	
अमेरिका १२	१०६		अन. सी. महेता २७ (३३)	
अरंधी ४ (४), ६	आशावरसौवर्णिवसति		अरीअन २२ (२३)	
अरमईक ४ (४)	१०५ (११५ ख)		अलेकअंडर २२ (२३)	

એશિયા	૪(૪),૨૫(૨૯)
એશિયાઈ	૬(૭ગ)
આસવાલ જ્ઞાતીય	૯૨
ઔદીચ્ય જ્ઞાતીય	૫૧(૬૮)
ઔષધપદ્ધતી	૮(૭)
કચ્છ	૨૪,૫૪(૭૨), ૯૭
કચ્છલિપિપાર્શ્વનાથ	૨૬(૩૩)
કનડી	૧૦
કનારિલિપિ	૪(૫)
કમલસંયમોપાધ્યાય	૫૪
કર્ણાટક	૩૨
કર્પૂરવિજયજી	૫૪(૭૨)
કર્મશાહ	૯૩
કલકત્તા	૯૭
કલિંગ લિપિ	૧૦
કલિંગાધિપતિ	૨૧
કલ્યાણમલજી ઠક્કા	૭૫(૯૨ગ)
કસ્તૂરભાઈ મણિભાઈ	૬૫(૭૮)
કાગજપુરા	૩૦
કાનપુર	૩૦
કાન્હા	૯૪(૧૦૮)
કાયસ્થ ૫૧(૬૮), ૫૨(૬૯ક)	
કાલ્પ	૯૪(૧૦૬)
કાશી	૯૭
કાશ્મીર	૩૦
કાસક્રદીચગચ્છ	૫૩(૬૯ગ)
કાંતિવિજયજી (પ્રવર્તક)	૨૬ (૩૩), ૩૬, ૫૨, ૫૪(૭૨), ૭૫ (૯૨ સ્વ, ૯૩)
કિચ્છ-લુ-સે-ટો	૫
કિન્નરલિપિ	૪(૫)
કીરી (લિપિ)	૬(૭સ્વ)
કીર્તિવિજયોપાધ્યાય	૫૪
કુચિચર	૨૫(૨૯)
કુચિલલિપિ	૧૦, ૬૦
કુમરસિંહ	૯૧(૯૯ક)

કુમારપાલદેવ	૩૭, ૭૪(૮૨ સ્વ), ૯૨, ૧૦૯
કુમારપાલસુશ્રાવકપ૩(૬૨ઘ)	
કેશીચવીરજનભવન	૧૦૬ (૧૧૯ સ્વ)
કોડાય	૯૭
કોડાયનો ભંડાર	૫૪(૭૨)
ખડ્ગલિક	૨૭(૩૪)
ખરતરગચ્છ	૪૮(૬૫), ૯૧ (૧૦૦ સ્વ), ૯૩(૧૦૫)
ખરોટ્ટિયા (લિપિ)	૬(૭ક)
ખરોષ્ઠ	૪, ૫, ૯
ખરોષ્ઠી (લિપિ)	૪(૫)
ખંદિલાચરિય	૧૬(૧૬ક-સ્વ)
ખંભાત	૨૫(૨૯), ૩૦, ૫૩, ૫૪, ૯૭, ૧૦૫
ખારવેલ	૨૧
ખાસ્થલિપિ	૪(૫)
ખેડા	૯૭
ખેતસિંહ	૯૧(૧૦૦ક)
ખેતા	૨૭(૩૩)
ખેતાન	૩૨(૪૭)
ગણાવર્તલિપિ	૪(૫)
ગણિઅલિપિ	૬(૭ક)
ગરુડલિપિ	૪(૫)
ગંધર્વલિપિ	૪(૫), ૬(૭ક)
ગંધાર ઘંદિર	૯૪(૧૧૦ સ્વ)
ગંભૂતા	૧૦૬(૧૧૬ક)
ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ ઈન્સ્ટીટ્યુટ વડોદરા	૨૩, ૨૮, ૭૭
ગાંધાર	૯
ગાંભૂ	૧૦૫
ગાંભૂ-ચૈત્ય	૧૦૬(૧૧૬ક)
ગુજરાત	૨૪, ૨૯, ૪૭, ૭૫ (૯૩), ૯૭

ગુજરાનવાલા	૯૭
ગુણભદ્ર	૨૬(૩૩)
ગુણચિક	૨૭(૩૩)
ગુપ્તલિપિ	૧૦, ૬૦
ગુરુમુખી (લિપિ)	૧૦
ગોવર્ધનદાસ લક્ષ્મીશંકર ત્રિવેદી	૫૨
ગોષ્ઠિક	૨૬(૩૩)
ગૌરી	૨૬(૩૩)
ગ્રંથલિપિ	૧૦
ઘોઘા	૯૭, ૧૦૯
ઘોસુંડા	૩૦
ચકલિપિ	૪, (૫)
ચંચળખહેનનો ભંડાર અમદાવાદ	૫૩(૭૨)
ચતુરવિજયજી	૫૨
ચંદ્રગુપ્ત	૨૨(૨૪)
ચંપકનેરવાસી	૨૭(૩૩)
ચાઈનીઝ	૧૮
ચાણક્ય	૬(૭ગ)
ચાણકી (લિપિ)	૬(૭સ્વ)
ચારિત્રવિજયજી	૬૫(૭૮)
ચાહડ	૧૦૬(૧૧૮)
ચિત્તોડ	૧૧૦
ચિત્રકૂટ	૯૧(૧૦૦ક), ૧૦૬ (૧૧૮)
ચીન	૫
ચીનીલિપિ	૪(૫), ૫
ચીળાગ્રામ	૨૬(૩૩)
ચૈત્ય	૧૦૪, ૧૦૬
ચૌખંબા સીરીઝ	૭(૭)
છત્તાવદલીપુરી	૧૦૬(૧૨૦)
છાડામંત્રી	૯૫(૧૪૨)
છાણી	૯૭
છાહડ	૯૧(૧૦૧ક)
જકખી (લિપિ)	૬(૭સ્વ)

जगतशेठ	७६ (६५)
जगसिंह	६१ (१०० क)
जयतुसिंहदेव	१०६ (११८)
जयसिंहदेव	५३ (७१), १०६ (११६ ख)
जयानंदसूरि	६४
जलदल्लु	५३ (६६ ड)
जवणुशुभिया (विधि)	६ (७ क)
जवणुशुभिया (विधि)	६ (७ क)
जवणी (विधि)	६ (७ ख)
जसविजयल	२६ (३३)
जसवीर	६१ (६६)
जसा	२६ (३३)
जंभूआवक	१०६ (११६ क)
जन	५२ (६६ क)
जमनगर	६७ (१०६)
जलू	६१ (६६ क)
जलोार	६७
जिनकुशलसूरि	५३ (६६ घ)
जिनचंद्रगणि	१०७ (१२२ क)
जिनचंद्रसूरि	५३ (६६ घ)
जिनलद्रसूरि	६३ (१०५)
जिनराजसूरि	६३ (१०५)
जिनवल्लभसूरि	१०६ (११८)
जिनेश्वरसूरि	१०६ (११८), १०८ (१२८ ख)
जसलमेर २५ (२६), ५२ (६६), ६७, १०६, ११०	
जसलमेर किल्लानो लंडार	६१ (१०० ख), ६७
जैनश्रमणसंस्कृति	३
अडियाला	६७
द्विपेटन	१८
उलोर्ध	६७
डुंगर	२६ (३३)
डोसा वोर	७६ (६५)

शिण्डुधया (विधि)	६ (७ क)
तक्षशिला	६
तपगच्छना श्रीभूमयनो लंडार	७५ (६४)
तपगच्छनो लंडार (पाठणु)	५३ (७२)
तपागच्छीय	६३
तरुणुप्रल	६१ (१०० ख)
तामिद विधि	१०
तिदडी	२६ (३३)
तुरकीविधि	६ (७ ख)
तुर्कस्तान	७
तेजपाल	६२
तेज	२७ (३३)
तेलुगु	१०
त्रिरतुतिक	५४, ५६ (७३)
त्सं-डी	५
थराह	१०५
दंडिभणुवड	१४ (१३)
दक्षिणु	२४, ७५ (६३)
दक्षिणी विधि	४ (५)
दक्षिणी शैली	६
दरदविधि	४ (५)
दरापरा	६७
दर्शनविजयल	६५ (७८)
दविडी (विधि)	६ (७ ख)
दशोत्तरपदसंधिविधित- विधि	४ (५)
दानविमलल	७५ (६२ ख)
दामिदिविधि	६ (७ क)
दायिक	१०८ (१२८ क)
द्विदडी	३०
देहा	१०६ (११८)
देवकुणु	७७ (६६)
देवर्द्धिगणुक्षमाश्रमणु	१४ (१५), १६, १७, १८, ११७

देवविधि	४ (५)
देवशाना पाडानो जैन लंडार अमहावाह	७५, (६३, ६४)
होसाडरियाविधि	६ (७ क)
होडकि-होडडि वसति	१०५ (११५ ग), १०६
होडडि अष्टि	६४ (१०६ क)
द्रविड	२ (१)
द्राविड विधि	४ (५)
द्विरुत्तरपदसंधिविधित- विधि	४ (५)
धरणाशाह	६३ (१०५)
धरणीधरशाला	१०६ (११८)
धरणीप्रेक्षणुविधि	४ (५)
धर्मत्रोषसूरि	६१ (६६ क)
”	६३ (१०४)
धर्मचंद्र	१०८ (१२५)
धर्मदेव	१०६ (११८)
धर्मसागरोपाध्याय	६४ (१०६)
धवलकपुर	१०६ (११७)
धवललंडसासिद्धित पाश्वर्- स्वामिजिनलवन	१०६ (११६ ग)
धंधुडा	१०५
धांधल	६१ (१०० क)
घोणडा	१०५, १०६
नटपद्रे	७७ (६६)
नडी (विधि)	६ (७ ख)
नयश्रीति	१०७ (१२२ ख)
नयविजय	५३, ५४ (७२)
नरचंद्रसूरि	२६ (३३)
नलक	१०६ (११८)
नंदुरणार निवासी	६३, ६४ (१०६)
नागजणुणु	१६ (१६ ख)

नागर	५१
नागरी(लिपि)	६(७ख), १८, ६०
नागरीप्रचारिणी (त्रैभासिक)	१६(२०)
नागलिपि	४(प)
नागार्जुनाचार्य	१४(१३), १६, १७
नागेंद्रगच्छीय	६२
नागोर	६७
नागोरीगच्छ	७५(६२ख)
नाडीवालगच्छ	७५(६२ख)
नाथालाल छगनलाल	७५(६५)
नालंहीय औद्ध विश्व- विद्यालय	६६(११३)
नियार्कस	२२(२३)
निक्षेपलिपि	४(प)
निर्णयसागरप्रेस	१०४
निर्णयसागरीय	७(७)
नूड	४(४)
नेपाल	४(३), १३(१२), १६(१८)
नेमिचंद्र सौवर्णिक पौषध- शाला	१०५(११५क)
नेमिनाथ	१००
पठला	३०(४१)
पद्मार्थ	६४(१०६ख)
पर्युषण्यपर्व	७६
पर्वत	६४(१०७, १०८)
पश्चिमी (लिपि)	१०, ६०
पडाराधिया (लिपि)	६(७क)
पडाराधिया (लिपि)	६(७क)
पाठलु	२५(२६), २६(३३), २८(३८), ३१, ५०(६७), ५२(६६), ५५, ६५, ६७, १०५, १०६

राठलुनिवासी	४७(६३), ४८(६५)
राठलिपुत्र	१५
पाउलिपुत्र	१५(१८)
पाहरा	६७
पाहलिखित लिपि	४(प)
पारसी (लिपि)	६(७ख)
पार्श्वसाधु	१०६(११६क)
पालनपुर	६७, १०५, १०६
पालनपुरवासी	७५(६५)
पाली	६७
पालीताला	६७
पाहलु	६१(६६क)
पिप्रावा	४(३)
पुष्करसारिया(लिपि)	६(७क)
पुष्पोपाय (अमलु)	१२
पुष्करसारी (लिपि)	४(प)
पुष्पलिपि	४(प)
पूना	२५(२६), ५३(७२), ६१(६६क)
पूर्वविदेहलिपि	४(प)
पेथडदेव-शाह-मंत्री	६२, ६३(१०४), ६४(१०८)
पोरवाड	२८(३७), ६२
पोलिंदीलिपि	६(७क)
पौषधशाला	१०४, १०६
प्रक्षेपलिपि	४(प)
प्रभासपाठलु	१०६
प्रह्लादनपुर	१०६(११६)
प्राग्वाट	२७(३३), २८(३७), ६२, ६३
प्राह्वेयागोत्र	६१(६६ख)
शरसी	६
दिनिशीअन	४(४)
अकुल-नंदिकत्रैष्ठिवसति	१०६(११७)

अर्भीअ(लिपि)	१८(२१)
अंगलिपि	४(प)
अंगलालिपि	१०, ६०
अंगाण	६७
अंली (लिपि)	६(७क)
आडमेर	६७
आलुचर	६७
आहड	६३
गिहार	३०(४१)
जीकानेर	६७
जीनेल्यां	२८(३७)
मुद्धेव	४(३)
मुद्धिसागरसूरिनो लंडार	५३(७२)
पुरानपुर	७५(६२ख)
औद्ध अमलुसंस्कृति	३
अहदेश	२५, २६, ३२
अहवहीलिपि	४(प)
अहमा	४
आहलु	५१(६८)
आह्मी	४(६)
आह्मी(लिपि)	४(प), ५, १०(८), १८, २१
अजितविजयलु	५३(७२), ५४
अद्रयाडु	१३(१२), १४(१३), १६, १५, १६(१८)
अरय	६७
आबाना पाडानो लंडार (पाठलु)	५४(७२)
आवडार गच्छ	६१(६६ख)
आवहे	२७(३३)
आवहेवसूरि	६१(६६ख)
आवनगर	५३(७२), ६७
आवनगर संघनो लंडार	६४(१०६)
आंडारकर ईन्स्टीटयुट पूना	५३(७२)

लीम	६१ (१०० क)
लीममंत्री	५२ (६६ क)
लुवनतुंगसूरि	६५ (११२)
लूयविवी	६ (७ क-ख)
लृगुकम्भ	५२ (६६ ख), ६३ (१०४)
लोगवयता (विधि)	६ (७ क)
लोन्क	५१
लोन्हेव	५१
लोन्क	६१ (६६ ख)
लौमहेवविधि	४ (५)
मगध	१८, ४७
मगधविधि	४ (५)
मगधवासिनी	४७
मण्डिलाक पांडये	४७ (६३)
मथुरा	१६ (१६ ग)
महनाग	४३ (६६ ग)
मद्रास	२५, २६
मधुरा	१६ (१६ क)
मध्यप्रदेशी	१०
मध्यभारत	१२
मध्याक्षरविस्तरविधि	४ (५)
मनुष्यविधि	४ (५)
महागिरि	१४ (१३)
महात्मा	५१
महाराष्ट्री भाषा	४२
महावीर	१, ४ (३), १०३
महिसमुद्रगण्डि	६३
महुरा	१६ (१६ ख)
महोरगविधि	४ (५)
मंडनमंत्री	६२
मंडपदुर्ग	६३ (१०४)
मंथलीक	६४ (१०८)
माण्डिक्य	१०८ (१२८ क)
मार्वाड	२४, ३५, ५८ (७३), ७५ (६३), ६७

मालावणी (लाप)	६ (७ ख)
मालू	६१ (६६ क)
मालवसति	१०६ (११६)
मालव	१०८ (१२६ ख)
मालेसरी विधि	६ (७ क)
माणवा	७५ (६३), ६७
मांगरोण	६७
मांगल्यविधि	४ (५)
मांडवगढ	६३
मिसर	११ (६)
मुर्शिदाबादनवासी	७६ (६५)
मुंडारा	६७
मुंभाध	६७
मूलदेव	६ (७ ग)
मूलदेवी (विधि)	६ (७ ख)
मृगयकविधि	४ (५)
मैत्रस्थिनिस	२२ (२४)
मेडता	५३ (७०)
मेवाड	२४, २८ (३७), ७५ (६३), ६७
मेढझातीय	५१ (६८), ६४ (१०७)
मेतीचंद्र यति	६ (७)
मेहीनो लंडार (पाठण)	६१ (६६ ख), ६४ (१०७)
मेडनलालजिनो लंडार	५४ (७२), ७५ (६३)
मौर्यवंशी	२२ (२४)
यक्षदेव	१०६ (११६ क)
यक्षविधि	४ (५)
यशोभद्रसूरि	६१ (६६ क)
यशोविजयोपाध्याय	५३ (७२), १०८ (१२७)
यारुंध	२५ (२६)
युक्तप्रांत	६७
युरोप	२५ (२६)

युरोपवासी	११ (६), १२ (६), २८ (३६)
रकभसी (विधि)	६ (७ ख)
रतधाम	६७
रत्नप्रलसूरि	२६ (३३)
रत्नसिंह	६१ (१०० ख)
राजपूताना म्युजीअम	४ (३)
राजेन्द्रसूरि	५४, ५६ (७३)
राण्डिग	६१ (६६ क)
राधनपुर	६७
रामकुशल	७५ (६२ ख)
रामचन्द्र	२६ (३३)
रांतेज	५० (६७), १०६
रूपाहे	५३ (७०)
रेभापद्धवी (विधि)	८ (७)
रोमनविधि	६१
लाडविधि	६ (७ ख)
लाडी	२७ (३३)
लींजडी	२५ (२६), ६७
लींजडी ज्ञानलंडार	५४ (७२), ७५, (६३, ६४), ६१ (६६ क), ६४ (१०६)
लींजा	२६ (३३)
लेखप्रतिलेखविधि	४ (५)
लोलाक	२८ (३७)
लोविज	२८ (३७)
वधरसामी	१४ (१३)
वज्रविधि	४ (५)
वज्रस्वामी	१४ (१३)
वट्टेणुत्तु विधि	१०
वडली	४ (३)
वडोहरा	६७
वठवाणुकेंध	६७
वर्धमानस्वामी	२ (१)
वलहिनयरी	१६ (१६ ख)
वल्लसीपुर	१४ (१५), १६ (१६ ग)

वसति	१०४,१०६
वरतुपाल २प(२६),७४(८६क),	६२
वाग्भट	६३,१०६
वाधाक	२७(३३)
वाडीपार्श्वनाथनो लंडार	
पाठणु	७५(६३)
वायुमरुद्विपि	४(५)
वालक्यान्वय	५१(६८)
विक्रमसिंह	६१(१०० ख)
विक्षेपविपि	४(५)
विक्षेपावर्तविपि	४(५)
विजयकमलसूरि	७५(६३)
विजयधर्मसूरि	७५(६३)
विजयधर्मसूरि ज्ञानलंडार	
७५(६२क),७६(६५)	
विजयसिंहसूरि	६१(६६ ख)
विजयसेनसूरि	६२
विद्याधरवंश	५३(६६ ग)
विद्यानुलोमविपि	४(५)
विद्याविजयल	७५(६२ क)
विनयविजयल	५४
विमलगणु	१०८(१२६ क)
विमलदास	६४(१०६ ख)
विमलशाह	६३
विभिन्नितविपि	४(५)
विवेकरत्नसूरि	६४
विंध्यायल	१०
वीर	४(३)
वीर-गौतम	६३(१०४)
वीरजिनमंदिरे १०६(११६ग-घ)	
वीरपंडित	५३(६६ ग)
वीरा	६१(६६ ख)
वीरलणुहे	६१(६६ ख)
वींजी	२६(३३)

त्रेणुतिया (विपि)	६(७क)
वैदिक संस्कृति	३
वांनपुर	७५(६२ ख)
शकारि विपि	४(५)
शत्रुंजय	१०६(११८)
शारदाविपि	१०,६०
शास्त्रावर्तविपि	४(५)
शाहाणाह	३०(४१)
शांतिनाथ लंडार भंसात ५३	(६६),६७
शिवपुरी	६७
शून्यपद्वली-विपि	८(७)
शेम	४(४)
श्रीदर्भ	५१
सत्यसूरि	६४
समरथ ऋषि	७५(६२ ख)
सर्वदेव	३२(४६)
सर्वभूतइद्ग्राहिणीविपि	४(५)
सर्वसत्संग्रहणी विपि	४(५)
सर्वसारसंग्रहणी विपि	४(५)
सर्वौषधनिष्यंद विपि	४(५)
सलपणुपुर	६१(६८ क)
सदहाक	१०६(११८)
सडणपाल	६४(१०६ ख)
संभ्याविपि	४(५)
संघनो लंडार पाठणु	२६
(३३),३१,१०८(१२७)	
संघवीना पाडानो लंडार	
पाठणु २प(२६),२६(३३),	
२८(३८),५०(६७),	
५२(६६),६५,६७	
संप्रतिराज	१(१),२(१)
संभवनाथ	१०३
साठिया	६३(१०५)
सागरविपि	४(५)
साधुपूणिभाषक्षीय	२६(३३)

साराबाई नवाण	६(७)
सिद्धपालकवियकवर्ति-	
पौषधशाला	१०५
(११५घ),१०६	
सिद्धराज नयसिंहदेव	५१,
५२(६६ ख) ६२,१०६	
(११६ ग)	
सिद्धसेनसूरि	
१०८,(१२८ ख),११०	
सिद्धसूरि भनो लंडार	
५४(७२)	
सिनार	६७
सिंधविया (विपि)	६(७ ख)
सिंहल	३२
सिंहावित्र	६८
सीरिया	२२(२४)
सीरीयइ	४(४)
सुभलालणु	४६(६२)
सुमतिसूरि	५३(६६ ग)
सुरगिरि	६३(१०४)
सुरत	६७
सुडरित	१४(१३)
सेदयुकस	२२(२४)
सोमल ऋषि	७-८-६(७)
सोमसुंदर	६४
सोलणु	६१(६६ क)
सौराष्ट्र	१८,४७,४८
सौवर्णिक	१०५
स्कंदिलाचार्य	१४(१३),१६
(१६ ग),१७	
स्टार्डिन	२७(३४)
स्तंभतीर्थ ५१(६८),५२(६६ क)	
डरा	६१(६६ ख)
डंसविपि	६(७ ख)
डंसविजयल पुस्तकसंग्रह	
वडोहरा ७४(८८),७५(६३)	

हासकहे	६१ (६६ ख)	हिम्मतविजयल	४८	हेमचन्द्र २५(२६), ३७, ७४, ६२
हिष्ठ	४(४)	हृष्टिपि	४(५)	हेमचन्द्र मलधारी ५३ (७१)

परिशिष्ट ३

‘नैन लेखनकणा’ [निबंधमां साक्षीरूपे आवतां पुस्तकेनां नामोनी यादी]

[बिकडी चिह्नाणा ग्रंथो आ निबंधमां साक्षीरूपे नथी पणु अे ग्रंथोनां नामो प्रसंगवशात् आवेलां छे.]

अतिचार	(सं. १३६६मां लजेदी ताडपत्रीय प्रति)	१११(१३० ग), ११२
अतिचार	(सं. १४६६मां लजेदी कागणनी प्रति)	१११(१३० घ), ११२
अध्यात्मगीता	हेचन्द्र (१८मो सैको)	७६(६५)
अनुयोगद्वारसूत्र	आर्यरक्षित	१७(२१), ६६(७६ ग)
„ यूर्णी	जिनदासमहत्तर	२१(२२ क)
„ टीका	हरिभद्राचार्य	२१(२२ ख)
अपभ्रंश पाठावली	मधुसूदन बी. मोदी संपादित	६७(८१ क)
आभिधानराजेंद्र	त्रिस्तुतिक आचार्य राजेंद्रसूरि	२३(२६ ख)
अरिष्टनेमित्यरित प्राकृत	रत्नप्रभाचार्य (सं. १२३३)	१०६(११६ घ), १०७(१२२ घ)
अर्थहीपिका	रत्नशेखरसूरि (सं. १४६६)	६६(८४ छ)
* अष्टक	हरिभद्रसूरि	५४(७२)
* अष्टसहस्री विवरणु	यशोविजयोपाध्याय	५३(७२)
* अस्त्रशङ्खगतिवार्ह	„	५४(७२)
* अंगविद्या		६३(१०५)
आगभिकवस्तुविचारसारप्रकरणवृत्ति	हरिभद्रसूरि षडहृगच्छीय (सं. ११७२)	१०५(११५ ङ)
* आदेशपट्टक	यशोविजयोपाध्याय	५४(७२)
आराधना	(सं. १३३०मां लजेदी ताडपत्रीय प्रति)	१११(१३० ख), ११२
* आलोचनापत्र		५४(७२)
आवश्यकयूर्णी	जिनदास महत्तर	१३(१२), १४(१३), १६(१८)
आवश्यकनिर्युक्तिभाष्य		४(६)
आवश्यकटीका	हरिभद्रसूरि	२१(२२ च)
* आवश्यकवृत्ति	मलयगिरि	५३(७०)
* छंडिका	अरियन्	२२(२३)
* छंडिका	मंगेस्थानिस	२२(२४)
* उत्तराध्ययनसूत्र		७५(६४)
ॐ उत्तराध्ययनसूत्रपाठ्यटीका	वाहिवेताल शांतिसूरि (११मो सैको)	६६(७६ ख)
उत्तराध्ययनसूत्र लघुवृत्ति	नेमित्यन्द्रसूरि(सं. ११२६) ३२(४६), ६४(१०६क), १०५(११५ ग)	
*० उत्तरतशिखरपुराणु		२८(३७)
० उपदेशतरंगिणी	रत्नमन्दिरगणु	२५(३०), ७४(८६ ख), ६२, ६३(१०३)

* ઓઘનિર્યુક્તિ સટીક	દી. દ્રોણાચાર્ય	૯૩(૧૦૫)
* ઔપપાતિક સૂત્ર		૯૫(૧૧૨)
* કચ્છલી રાસ		૨૬(૩૩)
* કર્મપ્રકૃતિ અવચૂરિ (અપૂર્ણ)	યશોવિજયોપાધ્યાય	૫૪(૭૨)
* કર્મપ્રકૃતિ ટીકા	”	૫૩(૭૨)
* કર્મસ્તવ-કર્મવિપાકટીકા કલ્પકિરણાવલી	ધર્મસાગરોપાધ્યાય (૧૭મો સૈકો)	૫૨(૬૬), ૫૩(૬૬ ગ), ૧૦૬(૧૧૮) ૯૪(૧૦૬ સ્વ)
* કલ્પચૂર્ણી કલ્પભાષ્ય	સંઘદાસગણિ ક્ષમાશ્રમણ	૫૨(૬૬), ૫૩(૬૬ ઘ) ૧૨(૧૦), ૯૩(૧૦૫)
* કલ્પસૂત્ર ” ભાષાંતર	રાજેન્દ્રસૂરિ ત્રિસ્તુતિક	૭૫(૯૧, ૯૩), ૭૬, ૯૪(૧૧૦ ક-સ્વ) ૫૬(૭૩)
* ” સુખોધિકાટીકા	વિનયવિજયોપાધ્યાય (સં. ૧૬૯૬)	૭૫(૯૨)
* કલ્યાણકપટક કહાવલી	ભદ્રેશ્વરસૂરિ	૨૮(૩૭) ૧૬(૧૬ સ્વ)
કાંતંત્રવ્યાકરણ કાત્યાયનશ્રૌતસૂત્ર		૫૬(૭૩) ૬૬(૮૦ ગ)
કામસૂત્ર સટીક	વાત્સ્યાયન દી. જયમંગલ	૬(૭ ગ)
* કાલિકાચાર્યકથા કુમારપાલપ્રબન્ધ		૭૫(૯૩), ૭૬, ૭૭ જિનમંડનગણિ (સં. ૧૪૯૧) ૨૫(૩૦), ૭૪(૮૬ ક), ૯૨(૧૦૧)
* કૃપદષ્ટાંતવિશદીકરણ કૃમ્મશતક	યશોવિજયોપાધ્યાય ભોજરાજ	૫૪(૭૨) ૨૮(૩૭)
* ગણુધરસાર્ધશતકવૃત્તિ		૫૨(૬૬), ૫૩(૬૬ ડ)
* ગીતગોવિંદ		૭૭
* ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય સ્વોપજ્ઞટીકાયુક્ત ગુર્વાવલી	યશોવિજયોપાધ્યાય મુનિસુંદરસૂરિ (૧૫મો સૈકો)	૫૪(૭૨) ૬૬(૮૧), ૬૬(૮૪ ઘ-છ)
ગ્રહલાઘવ	ગણેશ	૬૬(૮૧), ૬૭(૮૨)
ચન્દ્રપ્રભચરિત્ર પ્રાકૃત ચાણક્યનીતિ	યશોદેવ (સં. ૧૧૭૮)	૧૦૬(૧૧૬ ગ) ૬૦(૭૩)
છંદઃશાસ્ત્ર	પિંગલાચાર્ય	૧૦૪
* છંદોનુશાસન જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપિટીકા (પ્રમેયરત્નમંજૂષા)	હેમચંદ્રાચાર્ય શાંતિચંદ્રગણિ (સં. ૧૬૬૦)	૯૩(૧૦૫) ૬૬(૮૪ ડ), ૧૦૮(૧૨૫)
* જંબૂસ્વામિરાસ જિનાગમસ્તવન	યશોવિજયોપાધ્યાય (સં. ૧૭૩૯) જિનપ્રભસૂરિ (૧૫મો સૈકો)	૫૪(૭૨) ૧૧૦(૧૨૬ સ્વ)
જીતકલ્પસૂત્ર ભાષ્ય	જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ	૬૨, ૭૨(૮૭)
* જીવસમાસવૃત્તિ જીવાનુશાસનટીકા (સ્વોપજ્ઞ)	મલધારી હેમચંદ્ર (૧૨મો સૈકો) દેવસૂરિ (૧૧૬૨)	૫૩(૭૧) ૧૪(૧૬)

* ज्ञवाभिगमसूत्रवृत्ति		६३ (१०५)
नैन कॉन्डरन्स डेरदड		६४ (१०७)
नैन साहित्यसंशोधक	संपादक जिनविजय	६४ (१०६), १०४ (११४)
* ज्ञाताधर्मकथांग		६४ (१०७)
,, टीका	अलयहेवाचार्य (सं ११२०)	१०७ (१२४ ख)
ज्ञानपंचमी स्तवन	जिनविजय (सं. १७६३)	१११ (१३० ड)
ज्ञानसारटीका	हेचयन्द्र (सं १७६६)	६६ (८४ च)
* ज्ञानार्णव	यशोविजयोपाध्याय	५४ (७२)
न्योतिषकरंडकटीका	भलयगिरि (सैक्रा १२मो)	१६ (१६ ग)
* तपपट्टक		२८ (३७)
* तिडन्तान्वयोक्ति	यशोविजयोपाध्याय	५४ (७२)
तैत्तिरीय ब्राह्मण		६६ (८० ख)
त्रलुवन स्वयंभू	स्वयंभूकवि (दशमो सैक्रा)	६७ (८१ क)
त्रिशती (गणिताद्विविषयक संग्रहग्रन्थ)		६५ (७८)
* त्रिषष्टिशलाकांपुरुषचरित्र	डेभयन्द्राचार्य	२६ (३३), ६१ (१०० ख)
दशवैकालिक यूर्णी		१३ (१०), १५ (१७ ग)
,, टीका	हरिभद्राचार्य	२२ (२५ क)
* दशार्णवद्रस्वाध्याय		५४ (७२)
दानादि प्रकरण	सूराचार्य (१२मो सैक्रा)	६० (६८), ११० (१२६ क)
* द्रव्यगुणपर्यायसंज्ञा स्तोत्र	यशोविजयोपाध्याय	५४ (७२)
द्रौपदीस्वयंवरनाटक प्रस्तावना	सिद्धपाल (१३मो सैक्रा) प्र. जिनविजय	१०५ (११५ घ)
* धर्मविधिप्रकरण सटीक		२६ (३३)
* धर्मसंग्रहटिप्पन	यशोविजयोपाध्याय	५३ (७२)
नवतत्त्वभाष्यविवरण	यशोहेव (सं. ११७४)	१०६ (११६ ख)
* नवस्मरण		७५ (६५)
नंदीयूर्णी		१४ (१४), १६ (१६ क)
नागरीप्रचारिणी पत्रिका		१६ (२०)
निर्यावलिक्तावृत्ति	श्रीचन्द्रसूरि (सं. १२३८)	१०५ (११५ छ)
* निशाभुक्तिवित्तरप्रकरण	यशोविजयोपाध्याय	५४ (७२)
निशाथयूर्णी	जिनदास भट्टर १५ (१७ ख), २१ (२२ ग-घ), २२ (२५ ख),	५२ (५६), ६४ (११० ख)
निशाथ भाष्य		१२ (१०), १५ (१७ क)
* न्यायभंडभाष्य	यशोविजयोपाध्याय	५३ (७२)
* न्यायालोक	,,	५३ (७२)
षष्ठावल्यासूत्र	श्याभार्य	६ (७ क)
षष्ठ्यंतराधना	सोमसूरि	१११ (१३० क)

धर्मसिद्धांतिका	वराहमिहिर	६६ (८१)
धर्मशास्त्रटीका	अभयदेवाचार्य (सं.११२४)	१०६ (११७)
पाक्षिकसूत्रटीका	यशोदेवसूरि (सं.११८०)	६१ (६६ क), १०५ (११५ क)
* पारिणतमंजरीविजयश्रीनाटिका	राजकवि महन	२८ (३७)
पुरातत्त्व त्रैमासिक		६४ (१०८)
पृथ्वीचंद्रचरित्र	नयसागर (सं.१५०३)	१०६ (११६)
* प्रतिभाशतक	यशोविजयोपाध्याय	५४ (७२)
प्रभावचंद्रचरित्र	प्रभावचंद्रसूरि (१३३४)	६२ (१०१)
* प्रभाषुपरीक्षा		८६
* प्रमेयकमलभास्कर	प्रभावचंद्र	२६ (३८)
प्रश्नोत्तररत्नमासिकटीका	(सं.१२४३)	६६ (८४ घ)
प्राचीनगुजरातीगद्यसंहर्ष	जिनविजयल संपादित	३६ (५१)
प्राचीनज्ञानखंडारोना रिपोर्ट		६५
ज्ञानयुग्म युक्ति (याधनीअ भौध विश्वकोश)		४
अंधस्वामित्ववृत्ति	गृहगणनीय हरिभद्रसूरि (सं.११७२)	१०५ (११५ ख)
गृहद्विपिनिका	(१५मो सैको)	१०४ (११४)
गृहकल्प	भद्रभाट्ट	१ (१)
,, टीका	मलयगिरि-क्षेमकीर्ति (१२मोअने१४मोसैको)	१ (१), २२ (२६)
,, भाष्य	संधदासगण्ड	१ (१)
,, सटीक	भद्रभाट्ट-संधदास-मलयगिरि-क्षेमकीर्ति	६२ (७४), ७८ (६७)
लगवतीसूत्र सटीक	टी. अभयदेवाचार्य	५ (६), १० (८), १८, ७५ (६४),
	(सं.११२८)	१०५ (११५च), १०७ (१२४ क), १०८
		(१२६ क, १२८ क)
* लगवहृगीता		२३
भारतीयप्राचीनलिपिभासा	गौरीशंकर हीराचंद्र ओआल	३ (२), ६२, ६६
भावप्रकरणवचूरि	विजयविमल (सं.१६२३)	६६ (८४ ड)
मन्डनिलुणु सनजाय		६१ (६८)
महावीरचरित्र प्राकृत	गुणचंद्रसूरि (सं.११३६)	१०५ (११५ग), १०६ (१२०),
		१०८ (१२६ ख)
योगदृष्टिसमुच्चय	हरिभद्राचार्य	६१ (६८)
* योगविशिक्षाटीका	यशोविजयोपाध्याय	५३ (७२)
योगशास्त्रटीका	हेमचंद्राचार्य	१७
राजप्रश्नीयसूत्र		१८, ४६, ६५ (१६२)
,, टीका	मलयगिरि (१२मो सैको)	१६, २०, ४६ (६२)
दक्षितविस्तर		४ (५), ५ (६), ६ (७)
* दक्षितविश्वराननाटक	सोमेश्वर कवि	२८ (३७)

परिशिष्ट ३

१३५

लींथी नैनज्ञानभंडारनुं वीस्ट	मुनियतुरविन्यल संपादित	७६ (६५)
देषपद्धति	(गायकवाड ओ.जे.सी.भां प्रकाशित)	५४
लेभिनीविचार		३४
वसुदेवडिंडी	संघदासगण्णियायक (वि० ६ डो सैके)	२७ (३३), ७८ (६७)
वस्तुपालचरित्र	निनडुर्ष	६२, ६३ (१०३, १०४),
* विचारभिंदु	यशोविन्योपाध्याय	५३ (७२)
विनन्दडु		५४
विशेषावश्यक टीका	मलधारी हेमचन्द्र	६ (७ ख)
वीरनिर्वाणसंवत और दासगणुना	कल्याणविन्य	१६ (२०)
वृत्तरत्नाकर		६६ (८१), ६६ (८४ क-ख.ग), १०४
* वृंदावनयमकाहि डाव्ये		६१ (१०० क)
व्यवहारपीठिका टीका	मलयगिरि	२१ (२२ ड)
„ भाष्य		६४ (१०६)
शतपथ ब्राह्मण		६६ (८० क)
* शालिभद्ररास		७६ (६५)
* शीतलनिनस्तवन	हेमचन्द्र	७६ (६५)
शीलद्वत		६६ (८१ ख)
श्रावकप्रतिकमणुवृत्ति	पार्श्वसाधु (सं. ८२०)	१०६ (११६ क)
श्रावकातिचार	१४६६भां कागण उपर लणेल	३६ (५१)
श्रीपालरास	यशोविन्योपाध्याय	३३ (४७)
त्रेयांसनाथचरित्र प्राकृत	अनितसिंडसूरि	१०७ (१२२ ख), १०८ (१२८ ख)
सन्मतितर्कसटीक		७८ (६७)
„ प्रस्तावना (गुजराती)	पं० सुभलाल-जेयरदासल	६६
* समकितना ६७ जालनी सजाय	यशोविन्योपाध्याय	५४ (७२)
* समयसारप्रकरणुसटीक		१०८ (१२७)
समवायांगसूत्र टीका	अलयदेव	५ (६), ६ (७ क), ७ (७)
सम्यक्त्व कौमुदी		६७ (८४ च)
* सर्वसिद्धांतविषमपदपर्याय		६३ (१०५)
* सवासो गाथानुं स्तवन	यशोविन्योपाध्याय	५४ (७२)
* संग्रहणी टिप्पनक		२६ (३३)
* सिद्धहेमन्याकरणुलधुवृत्ति	हेमचन्द्राचार्य	६२
सि० हे०	„	५७
सुकृतसागर		६३ (१०४)
सुमतिनाथचरित्र प्राकृत	सोमप्रल	१०५ (११५ घ)
सूत्रकृतांगसूत्र		६६ (७६ क), ६१ (६६ ख)
* „ „ टीका	शीलांकाचार्य	६४ (१०६)

× સૂર્યપ્રજ્ઞાપ્તિસદીક	મલયગિરિ	૯૩ (૧૦૫)
× સ્તુતિચતુર્વિંશતિકાસદીક	બખ્ખલદ્વિ	૨૫ (૩૦)
× સ્થવિરાવલીપદ્ક		૨૮ (૩૭)
સ્થાનાંગસૂત્રદીકગતગાથાદીક		૨૨ (૨૬)
× સ્નાતસ્થાસ્તુતિસદીક		૫૪ (૭૨)
સ્થાદ્વાદમંજુષા	યશોવિજયોપાધ્યાય	૫૪ (૭૨)
× હરકેલિનાટક	વિગ્નહરાજ	૨૮ (૩૭)
× હેતુબિદુદીક		૮૫
× હૈમ ધાતુપાઠ	હેમચન્દ્રાચાર્ય	૫૪ (૭૨)

પરિશિષ્ટ ૪

વિદ્વદ્ધર્ય શ્રીયુત સુખલાલજીની પ્રશ્નમાળા

- ૧ લેખન ક્યારથી શરૂ થયું? તે પહેલાં લેખનની ગરજ શી રીતે સરતી?
- ૨ સૌથી પહેલાં શેના ઉપર લખાવું અને તેનાં સાધનોમાં ક્રમે વિકાસ કેવી રીતે થયો?
- ૩ ગ્રંથસંગ્રહ ક્યારથી થવા માંડ્યા હશે? નૂનામાં નૂનો ગ્રંથસંગ્રહ કયો, ક્યાં અને કેવો?
- ૪ ભારતમાં સૌથી પ્રથમ ગ્રંથસંગ્રહ ક્યાંનો અને કોનો? તેમજ તે પહેલાં વિકાનો શું કરતા?
- ૫ સાર્વજનિક ગ્રંથસંગ્રહની શરૂઆત કોણે અને ક્યારે કરી?
- ૬ ગુજરાતમાં નૂનામાં નૂનો ગ્રંથસંગ્રહ ક્યાં અને કયો હશે? ખીલ પ્રાંતોના ગ્રંથસંગ્રહ વિષે પણ એ જ પ્રશ્ન.
- ૭ પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તરભારતના જુદાજુદા ભાગો, જુદાજુદા સ્થળો, વિશિષ્ટ શહેરો, સંપ્રદાયો અને ધર્મમંડો તેમજ વિદ્યાપીઠોના ગ્રંથસંગ્રહમાં સામ્ય અને વૈષમ્ય શું હતું અને છે?
- ૮ ગ્રંથો રાખવાનાં નૂનાં સ્થળો અને પેટી પઠારા વગેરેની ખાસ વિશેષતા ગુજરાતમાં શી હતી? પુસ્તક-રક્ષણ માટે કઈ કઈ જાતની ખાસ કાળજી લેવાતી? તાડપત્ર વધારેમાં વધારે કેટલું ટકી શકે છે અને અત્યારે વધારેમાં વધારે નૂનું તાડપત્ર કઈ સાલનું મળે છે? કાગળનાં પુસ્તકો વિષે પણ એ જ પ્રશ્ન.
- ૯ કોઈ વિકાન ગ્રંથ રચે ત્યારે તેની પ્રાથમિક નકલો કોણ કરતા? શિષ્યો, સંહાધ્યાયીઓ કે લહિયાઓ? એ નકલો જુદાજુદા સ્થળો કે જુદાજુદા વિકાનોને મોકલાવાતી?
- ૧૦ છાપખાના પહેલાં તાડપત્ર કે કાગળ ઉપર લખવાનો દર શો શો હતો? અને તે દરમાં કઈ વખતે કેટ-કેટલો ઉમેરો કે ઘટાડો થયો છે?
- ૧૧ કાશી કે કાશ્મીર જેવા દૂર કે નજીક સ્થાનથી ભણી આવનાર પુસ્તકો લખી કે લખાવી સાથે લાવતા કે ફેરવતા?
- ૧૨ ગ્રંથસંગ્રહની કે પુસ્તકોની પૂલ ક્યારથી શરૂ થઈ લાગે છે? તે શરૂ થવાનું ખીલ શું હશે?
- ૧૩ પુસ્તકો અને ભંડારો ઉપર કઈકઈ સત્તા દરમિયાન આક્રમ આવી અને તે શી શી અને તે તે આક્રમો-માંથી બચવા તેના માલીકોએ શા શા ઈલાકે લીધા?
- ૧૪ પુસ્તકોના ભંડારો માટે કયા દેશ સુરક્ષિત મનાતો અને હતો? તેની રક્ષિતતાનાં શાં કારણો હતા? એ કારણોમાં હવાપાણીનું શું સ્થાન છે? અગ્નિથી બચાવવા કે જળથી બચાવવા શા શા ઈલાકે લેવાતા કે લેવાયોગ્ય ગણાતા?
- ૧૫ હિંદુસ્તાનમાં ખીલ દેશોથી ગ્રંથો લખાઈ આવ્યા છે? અગર અહીંથી ખીલ ક્યાક્યા દેશોમાં ગયા છે?